

ВАСИЛЬ ІВАНІС

СТЕЖКАМИ
ЖИТТЯ

СПОГАДИ

КНИГА ПЕРША

«ПЕРЕМОГА»

Права передруку й перекладу застережені.

Друковано 1000 примірників.

Editorial «Peremoha»

Impreso en Argentina

ВАСИЛЬ ІВАНІС

**СТЕЖКАМИ
ЖИТТЯ**

СПОГАДИ

КНИГА ПЕРША

•

Торонто

Канада

1 9 5 8

П Е Р Е Д М О В А

Вчимося з минулого, щоб не повторювати помилок у майбутньому. Чим багатша мемуаристична література того чи іншого народу, тим більше зразків життєвих подій, які переживають окремі особи. Майже нема найсірішої людини, життя якої не мало б фрагментів, вартих для занотування для прийдешніх поколінь. Мемуаристика українського народу, на жаль, невелика. Часто доводиться чути: Ви записали б ось те, а он того також ніхто не знає і т. д. Отож, думаю і я спробувати щось записати, хоч може й запізнено починаю, бо... «мою сотню вже давно рубають...» З моєї генерації мало вже лишилося на цій грішній землі. Близькі приятелі майже всі щось писали й позалишали фахові книжки й статті, але не встигли написати спогадів. І всі вони просили, щоб поділився спогадами з свого життя, що трохи затяглося і пережило появу автомобіля, літана і атомової енергії. Пережито чотири війни і з десяток мандрювань.

Спогади свої ділю на переживання до революції 1917 року, вільні змагання, головню за самостійність Кубані, і майже 40 років еміграції з її найрізноманітнішими етапами (праця в українських високих школах, робота за німців, скитання і останній причал у Канаді).

Вважаю особливо потрібним об'єктивно переказати боротьбу білих, яку талановито описують ген. А. І. Денікін і П. М. Врангелі, але обидва не завжди правдиво. Обидва — російські патріоти, і в засліпленні часто подають події в кривому дзеркалі.

В цій праці користуюсь записами, архівом Кубанського Уряду, що був у моєму розпорядженні, приступною мені літературою у різних мовах, яка вже видана, і переказами учасників окремих подій.

Робота це велика і, як мені дасть Бог здоров'я для її закінчення, то вважатиму, що і я свій «селікат закінчив», як це було у щасливі студентські роки.

Сердечне спасибі всім, хто допоміг мені матеріялами, порадою, моральною чи й матеріяльною допомогою.

А в т о р.

31 травня 1957 року.

Торонто, Онтаріо,
Канада.

Було колись, минулося.
Осталися могили по полю.

Т. Шевченко

І. ПРИХІД НА СВІТ І ПЕРШІ КРОКИ В НЬОМУ

Посходили і зеленіють вівса. Закінчують ярі пшениці та ячмені вже сіяти. На деревах ось-ось лопнуть бруньки і з'являться ясно-зелені листочки. Черешні, вишні та яблуні мов побілені молоком, ваблять перших робітниць-бджілок. Чимраз різнобарвнішими килимами вкриваються толоки й сінокоси. На вербах з'явилася кашка, щодень дужче плачуть виноградні лози. Де-не-де по сінокосах та озимій зелені прищулилися перші зайчєнята. Природа прокидається від недовгої тут зимової сплячки. За чотири дні — святе Благовіщення.

У станиці Настасівській (тоді Темрюцького Відділу) в просторій, очеретом критій хаті на головній вулиці порастєся маленька, кругла молодичка. Вона з дня-на-день чекає другої дитини і поспішає напекти хліба, піріжків, наварити з щуки холодцю, принести з льоху квашеної капусти та яблук, і все оглядається, чи все гаразд, чи всюди чисто. За нею уже досить твердо дибасє біленьке хлоп'ятко, якому за два тижні доходить рік. Воно пробує вже по-своєму щось командувати. Це первачок, Сеня.

Уже досить стемніло, коли рипнули ворота і у двір в'їхав короткий віз, запряжений чотирма кіньми, бо шляхи в ту пору були такі, що колеса вгрузали в грязюку чорнозему по самі ступиці. То приїхав з царини чоловік нашої молодички, козак цієї станиці Миколай Потапович Іванис. Випрягши з погоничем (найнятим дванадцятирічним цибатим хлопцем Сидором) коней, поставили їх до ясел з сіном і увійшли до хати. Молодичка, Марія Степанівна з Болотенків, із сусідньої Слав'янської станиці, поставила на стільці чималий таз і почала зливати теплу воду на руки чоловікові.

Сіли за сирном (низенький, круглий, саморобний столик) й мовчки повечеряли пісною — був великий піст — смачною стравою.

По вечері чоловіки навідалися до коней, напоїли та ще намочили й намішали вівсяної полови з ячмінною дертю чи висівками, а молодичка прибрала сирно, помила посуд і приготувала постіль. Десять біля одинадцятої години вечора полягали спати, з тим, щоб удосвіта їхати на хутір — працювати в саду та на невеличкому винограднику. Та не встигли згасити газову (фатаженову) лампу, як у молодички почалися болі. Тоді в Настасівській не було ще не тільки лікаря, а навіть фельдшера. Найближчий медичний пункт був у станиці Слав'янській, за вісімнадцять верстов. Миколай Потапович швидко вбрався й покликав бабу Баландиху, що жила недалеко. Через кілька годин з'явився на світ другий син Миколая Потаповича й Марії Степанівни. Сталося це з 20 на 21-ше березня (ст. ст) 1888 року.

Миколай Потапович негайно вислав верхи наймита у Слав'янську станицю по тестів Степана Васильовича та Параску Іванівну і молодшу сестру, також Марію, що пізніше одружилася з Андрієм Пе-

тровичом Безщасним, козаком Полтавської станиці. Надвечір того ж дня запрошені прибули. На другий день, 22 березня, хлопчика охрестив молодий священик о. Федір Успенський з кумами: Іваном Прокоповичем Івахом (козак-настасівець, ровесник Миколая Потаповича) та Марією Степанівною Болотенківною. Хлопчиків дали ім'я святого дня хрещення Василя — пресвітера церкви Анкірської, що постраждав за царя Юліяна.

Батько народженого, високий стрункий шатен, походив від козака-настасівця Потапа Петровича, що довго служив у війську і прибув сюди ще тоді, коли тут був лише військовий пост проти черкесів (Емануйловський). Потап Петрович, одружившись з українкою, походженням з Вороніжчини, він мав троє дітей: доньку Євфимію (Химку), синів Петра й Миколу. Він ще знав часи, коли землі не були ділені, а кожний обробляв, скільки хотів чи був спроможний обробити. Працювали тоді під постійною військовою охороною по черзі. У цих обставинах Потап Петрович все ж навчився читати, старшого сина Петра вивчив на фельдшера у військовій школі, а Миколу досить добре навчив читати, писати й рахувати. Дід Іванис був дуже лагідної й виrozumілої вдачі, навчився у війську робити все по господарству, але працювати не поспішав, говорячи: «праця не звірина, до лісу не втече» та що «всього не переробиш». Після війська дід трохи чумакував. Досить рано поховав він свою стару, передав невеличке господарство на хуторі й садибу в станиці Миколі й залишився при ньому доживати віку, а Петра відділив. Батьки Василю матері обоє козачого роду, дуже заможні люди. Дідусь Болотенко був довгий час справжнім поважним чумаком, уживаючи по сорок возів (сорок пар волів). Так по обох лініях до дідів Василь був козачого роду, а про прадідів нічого не відомо.

Батьки Василя були обоє дуже працьовиті. Батько був і добре грамотний, але мав гарячу і крутеньку вдачу. Спалахував, як сірник, і не терпів заперечень. Дружина, діти, робітники і ті, з ким він стикався, шанували його більше із страху. Мати була неписьменна, але все вміла досконало робити, завжди тиха, безмовна перед чоловіком, від вибуху гніву якого частенько витирала сльози. Над усе любила вона своїх дітей, яких їй Бог послав одинадцятьоро, і часто захищала їх від сердитого батька.

На рівнині між р. Кубанню, Чорним та Озівським морями на головному тракті з Катеринодару на Тамань простяглася Настасівська станиця з її садами та левадами. Станицю прорізувала дуже покручена протока (ерик) Кубанка, що в повідь наливалася водою, а влітку, при зниженні рівня в Кубані, майже висихала. Навколо станиці розляглася козака земля, що звалася станичним юртом, щось із 21 тисяча десятин.

Весною вода з Кубані з ревом проривалася у багатьох місцях, заповнювала численні ерики й заглибини, що густо мережали настасівський юрт. В юрті було дуже багато лиманів з прісною водою і зарослями очеретів, осоки та різних болотяних трав. Лимани і річки кишіли рибою та раками. Під водою тоді було біля третини всієї землі. Більшість ужиткової землі являла собою грубезні чорноземи, мен-

ше було піскуватих ґрунтів, а далі йшли оті заболочені землі У далеку давнину, на настасівській землі, мабуть, були й листяні ліси, зокрема дубові, про що свідчили численні залишки старезних поодиноких або групами дубів. Вони були високі, грубезні, з величавими коронами. На цих дубах робили свої гнізда орли. Цих птахів настасівці любили. Як заповідник (з величавими дубами), станиця обгородила й залишила коло 30 десятин лісу, який звався «Дубки». Цього лісу не дозволялося рубати.

На настасівському юрті, як і взагалі в цілому Чорномор'ї, було багато могил, які різноманітнили понурий, особливо зимою, степ. Досить часто трапляються могили й серед лиманів, що позаростали очеретом та осокою. Ці могили заростали буйною солодкоотравною рослинністю, як пирій, спориш, біла конюшина тощо. Нераз при розкопуванні, очевидно нелегально, в цих могилах знаходили більші, чи менші скарби (старі золоті монети, якісь фігури і т. ін.). Ці могили пригадували настасівцям про великі події, що відбувалися тут у давнині.

Серед цих степів, лиманів, глибоких ще недавно річищ, а тепер сухих ериків, що в них часто гирювали плугом черкеські шаблі та кинджали, почав своє життя Василь. Коли йому було всього кілька місяців, рідний та хрещений батьки пішли на військову службу в Чорноморський козацький полк на чотири роки. В полку Миколай Потапович дослужився до старшого урядника, а Івах (хрещений батько) до вахмістра, обидва закінчили «учбову команду». Ці роки мати з свекром самі господарювали. Щоправда, Чорноморський полк стало перебував у ст. Кримській у підгір'ї, в тридцятьох п'ятих верстах від Настасівської. Мати кілька разів на рік їздила відвідувати батька, возячи з собою і хлопців. Василь в протилежність до Сені вже немовлям виявляв сердитий і нетерпеливий характер. Коли відчував голод, чи щось інше йому не подобалося, то галасував на цілу царину. В декілька місяців уподобав, щоб завжди коло нього хтось був. Залишений один в колисці, починав такий вереск, що сусіди приходили просити, щоб малого заспокоїли.

2. ЖИТТЯ БЕЗ БАТЬКА

Частина настасівського юрту з піскуватою землею звалась Стародуцькою грядом чи степом. Цей обшир надавався більше для плекання садів та виноградників, багтанів та городів. На цій гряді спочатку був і військовий пост, що боронив від наїздів з-за Кубані черкесів. Під такою охороною на Стародуцькому з'явилися і перші хутори козаків із садками, виноградниками та пасіками. На цих хуторах звичайно тримали багато хліборобського знаряддя й худоби. Плекалися сади й левади.

Дідусь теж мав на Стародуцькому бідненький хуторець: по пів десятини саду, винограднику й городу, зо два десятки сірої м'ясної худоби, шестеро коней, зо три десятки простих грубошерстих овець та з десяток вуликів-когод. Коли Микола Потапович служив у Чор-

номорському полку, злодії напали на хутір старого і геть «обчистили», забравши всіх коней, одержу та запаси меду. Після такого нещастя старий продав хутір старому Інахові, а сам переїхав до станиці. Тут мав просторе, хоч і пустувате подвір'я, ще добру із черетяним дахом хату, простору будку, в якій стояли дерев'яні засіки та з лози плетені сапети для збіжжя, сарай для худоби й коней і сарай на реманент. У сараї був викопаний льох, де стояли діжки з квашеною капустою та огірками, моченими яблуками, сало, солоне масло, сир та ін.

Хлопці росли здорові і в чотири роки вже допомагали в господарстві: стерегли від курей та горобців промиту на ряднах пшеницю, ганяли до лиману гусей та качок, пасли на просторій на обидва боки станиці толоці телят. За таких обставин повернувся з Чорноморського полку батько.

Микола Потапович взявся гаряче до розбудови трохи занедбаного господарства. При цьому він знаходив завжди працю і для найменших: дармоїдом у нього ніхто не смів бути. За невиконану, чи недобре виконану працю карав і найменшого. Коли що не так було зроблено, то ні дід, ні тиха мати не могли охоронити хлопців.

У цей час дуже розрослося господарство станиці: навколо неї на яких чотири-п'ять верстов тяглася громадська толока. На ній випасалося три громадських череди, біля трьох тисяч голів кожна, громадський табун коней до двох тисяч, в якому паслися і верхові козацькі коні, що їх заборонялось запрягати. Крім громадських, паслися «кущанки» худоби окремих заможніших господарів, косяки коней та великі отари овець. Були й більші «кущанки» свиней.

3. НА ТОЛОЦІ

Робочий день по станицях розпочинався на світанку. Жінки ще при лямпах готували гарячий сніданок для родини, а частина їх ішла видіти корів. Коли вже розвиднілося, але ще до сходу сонця, починали виганяти худобу пастися. Майже з кожного двору з хвірток базів, чи через ворота поважно виступають старі корови й круторогі воли, з підстрибом вискакують ялівки та бузівки, розмахуючи головами підтюпом вибігали робочі коні й стригуни, мекаючи, висипаючись з кошар, вівці. Чередник з підпасичами забирає худобу до своєї череди. За якусь чверть години толока перед станицею наповнюється худобою. Хутко все розходиться й починає наповнювати молодю соковитою, мокрою від роси, травною свої утроби. В череді, гурті коней чи отарі овець чути лише сопіння, час від часу чмихання, хрумтіння твердіших стеблин. Чередники, табунники і чабани з підпасичами стежать, щоб тварини рухалися наперед, не дуже розбігаючись і не відстаючи. Всі ці пастухи частіше бувають старшого віку і з якимось фізичним ганджем (зі скаліченою ногою, чи рукою, сліпі на одно око тощо). На підпасичів вони беруть восьми-п'ятнадцятилітніх хлопців, а інколи й дівчат. Весь цей тваринний гурт повільно наближається до ріки Кубанки, що охоплює станицю півколом.

Чабани більших отар іноді везуть за собою одноконного невеликого з халабудою возика, на якому мають найпростіші ліки, гирлигу і різні причандали для витягання черв'яків з ран, ножиці й ножі. Справжній табунник має при собі волос'яний аркан, який волочить по мокрій траві, щоб намочити й надати йому твердості, дуже важливої при накиданні на коней.

Коли сонечко ген-ген підіб'ється, вся худібонька напасється і рухається вже швидше, зриваючи де-не-де смачніший жмутик трави. Тепер бугаї починають шукати своїх суперників і битися рогами, жеребці дзвінко іржать, нападають на конкурентів, спинаються дибки, гризуть зубами та б'ють передніми й задніми ногами. Частенько й барани розходяться й з розгону б'ються лобами. Всі змагання дуже бавлять хлопців-підпасичів, що збігаються подивитися, чий переможе: бугай Шаповалів чи Зіньченка, жеребець Микитина чи Сороки, баран Копила чи Задорожного? Так у ранню обідню пору вся худоба підходить у певнім місці до річки, або й лиману, пити воду.

Після водопою худоба тирлується; кілька годин відпочиває на невеликій площі, яку називали «тирлом». Стара рогата худоба, серед якої переважала сіра-українська, вилежувалася, молодяк ремигав, стоячи. Коні, стоячи, кивали головами, ставали по двоє головами в протилежні сторони й чухали один одного. Вівці збивалися в купи, спускаючи додолу голови. Пастухи під час тирлування обідали, достаючи з полотняних торб хліб, сало, масло, ковбаси, зелену цибулю, огірки чи кавуни, яблука, вишні, черешні тощо. По обіді старші пастухи, простягшись на землі, трохи дрімали. Підпасичі ж грали у м'яча.

М'ячі робили звичайно самі з м'якшої вовни, зваляючи її в круглу, меншу кулака кулю. Останню туго обшивали шкуратком. Найпопулярнішою і поважнішою була гра «в гилку». Для неї створюється дві однакових партії, від п'ятьох до десятих чоловіка кожна. Одна партія по черзі б'є м'яча тричі й потім перебігає до визначеного кону й назад. Друга партія стоїть у «полі», ловить м'яч і намагається влучити ним тих, що перебігають до кону й назад. Якщо хто впіймає м'яч, або поцілить когось із тих, хто біг, то — це вигра і партії міняються. Особлива роля тут припадає «матці» у кожній партії. Вона б'є м'яч 12 разів і мусить якнайдалі його загнати, щоб уся партія могла збігати до кону й повернутися. Простіші гри в м'яча були в «бондаря», «високого дуба», «кошенят». При всіх цих грах треба було прудко й спритно бігати. Тому всі скидали чоботи чи черевики й бігали босоніж. І якраз Сені й Васі дома суворо наказувалося не роззуватися, щоб не простудитися. За неслухняність батько частенько карав їх поясом. Коли зовсім ставало тепло, то всі лізли в воду й купалися. Часто на сонці так спікалися, що облазила шкіра. Такі «линяння» шкіри повторювалися кілька разів за літо.

Особливо ж Вася з Сенею любили стежити, як табунник на толоці заарканював молодого коня, що ще ніколи не був у руках. Робили це переважно табунники, які берегли громадський табун. Це були молоді козакки, що військову службу відбували при табуні. Наміченого лошака чи лошицю лякали, і вона бігла з задертою головою.

Тоді табунник по-кімлицьки кидав навідлі волосяний аркан і з першого разу накидав петлю на шию. Впіймана тварина кидалася тікати й пручалася, а це затиало на шії петлю, бо табунник міцно тримав другий кінець аркана. Потроху кінь затиав петлю так, що починав харчати. Тоді до нього поволі по аркану підходили, аж діставали до ушей, за які й брали. Надівали вуздечку, просунувши вудила в зуби, звільняли аркан, і сміливий хлопець охляп (без сідла) сідав верхи на коня. Він зривався й починав скидати, пробуючи брикати задніми ногами, ставати диба. Якщо їздець все ж тримався, то кінь кидався «навесь дух» утікати. Так по толоці літав зі своїм легким їздцем, що весь час натягав поводи, скеровуючи коня в певнім напрямку. Коли за годину-дві з коня починало падати «мило» і він заспокоювався, то його спиняли. Після трьох-чотирьох таких проїздов на коня вже клалося сідло, і його об'їздилося потім дуже імпонувала малим хлоп'ятам, очевидно й Васі. Кожному хотілося самому спробувати сісти. Звичайно, що траплялися випадки, коли їздець сам, або й з конем падав. Іноді й калічився, але це не відстрашувало. Їздити й по своїй вподобі вправляти конем було найбільшою мрією для настасівських хлопців того часу.

Коли добре потепліє, десь у травні, овець стригли, а перед цим мили, примушуючи отари багато разів перепливати річку. Для цього впихали у воду цапа, а за ним пливли всі вівці. При цьому хлопці їздили верхи на баранах і вівцях, щоб глибше занурити. Після такого купання чабани ловили овець гірлигами і тут же на траві стригли. На цю роботу частіше приходило більше «стригачів».

Коли синові сповнилося п'ять років його Микола Потапович почав учить їздити верхи. Батько робив це принагідно: вів коней до води й садовив на смирних коней хлопців охляп, виганяв на толоку коней, знову садовив, а за який тиждень хлопці вже самі лізли на коней. При цьому раділося: «Не боятися падати». Хто не впав добре з коня, не буде добре їздити — треба бути відважним!.. Насамперед Микола Потапович садовив хлопців на свого «стройового» гнідого коня, на якому сам відбував військову службу, бравши не один раз призи на перегонах з перешкодами. Це був дуже розумний і муштрований кінь, що спинявся, коли вершник падав і ніколи на нього не наступав. Добре їздити на коні було мрією кожного малого козака, навіть дівчат. Скоро малі хлопці їздили вже без вуздечки, почуваючи себе на коні, як риба у воді. Одного разу в царині Вася напросився у Сидора, щоб його посадив на молоду «литовку» — трирічну кобилку, на яку ще ніхто не сідав. Добросердий Сидір накинув кобильчину, надів, загнуждавши, вуздечку й посадовив Васю. Кобила одразу почала «давати козла», але Вася тримався. Роз'юшена тварина кинулася бігти і вискочила на орані «назяб» глиби і тут скоро захекалася. Вася вже почувався переможцем, як раптом «литовка» звилася диба, а потім дала козла, і їздець полетів грудьми на суху грудку. Кобильчина з іржанням побігла до коней, а Вася лежав без руху з «забитим духом». Довелося довго «відливати», аж хлопець почав дихати й відкрив очі. Вася після цього декілька днів

пролежав, але дома не сказали про причину хвороби, щоб не влетіло особливо Сидорові, якого хлопці дуже любили. Їзда в сідлі була легкою і її вчилися непомітно, якось само собою.

4. ПЕРЕГОНИ

Майже щороку весною у Настасівській відбувалися «скачки» — перегони верхи молодих козаків і малих хлопців. Такі скачки бували частіше на початку травня, пообіді, в неділю чи інше свято, як св. Миколая, Вшестя тощо. Для цього на толоці двома борознами оборювався перстень три версти завдовжки. Бігли по траві між борознами. На 9 травня 1895 року станичний отаман призначив хлоп'ячі скачки на пообід, сповістивши про це за тиждень, щоб приправилися. Миколай Потапович забажав випустити й свого первака Сеню на власному гнідому. Він припасував до ноженят Сені стремена і в царині зо три рази пускав оббігти декілька разів сінокос, щоб наблизити до трьох верстов на гнідому, стежачи за годинником. Кінь не був племенний, але дуже прудкий, витривалий і приривчаний до перегонів.

За кілька днів до перегонів Сеню почала трясти малярія. При цьому приступи щоденно повторювалися під вечір. У цьому стані і твердений Микола Потапович не наважився пустити хлопця на перегони. Сеню «годували» найбільшими дозами хіни, від якої він аж глухнув, а хвороба не кидала. Але не хотілося й пропустити оті перегони. Микола Потапович рішає пустити на гнідому Васю. Мама й дідусь відмовляли від цих скачок, щоб не забити хлопця, а батько й слухати не хотів. Рін виспав з подушки сідла майже увесь пух, щоб не розкарячувало ноженят хлопцеві. Замість стремен ноги вставив у пуглища. У такому приправлянні вчив Васю сперш на корді, а потім вільно, напугуючи на різні випадки.

У призначену годину 9 травня майже вся станиця зійшлася на північну толоку. Всі святочно повбирані: малі хлопчачи у вишиваних сорочках, широких штаних і чобітках, дівчатка в найгарніших різнобарвних суковках («платтях»), парубійки у різнобарвних довгих бешметках з кашеміру чи ластіку, застебнуті лише на один-два гаплички знизу, щоб видно було вишивану малишку. Дівчата-підлітки всі в намістах і стрічках з довгими товстими косами, що звисали за пояс, голови не покриті й деякі у вінках з квітів. Молодиці й старші дівки поважно ступали, надівши по 10-12 спідниць і скромнішої барви блюзки, деякі у вишиваних блюзках. Взуті старші дівки й молодиці, як і бабусі, у «прунелки» (черевики з міцної врубцевої синьої чи чорної матерії, оправлені на носках, боках і на заблуках в чорну ляковану шкіру). Всі заміжні жінки на голові мали чистої вовни з гарними квітами «підшальники», або й «шалі», з-під яких визирали білі, оброблені кружевом косинки (хустки на три роги). Козаки, що вже десятикували при Правлінні, як і ті, що відбули військову службу, вбиралися у різнобарвні короткі бешмети й черески завжди застігнуті на всі гаплички під саме підбо-

ріддя. Черкески підперезані вузькими ремінними поясами, часто в срібній оправі, з привішеним спереду кинджалом із білого металю з підчерню, або й срібні, рідше з позолотою. Дехто ще мав при боці шаблюку, яку носили кіннотчики й гарматники.

Учасники перегонів з'їздилися верхи і вишиковувалися в ряди за зовнішньою борозною. Більшість сиділа на легких ліпших робочих конях, а головне душ п'ятнадцять на стрійових (батька чи брата) конях. Вершники від сімох до п'ятнадцяти років віком. Коло них метушилися старші (їхні батьки, брати, наймити). Старші востаннє перевіряли, чи все гаразд: чи добре попруги підтягнені, чи не перекручені поводи, чи не попали вудила під язик. Жіноча половина лише здалека поглядала на кінну групу.

Коли надходив призначений час, всі були у великому напруженні. «Ідуть!» — пронеслось по юрбі. Показалося дві трійки, на яких сиділи станичний отаман, помічник, два писари, скарбник (казначей) і станичний трубач. Всі в черкесках і, крім писарів, при шаблях. Зійшовши з тачанки, отаман підійшов до їздців і привітав їх: «Здорові, орлята!» Хлопці різноголосо відповіли: «Здоров'я бажаємо Панові Отаманові!» Помічник після цього поділив їздців на групи відповідно до якості коней. Групи мали по п'ять, вісім, одинадцять коней. Із самих стрійових коней утворили дві групи. Васю поставили в останню групу, де були найліпші стрійові коні.

Трубач заграв збір — і першу групу почали вирівнювати до старту. Хлопці резчервонілися від хвилювань, коні нервово вискакували, гризли вудила, і довго метушилися, доки нарешті, дано сигнал, і перегони почалися. «Пішли!» Натопи завмер, стежачи кожний за своїм Іваном на сивій, чи Петром на буланому. Різної барви бешметки спершу маячали разом, а потім стали ділитися, все більше розтягаючись по перстенові бігу. Коло половини перстена на протилежному стартові боці проскочило майже разом лише четверо коней, а решта відстала. Серед них двоє упало. До них галопом поспішила лазаретна лінійка з фельдшером. Хлопці лише подрапали руки й обличчя та розідрали штани й бешмети. За яких півверстви до старту почала вихоплюватися наперед каштанка Петра Піскуна, трохи косуватого хлопця. За ним гнався буланий жеребчик Терешка Підгірного, але до лінії старту все ж перша вискочила каштанка. Їздців, що прибували, рідня знімала з коней, яких відводили назовні від борозни.

Отак пройшли всі шість заїздів, лишаючи майже кожного одного, чи декілька «інвалідів». Мама охали над невдахами та все ж були раді, що хоч не дуже побився та руки й ноги лишилися цілі.

Сонечко зайшло за обрій, коли останню, сьому, групу найліпших коней, на одному з яких був і Вася, вирівняли до старту. Перед цим Миколай Потапович перехрестив Васю, погладив гнідого по шиї і напутив: «Не смикай за поводи, пускай їх вільно і не бій. — гвідий сам тебе винесе!» Всі товариші по змагу у Васній групі були старшенькі. Цей заїзд рушив зі старту враз без завертань і зайвих денервувань. До половини кругу всі коні йшли рівно, а малиновий бешметик в каштановій шапчині на гнідому навіть трохи від-

ставав. Далі почали вибиватися наперед блакитний бешмет Івана Горбатченка на мишастому кабардинцеві, ясно золотистий киргиз Мина Лобченка і вже наганяв їх гнідий Васі, що тримався повз внутрішню борозну. За якусь верству від старту киргиз почав «видихатися» й відставати, а Горбатченко й Вася йшли вже голова-в-голову. Глядачі завмерли, стежачи за першою парою прекрасних тварин, які летіли, не торкаючись землі. Ось вони повернули і вже легко розрізнити блакитний від малинового бешметки. І ось Іван замикав поводами і махнув пліттю, що випала йому з руки. В цю ж мить гнідий висунувся на голову і з останніх, здавалося, сил витягався, а прекрасний кабардинець, немов з образи за смикання, якось дрібно заскакав без ладу. Так Вася доскочив перший до старту, лишивши кабардинця на яких п'ять кроків позаду. Третім прийшов Мина. З цієї групи ні один хлопець не впав. Проскочивши старт, гнідий, як по команді легенько зупинився. До нього підбіг Микола Потапович і поцілував коня й Васю, що спітнів більше, ніж гнідий. Проводити гнідого передав Сидорові.

Микола Потапович повів Васю до станичної знаті. Станичний отаман, Василь Іванович Шуйський, подарував Васі І-ий приз — козачий пояс у срібнім з підчернею наборі. Ці перегони лишилися пам'ятними Васі на все життя.

5. ПОГОНИЧУВАННЯ

Запанування над конем тягло за собою і ширші практичні обов'язки: різноманітні форми погонича, завертання і переганяння коней, всілякі доручення (поїхати в крамницю, до Правління тощо). Восени задощить, розкисне чорнозем, парою коней і двоколісну «бідуду» не потягнеш. Чіпляють наперед барок і впрягають ще пару коней — навинос, погонича сажовлять на передню пару. Орали настасівці не менш, як четвериком, запряженим гусаком з погоничем на передній парі; надійде приємна радісна весна, хотілося б побігати, в м'яча пограти, а тут косовиця сіна, якого завжди було десятки десятин. В травокосці знову четверо коней гусаком запрягають і на передню пару погонича сажовлять. У возовицю ж сіна не верхи, а на возі вже віжками хлоп'ята керують. Не встигли сіно в скирти та стоги скласти, як забіліє жито, половіє озима шпениця і треба крилату косилку на яких два з гаком тижні запрягати. І знову в чотири коні з погоничем на чолі. Скосивши проса, льони та рижії, негайно лаштуються до молотби, при якій особливо погоничам «і в хвіст та гриву» дістається: він тягавкою верхи, чи коло копиці орудує кінцями.

З шести років почалася нова праця — погоничування. Це була робота для малих хлопців. Полягала вона в керуванні й підганянні передньої пари коней, які запрягалися гусаком у плуг, самокоску, часом (у велику грязь) і у віз (на Кубані «гарба»). Задню пару коней звичайно поганяв і керував той, що тримав плуга, чи сидів на сидінні косилки, чи на возі. Такий малий погонич час-

тіше не керував, а лише тримався за поводи, бо коні з призвичаєння автоматично трималися борозни, чи понад стіною збіжжя, або й по найждженій дорозі. На Кубані збіжжя молотили переважно на току кам'яними котками. Котки робилися з круглого вапнякового чи рідше пісковця, в якому вирубували п'ять, шість, сім і вісім бичів, а в причітках вставлялися залізні (рідко з твердого дерева) чопи. Останні в центрі каменя добре ущільнювалися клинцями з твердого дерева, або заливалися розтопленою сіркою. Чопами такий коток вставлявся до дір у дерев'яному півободі, чи у чотириохкутному станку, до якого прав'язувалися барки на одного чи й на пару коней. При тягненні кіньми за станок коток обертався, ударяючи своїми бичами в розіслане збіжжя і вилущуючи з колосків зерно. Частіше кіньми й при цьому керували верхові малі погоничі. Ці погоничі їздили охляп з підселенням лише пітника, чи метюка, не завжди приміцненого однією попрягою.

В час оранки, яка у Настасівській тяглася з ранньої осені до кінця квітня майже (снігопади рідкі й тривали кілька діб) без перерви. Малі погоничі повинні були дуже рано вставати. В царину виїздили раненько, щоб оранку почати, як почне розвиднятися, а кінчали, коли починало сутеніти. Годинами праці не лічили.

Щонеділі вся родина ходила до церкви на утренью і обідню. В перерві між утренью й обідню ті, що мешкали поблизу церкви, поверталися до хати, запрошуючи до себе родичів чи знайомих, які приїхали з хутора, чи жили далеко на окраїні станиці. Звичайні служби Божі відправлялися раненько, о сьомій-восьмій годині ранку, і закінчувалися коло першої години пополудні. В дерев'яній церковці людей було повно, а часто багато стояло і в огряді навколо церкви. У дитячі роки Василя службу відправляв о. Федір Успенський, диякон Омельченко і дяк Колесників. У ті часи на Кубані диякони були у всіх церквах, як штатна посада. У церкві на клиросі співав завжди непоганий хор, до якого учасили батько Василя й дядько, Петро Потапович. Із свят найбільше значення мали дванадцять річних свят, особливо ж Покрова Пресвятої Богородиці. Осіннього (6. XII) Миколая святкували без особливої урочистості, як день імені царя Миколи II. Це був лише «табельний день», у який тільки офіційні особи з Управління та школярі ходили до церкви. Все ж населення у цей день працювало. Натомість весняний Микола (9-го травня, перенесення мощів чудотворного Миколи до м. Барі) святкували настасівці урочисто. Пізніше, 9 травня стало тут ще й другим храмовим святом (першим було священикомучениці Анастасії). Не було свята осіннього Миколая і для молоді: ніяких подарунків у цей день не роздавали, як то прийнято у європейських країнах.

Найурочистіше на Кубані святкувалося Різдво Христове. З цим святом пов'язувалося дуже багато різних звичаїв. За ці свята батьки й ближчі рідні роздавали дітворі різні подарунки. Дідусь Василя привчав хлопців, щоб за подарунок дякували й цілували руку тому, хто дав подарунок. Одного разу перед самим Різдвом випав великий сніг, і Миколай Потапович з'їздив у Слав'янську, зайшов до черкеської крамниці й купив хлопцям по малиновому башлику. Повернувшись

у доброму настрої увечорі додому, Миколай Потапович, увійшовши до хати, весело сказав:

«Вам, хлопці, я привіз гостинця, але за нього муситимете мені подякувати». Дідусь почав намовляти хлопців поцілувати татові руку. Сеня без вагань кинувся до тата й поцілував руку. За це йому тато дав малиновий башлик. Шестирічний Вася не підійшов, як його не намовляв дідусь і мама. Батько вирішив переломить упертого хлопця й загрозив віддати башлик Миронові (хлопцеві сусіди), якщо Вася не поцілує руку. Однак Вася заявив, що він не потребує башлика: «Можете, тато, віддавати Миронові». Сеня повісив свій башлик на вішаку так, щоб його було видно з ліжка, а Вася ліг спати без гостинця. Минуло декілька переддріздвяних днів. Сеня у новому башлику вже хвастася перед сусідськими хлопцями, а Вася помирився, що цього року він не матиме гостинця. Батько також завзявся переломити хлопця. Мама й дідусь на всі способи намовляли Васю, але він, як осел, повторював — «не хочу». Так надійшов і Свят-вечір — «багата кутя», як дідусь казав на день 24 грудня.

Пости у ті часи трималися твердо. Цілу Пилипівку не їли не тільки м'яса, а і яєць та молочних продуктів. Споживали рибу, якої було дуже багато і яка була дешева, узвар, мочені яблука, яблука наложені з капустою, капусту квашену, такі ж огірки, мочені кавуни й інші овочі. Вся страва варилася, чи смажилася на пісній олії. Продуктів було доволі, а через те відсутність м'яса дуже не відчувалася. 24-го грудня старші нічого не брали до уст цілий день, а малим давали раз поїсти і то «найпіснішого».

Звичайно на столі під іконами в кутку клали сіно (символ ясел, у яких родився Христос), його накривали вишиваним рушником, на який обов'язково ставилися у великій мисці кутя та узвар у макітрі. Кутю в родині Василя, як у багатьох на Кубані, варили з рижу, бо на лущення в ступі пшениці не було часу. До рижу звичайно додавали кишмиш (сушений виноград — родзинки). Перед образами горіла лампадка, яка майже ніколи не гасилася; у цей вечір дідусь її приправляв так, щоб горіла якнайясніше. Перед вечерею в кімнаті кадили ладаном, що додавало більше урочистого й побожного настрою. До вечері сідали після появи на небі першої зірки. Перед вечерею вся родина і наймити молилися Богу. Іноді батько читав голосно «Отче наш». До великого, застеленого білою скатертиною столу сідали всі тихо, не поспішаючи. Дідусь — у самий куток під іконами. Насамперед подавалася кутя з медом. Потім подавалися різні смажені пироги з капустою, рибою, ryb'ячою ікрою, яблуками, коринкою (сушений виноград з Греції). Далі обов'язково капуста з рибою (частіше з сулою — білом'яса риба). За капустою йшла різноманітна варена й смажена на пісній олії риба (щука, шарани — молоді коропи довжиною біля 40-50 см., лини, карасі, ніколи соми). Кінчали вечерю узваром, що стояв на сіні під іконами. Страв було багато, але всі пісні, і ніколи не дотримувалися, як на Галичині, щоб їх було дванадцять, як не готувалися й годубці, за якими так побиваються на заході у поляків і українців. Не було і ялинки. Останню не кожний рік робили у школі з роздаван-

вам гостинців школярам і меншим запрошеним дітям. Після вечері всі разом вставали й молилися Богу. Коли хтось під час багатої куті чхнув, йому обов'язково дарували — частіше щось із худоби: коня, корову, вівцю і т. ін.

По вечері дітям лаштували невелику кількість куті, піріжків, овочів, з якими їх посиляли («носити вечерю») до найближчих. У родині Василя вечерю носили дяді (Петрові Потаповичеві), тітці (Євфимії Потаповні), бабусі Баландисі (пупорізці) та хрещеним татові й мамі, якщо жили у тій же станиці. Звичайно дітей виряджали саньми з наймитом, який обвозив, де йому наказували. Дітей добре закутували в кожухи й башлики, щоб не попростуджувалися. При цьому одягали у все святочне, не кажучи вже про чисте. Коли стали виряджати Сеню й Васю з вечерею, то першого закутали і в недавно подарований башлик, але батько, заради свят, звелів віддати й меншому башлик, хоч він так і не поцілував батькові руку.

Увійшовши з вечерею до хати, діти вітали і, стоячи біля дверей, говорили: «Тато й мама прислали вам, тато й мамо (коли до хрещених — або дядю й тьотю, чи бабусю) вечерю». Дітям дякували, роздавали й садовили за стіл вечеряти. Діти при цьому пробували їсти лише якісь «пундики» — ласощі, яких не було дома. Те, що вони принесли, забиралося, а замість його, приправляли свою кутю й піріжки свої, з якими діти їхали до дальшої родини. Частіше дітям дарили ще й гроші — «п'ятака» або й гривеника. Так об'їздили всіх, як наказано вдома, повторюючи те ж саме. Майже опівночі поверталися додому, де їх клали спати на кілька годин, бо до світу діти від шести років мусять іти «рождествовати». «Рождествовання» відбувалося двома способами. Двоє чи троє дітей з одної родини одвідували лише найближчих родичів та знайомих (як з вечерею). Вони найчастіше не мали «звізди», а, увійшовши до хати, співали тропар — «Рождество Твоє...» і кондак — «Діва днесь...» і потім поздоровлялися зі святами. Більші ж діти уже кількох сусідів (до десятка хлопців, — дівчата не «рождествовали»), робили зі старої підрепінки «звізду» з п'ятьма-шістьма рогами, обклеюючи все різнокольоровим папером. В середині підрепінки вставляли й запалювали недогарок свічки. Звізду носилося на держаку, до якого прикріплялася поперечна вісь, що на ній зірка крутилася. Ці рождествовальники вже обходили більшу кількість хат, не залежно від родинного зв'язку чи знайомства. Вони обирали з-поміж себе скарбника й міхоношу. Перший збирав гроші, які дарували, а другий мав за спиною торбу, до якої складав хліб, піріжки, яблука і т. ін., що їм дарували. З розвідненням рождествовання, звичайно, кінчалося. Хлопці ділилися між собою, заплативши видатки за зроблену звізду, гроші й натуральні подарунки (шматки хліба, піріжки тощо). Різдвяна ніч була особливо улюблена молоддю. По всіх вулицях і завулках станиць і хуторів Чорноморської Кубані блимали вогники свічок із зізд, по всіх хатах чути було спів хлоп'ячих хорів «Рождество Твоє, Христе Боже наш» — ця хвала Всемогутньому від чистих дитячих сердець. Не було хатинки, де б не відчували цього всехристиянського свята.

Вася «рождествовав» удвох із Сенею. Вони заходили лише до

рідних і найближчих знайомих, як наказував їм татусь. Звізди вони не мали. За все дитинство Вася, уже школярем, один раз зі звіздою й сусідськими хлопцями ходив рождествовати. Стояла того Різдва тепла погода, снігу не було, а земля так розкисла, що люди ходили загрузаючи по коліна в болоті. І, не зважаючи на таку погоду, Вася мав особливе задоволення брьохатися по грязі з хлопцями й зі звіздою. Додому повернувся забрьоханий до пояса, і мама тихенько все висушила та впорядкувала, щоб тато й не бачив.

В церкві на Різдво відправляли утренью й обідню раненько. — все закінчувалося перед світанком. У перерві між утренею й обіднею Миколай Потапович приходив додому й перед іконами співав «Рождество Твое...» та «Діва днесь...».

Обідали на перший день, прийшовши з церкви, себто раненько, коли ще й гаразд не розвиднилося. Цим обідом розговлялися. На столі, крім куті на покуті, яку їли насамперед, обов'язково лежала на великому блюді смажена гуска, ковбик, домашнього виробу смажена ковбаса, пиріжки з потрібкою, з сиром, часто смажене поросся, ціла шинка. Перед сіданням за стіл всі коротко молилися. Цей обряд був уже веселіший, старші пили по чарці горілки, а пізніше чайними склянками домашнє виноградне вино. Обід затягувався на кілька годин, і дівторі не терпілося сидіти, але вона не сміла лишати столу, аж поки старші не встануть. У ці дні, звичайно, на вечерю й обід запрошували якихось бідних, старців, або когось з дальшої рідні. Дідусь, тато, а особливо мама дуже клопоталися, щоб за столом сиділи й чужі.

По обіді старші йшли відпочивати, а молодь бігла на маскарад, який уряджували звичайно шістнадцяти-дев'ятнадцятилітні юнаки, які вбиралися у якісь надзвичайні костюми, дехто в маски, і грали «кумедійки» на 20-30 хвилини. Автором тих «кумедійок» був хтось зі співучасників. Гра відбувалася частіше на дворі заможніших і інтелігентніших господарів (це були купці, писар, отаман, учитель). Часом же гра відбувалася на вулиці перед хатою охочого побачити це «лицедійство». Зрідка «артистів» запрошували до хати. За такі вистави платили полтинники й рублі. Дівтора юрбою бігла за маскарадниками і з захопленням їх слухала. У вечірні години маскаради припинялися, а на другий чи й третій день свят продовжувалися. Святкували звичайно три дні.

Старші, після відпочинку, приймали гостей, або самі йшли в гості. При цім на перший день у гості ходили лише молоді подружжя (до батьків, чи тестя), а старші приймали гостей. Гостювання полягало в частуванні сухими й по більшості холодними стравами з «поливанням» частіше вином, рідше горілкою, а вже цілком винятково пивом. Пили за гостей, за батьків-господарів, за жінок і т. д. На другий і третій день ходили в гості (провідати) уже й старі. До вечірні ходили старші на перший день свят, а на другий і третій день до церкви забридали лише літні дідуся й бабусі.

Увечорі на перший день ходили допізна колядники, до яких звичайно малих підлітків не брали. Колядували парубки й дівчата і молодші молодіці зі своїми чоловіками. Вони, як правило, співали свої

колядки під вікнами. Групи колядників складалися з декількох десятків чоловіків та жінок. Часто вони мали диригента (станичний, або з війська) і виконували коляди цілком добре. Колядники властиво складалися з людей, що любили спів і використовували цю нагоду поспівати. Колядували до пізнього вечора.

Після триденного святкування до поважнішої праці не бралися. бож за три дні (31 грудня) надходить Маланки, до якої особливо приправлялися дівчата. Це свято починалося, коли по вікнах хат заблимають вогники ламп. Дівчата шістнадцяти-девятнадцяти років сходилися групами душ по двадцять, одну вбирали молодію, з вінком квітів на голові, в гарній сукні, давали їй в руки перев'язаний жмут сухих васильків та йшли щедрувати. Вони відвідували майже кожную хату, якщо в ній господарі годилися, щоб у них щедрували. Звичайно дівчата входили до найпросторішої кімнати й починали співати: «Маланка ходила, васильки косила; Василю, мій тату, пусти мене в хату» і т. д. Потім співали: «Щедрик, ведрик, дай вареник». Під час співу Маланка жмутом васильків «змітала» зі столу, канапл. лав «порохи». При кінці Маланка кланялася господарям і поздоровляла: «Зі щасливим Новим Роком і святим Василієм поздоровляємо вас!» Всім дівчатам дають солодощі які вони їдять стоячи, а деколи їх запрошують до столу. Крім солодощів, дарують дівчатам гроші (рубля, або 50 копійок, а дуже щедрі — три рублі). Ходили і меншенькі дівчатка щедрівники але вже без Маланки і в кількості п'яти-вісім душ, спів їх також зводився більше до речитативу. У цей вечір Сеня й Вася прохали тата дозволити всім, хто приходив, щедрувати. Дітваки з напруженою увагою слухали спів щедрівників і стежили за рухами Маланки, на яку вибирали найпривабливішу, дотепну й вродливу дівчину.

Новий Рік ще до зорі наповнював вулиці малymi посипальничками. Малі хлопці (дівчата не посипали) з торбами з житом, пшеницею, ячменем, горохом і хмелем невеликими групами (від двох до шести), швендяли з хати до хати, посипали мішанкою з торби і ричитативом бажали: «На щастя, на здоров'я на Новий Рік врода! Боже, жито, пшеницю і всяку пашницю!» Кінчали побажанням: «Щасливого Нового Року й з Василієм!» Вася й Сеня і в цей день удвох «посипали» лише у родичів та найближчих знайомих, до яких велів зайти тато.

5-го січня на Кубані дотримували суворо посту («голодна кутя»). До посвячення в церкві води (десь коло 4-ої години) не їли навіть діти. Принесену посвячену в огороді церкви, воду після молитви всі пили. Потім наливали її до глибокої миски, і дідусь, або тато йшли на подвір'я й кропилом з васильків (сухих) кропили худобу, коней, овець та інші тварини. На дверях у хаті й інших будинках писали крейдою хрести. За дідусем чи татом бігали Сеня й Вася. Їм дозволялося писати хрести, що вони й виконували з захопленням.

Покропивши все й пописавши хрести, родина з наймитами сходилися на вечерю, яку розпочинали після короткої молитви. Насам-

перед їли рижову кутю з розведеним водою медом, а далі подавалися страви з риби і різних овочів. Закінчувалася вечеря звичайно узваром. Повечерявши, лягали спати.

Особливо врочисто в Настасівській відбувалися Водохрища (6 січня). За дитячих років Васі річка Кубань не мала ще гребель і наливала лимани аж під саму станицю. На лимані за станицею вирубували простору ополонку і поруч з нею вирубали з льоду великого чотирикінцевого хреста, який уставлявся і примерзав на льоду лиману. По закінченні служби Божої в церкві священик в супроводі диякона й хору з церковними хоругвами йшли на лиман до приготованої ополонки. Тут відбувалося посвячення води. На льоду ж стояли вишиковані з мисливськими рушницями козаки (тридцять-сорок чоловік), якими командував станичний інструктор. Коли при співі: «Во Іордані...» священик занурював хреста, козаки давали три салви вгору. З цього моменту розпочиналася стрільянина окремих осіб, що також прийшли з рушницями й револьверами (козаки без дозволу тримали зброю). Любителі голубів у цей момент підкидали їх летіти. Над процесією літали голуби, лякаючись стрільянини. З посвяченої ополонки люди набирали води до принесеного посуду (чайники, відра, глечики тощо).

З Водохрища поверталися до хат пізно. Принесеною свяченою водою кропили ще раз всіх тварин і пили її перед обідом всі члени родини. За обідом споживали уже м'ясні страви, але починали з куті. Водохрищем, властиво, закінчувалися Різдвяні свята. У цей день пополудні господарі вже міркували про працю в господарстві. На Водохрища рік-в рік бували найбільші морози. Далі починалася відлига, сніг швидко топився, а на полєсвину лютого земля протряхала від зайвої вологости настільки, що починали оранку, з якою приходила праця й для хлопців-погоничів.

6. ШКІЛЬНІ РОКИ

Миколай Потапович дуже цінив грамотних і вчених людей. Дітям він часто говорив: «Віддам тебе до школи, і чому там навчишся, то твоє багатство. Коли добре вчитимешся, то ніякого господарства, чи приданого (для дівчат) не потребуватимеш. У твоїй голові багатство й доля». У Настасівській було в ті часи лише дві школи: однокласова (три роки навчання) міністерська та такого ж типу церковно-приходська. До першої ходили майже виключно діти козаків (за окрему платню допускалися іногородні — частіше діти купців), а до другої — діти іногородніх. Міністерська школа мала ліпше приміщення й соліднішого учителя, ніж церковно-приходська, яка мала переважно випадкових учителів. До школи приймали тоді дітей не молодших восьми років. Восени 1896 року Васю віддано до I-го відділу міністерської мішаної (дівчата й хлопці) школи, до якої вже ходив один рік Сеня. В школі один учитель провадив разом усі три відділи. Перший учитель Васі — великорос Миколай Юхимович Гнезділов, людина з педагогічним хистом і організаторськими здібностями.

Навчання велося російською мовою, яку більшість дітей І-го відділу вперше чули. Гнезділов був нервовий і частенько не витримував, щоб не скубнути неслухняного хлопця за вол ся чи вухо. На подвір'ї школи були добре побудовані гімнастична драбина, рівнобіжні бруси, турник і перстені. Два рази на тиждень хлопців управляв у гімнастиці урядник з пластунів (козача піхота; з дванадцятьох козачих військ лише кубанці по традиції запорожців мали піші батальйони, що звалися пластунами). Урядник налягав більше на «виправку»: повороти, маршування й віддання честі тощо. Від нього ж учні вивчували титулування царської родини, військового отамана й іншої «словесности». Учні ІІ-го відділу вже училися й «командувати».

Під кінець року робили іспити, після яких тим учням, що по всіх предметах одержали ноти не менше 4, видавався «Похвальний Лист», а після третього року «Свидетельство», у якому зазначали усі пройдені предмети та виявлені по них учнем успіхи. Сеня й Вася вчилися добре і закінчили початкову школу з двома «Похвальними Листами» й добрим свідоцтвом, які батько з гордістю повісив під склом у гостинній кімнаті. Миколай Потапович не припускав думки, щоб його діти недобре вчилися. Коли б же хтось з його дітей залишився на другий рік, це було б «землетрусом». При цьому діти готували «уроки» лише коли діяла школа. На фєріях же (Різдвяні, Великодні чи літні) дітей зразу брали до праці в господарстві. «Учитися мусиш у школі, а вдома — працєю!» — говорив Миколай Потапович. Помогти в навчанні дітям батько вважав за образу. «Що то за учень, що йому ще треба вдома помагати, — на те є в школі вчитель!»

По закінченні І-го шкільного року Васю за те, що одержав «Похвальний Лист», Миколай Потапович узяв із собою, коли їхав до Анапи. Це була перша дальша подорож на якихось сорок верстов. Ця подія відбулася кінцем травня, коли дозрівали сінокоси, а на деяких трава вже сохла скошеною, або й складеною в копиці запашиного сіна. Спочатку їхали стовповою дорогою аж до Коржевського хутора, коло якого протікала невеличка річка Курка, рукав з Кубані до Озівських лиманів, що позаростали очеретами. Від Курки зверталося зі стовпової дороги ліворуч через Андрієвську гору до р. Кубані. Понад цим шляхом, недалеко від правого берега, стояли рештки дерев'яної вежі. Коли з нею зрівнялися, батько спинив коні, зняв шапку і, показуючи на руїни, сказав: «Це, сину, був найнебезпечніший пост вповодж усієї Кубані. Називався він «Куркуй». На нього рідко ночі не нападали черкеси. На варту на нього призначали козаків за кару. Багато тут полилося козаської й черкеської крові до ріки Кубані. Тут недалеко коліно, де черкеси перепливали Кубань і насамперед мусіли тихо, лізучи очеретами, вирізати козаків на посту «Куркуй». Козаки ж, як тільки помічали черкесів, палили великі вихі з сухої осики й очерету, попереджуючи таким чином населення про небезпеку. Твій дід, Іванис, не одну добу просидів на «Куркуй».

Далі спустилися до берега Кубані, що несла свої каламутні, тут аж жовті, води вздовж невисокого гірського пасма з горами «Гнилою», «Блювакою» і «Мискою», що мали всі ознаки кратерів згаслих

вулканів. Через Кубань переправилися на малому двобаркасовому пороні, що рухався залізним блоком на залізній лані. Порон належав до Правління станиці Вареникової на лівому боці Кубані. Господарили на пороні два козаки, призначені отаманом станиці. За переправу платилося 3 копійки від коняки.

На другім боці до станиці їхали греблю біля верстви завдовжки. Понад греблю текли вузькі гірські річки до Кубані і в окремих місцях були ковтюби, налиті при розливі цих річок та почасти порослі осокою, рогазом і очеретом. На річках Вася вперше побачив і почув гуркіт водняних млинів, яких у Настасівській не було. Вареникову переїхали, не зупиняючись. Станиця з великих дворів, з садами й левадами, такими характерними для більшости станиць Чорномор'я. В станиці декілька великих площ, зарослих «колючками», «дурманом» та «курчаю сліпотою».

Переїхавши Вареникову, побачили підгір'я, що відбігало від головного пасма Кавказу. Шлях лежав через одну з гірських відног. Коні вже не бігли, а кроком тягли важкого «диліжанса» (віз із ящиком і колюскою на ресорах для сидіння. — на Кубань його занесено з Таврії). Дорога крутилася, а по обох боках від неї росли дикі груші, кислиці, дика шипшина, ожина, зрідка кизил та інші напівчагарники й чагарники. По цих зарослях бродила невелика сіра худоба з дзвінками під шиєю. Відусіль чувся різноманітний брязкіт і дзеленьчання від тієї худоби, що вражало малого Васю, бо в настасівській станиці на толоці цього не почувеш. Тут не видно було й пастухів.

Коли виїхали на самий вершок перевала, то на невеликій поляні звернули з дороги й випрягли «коней попасати». Коней попутали й пустили пастися, а самі сіли під диліжансом їсти (вже був час обідати). Батько дістав торбу, з якої виїняв закутану у великий серветі провізію: половину великої білої паляниці, смажену курку, варені яйця, пиріжки з потрібкою й зі сиром, ковбаси й солодкі зі сливами та яблуками пироги. Під'ївши, Миколай Потапович простягся відпочити на півгодинки, а Вася метнувся по полянці: подивитися, де який камінь лежить, в нори заглянути, лозину з червоною корою вирізати, ящірку подратувати. Так, бігаючи по полянці, Вася під великим кущем ліщини трохи не вскочив у криницю, боки якої були зроблені з тесаного каменю. Вода в цій криниці, хоч це й було на вершку гори, лише на якусь четверть стояла нижче горішніх країв камінних плит, що її огорожували. Вода прозора-чиста, але дна криниці не видно. Подорожуючі всію з цієї криниці напували коні. Тато, напуваючи коней, пояснив Васі, що по Закубанню, на підгір'ях, таких джерельних криниць ще й тепер трапляється дуже багато. За черкесів же в кожному аулі (оселі) було декілька таких криниць. Коли сердешних черкесів російські війська змусили виселятися до Туреччини, то, покидаючи свої двори, вони здебільшого позабавили оті джерела. Тепер ці джерела поволі пробиваються знову з-під землі. Багато також залишилося черкеських садів, які тепер здичавіли, але ще й тепер знаходять там добрі яблука й груші. Черкеси були й добрими садівниками.

Після відпочинку почали спускатися з гори до станиці Гостагаєвської, що розляглася на рівнині під пагорбами. В Гостагаєвській заїхали до похилого віком священика, котрого Миколай Потапович називав «нашим батюшкою». Це був колишній священик в ст. Настасівській, а пізніше його перенесли. Він походив з козаків і дуже гостинно прийняв прибулих, намовивши Миколая Потаповича переночувати в нього. Особливо ж мила була попада, яка надзвичайно здивувала Васю тим, що була по хлоп'ячому стрижена. Він ще не бачив заміжньої жінки без платка чи очіпка на голові. А тут голова не покрита та ще й пострижена. До того ця попада така була привітна, вродлива, так частувала якоюсь надзвичайною морською рибою і різними «пундиками», показала Васі квітник, садок, пасіку, розтлумачуючи йому всі деталі, що хлопець згоджувався уже залишитися у новопридбаних знайомих жити, з чого всі дуже сміялися.

На другий день, раненько, поспідавши і попрощавшись з милими старенькими, попокотили далі до Анапи. Ця частина шляху здебільшого проходила каменистими місцями з слабенькою ріденькою рослинністю. В декількох місцях випалювали вапно.

Анапа — місто на березі чистого тут Чорного моря, з невеликою дерев'яною пристанню для моторових шхун. Миколай Потапович переїхав через місто і на другім кінці у пригороді зупинився у якогось далекого родака, котрий торгував вапном. За вапном, власне, і їздилися. В Анапі насипом набрали вапна, вкрили рогожами, погодували коней, самі пообідали у господаря й пустилися у зворотню путь. На вечір добилися до Гостагаєвської, де переночували у того ж приятеля-священика. На другий день полуднували вже вдома. Вася «важно» розповідав Сені, які він «чуда» бачив за цю подорож, зокрема, що бачив стрижену без платка й очіпка, але дуже добру, не горду (з ним говорила) попадаю.

7. ХАНЬКІВ

На південь від Настасівської до річки Кубанки простяглася толока, а за цією річкою в двох-трьох стах сажнів тяглися лимани різної ширини й глибини, по берегах яких росли осока, куга, м'ята, а далі очерети: дударі у палець завтовшки, та тонкі, як дріт. За цими лиманами простяглася на яких п'ятнадцять верстов вдовж та з двітри верстви завширшки гряди. Вона мала досить піднятих місць і була вкрита багатьма могилами. У центрі гряди підносилися розлогий пагорб з багатьма могилами на нім. Головна «могила» й декілька менших мали всі ознаки згаслих кратерів. По цілій гряді було також багато могил, але іншого характеру: вони були насипані прадавніми мешканцями. Часто такі могили вилазили з очеретів (навколо вода з осокою, а на могилі пирій, валашок та шпорих росте). Ціла гряда, що звалася Соболівською, поросла в багатьох місцях густими тернами, серед яких групами підносилися величаві, розлогі-кучеряві й високі дуби, на яких робили гнізда орли.

На центральному пагорбі, за переказами, ще не так давно мав

свою садибу ватажок черкесів — Ханук-Бек. Сліди селища показували — особливо на північному схилі — зарослі високої й густої болиголови, отруйливий пах якої літом добре знали пастухи. Не один з них, забрівши в цю болиголову, втрачав притомність.

Пагорб за Ханук-Беком звався Ханьківським. Він ґрунтами (піскувато-глинястими, а по берегах лиманів болотистими) вважався найгіршою в наставіському юрті — четвертої категорії землею. Щоб притягти на Ханьків охотників Збір гласних станиці ухвалив постанову, що хто заснує хутір на Ханькові, той матиме певні привілеї а головне землі під його селищем, садом, виноградником рахуватимуться по четвертій категорії. Цією постановою користувалися найініціативніші козаки станиці, що ще не мали хуторів, а дехто тут заснував собі й другий. Так, головний пагорб обсадили переважно приятелі й односули Миколая Потаповича: два брати Чернови, Філоненко, Коваленко, С. Підгірний, брат, Петро Потапович, Федір Кирілович Погорілий, Матвій Григорович Чуприна, Мазур, Журавель та інші. Всі гарячково викорчувували терни та на їх місці садили виноградники й сади. Трохи повільніше козаки рільники й скотоводи осідали хуторами вдовж пілої соболівської гряди понад Прикубанськими лиманами і плавнями. На самому сході майже серед плавнів, розгосподарився Підгірний, а на заході — І. Е. Микитін. Обидва були неписьменні і мали лише невеликі овочеві сади, але великі стада рогатої худоби та косяки коней. У ряду з цими хуторами був ще заповідниковий станичний ліс що звався «Дубками». У цьому лісі заборонялося будь-що рубати. Лише сторож заповідника забирав собі посохле гілля та по полянках косив сіно. Дерева в лісі переважно дубові. 1-го травня в Дубках з'являлися школярі з учителями й тут бавилися: збирали квіти й суниці, грались у м'яча, дехто ловив рибу й раки в лимані.

Через те, що на ханьківські землі сіли переважно ініціативні господарі, тут за яких п'ять років усі схили вкрили зелені сади й виноградники; терни й чагарники, де ховалися зайці, лисці й часом вовки — зникали. Цілинні степи соболівської гряди розорали і вкрили бантанями та городничими ділянками. Миколай Потапович з робітником Сидором за кілька років засадили коло вісьмох десятин винограднику, що був найбільшим на Ханькові; збудували з саману простору хату, два сараї, «анбар», виноробню з льохом.

Коли Василь перейшов до третьої класи, родина перебралася жити на хутір, а в станиці якийсь час лишався дідусь. Таким чином жити в час відвідування школи Василю довелось перш з дідусем, який дуже любив хлопця і лише щодня просив почитати йому Євангелію, Псалтир або Священну історію. Перші дві по церковнослов'янському, остання — російською мовою. Раз на тиждень з хутора навідувалися й привозили харчі. Куховарив дідусь. Так прожили до Різдва, на яке обох бурлак забрали святкувати на хутір. Після свят дідусь також лишився на хуторі. До хати в станиці пустили квартирнтів — шевську родню Богатистів, українізованих росіян. До них тепер приділили на мешкання й харчування Василя. Це була проста родина, яка жодної уваги на хлопця не звертала. Він цілком уса-

мостійнився. Раз на тиждень хтось приїздив з хутора й довідувався, як живеться на квартирі та привозив харчі. Про науку ніхто не питав.

8. ІНОГОРОДНІ — НАВГОРОДНІ

У Настасівській уже в ті часи козаки становили лише псовану, як не менше, населення станиці, бо решту складали некозаки, так зв. іногородні-навгородні, «гамсели», як їх зневажливо прозивали козаки. Це були переважно українці, що прийшли на Кубань на заробітки та й залишилися, але приписатись до козаків не могли, бо царським урядом уже було заборонено це робити. Іногородні в масі жили значно бідніше від козаків. У останніх вони орендували землю, або працювали наймитами. Заможніші з них обзаводилися власним господарством з хатою й господарськими забудованнями з маленькими двориками. Іногородні за зайняту двором площу мали платити «посаженке» по п'ять копійок від квадратного сажня за рік. Щороку можна було чути про «цінування» того чи другого іногороднього за несплату «посаженного». Один випадок з «цінуванням» лишився назавжди в пам'яті Василя. Оцінували одного бідного іногороднього з прізвищем Малий. Він заборжився зі сплатою посаженного щось коло 70 рублів за декілька років. Мав він семеро маленьких дітей і хоровиту дружину. І його вигнано з хати і все, що мосяжного старого самовару включно, за безцінь продано. Миколай Потапович по наказу в ролі «понятого» (довіреного) був на цьому «цінуванні» і, коли повернувся додому, то при розподілі, при всій своїй твердосердечності просльозився, додаючи, що він дещо сам купив і зразу ж повернув Малому. Взагалі іногородні були паріями в станичній громаді. В управі вони участі не брали, але повинність підводами виконували, при поводі, пожежі чи ще якомусь там нещасті вони му-сіли помагати нарівні з козаками.

Деякі з іногородніх на Кубані розживалися до більшого мастку, відкупуваючи від збанкротованих панів сотки, а часом і тисячі десятин землі. Більшість же розживалося, сидючи на орендованій землі. Вони засівали сорок-п'ятдесят десятин, або й більше землі. Орендували від козаків, громади станиці, рідше від панів. Переважно багаті орендарі проживали по хуторах з дуже нетривкими забудованнями, щоб не шкода було кидати, чи розбирати, коли скінчиться оренда, а далі власник захоче орендаря змінити. У Настасівській куплену землю мало небагато іногородніх. Радивон Лукич Ярошенко купив землі більше, ніж мав станичний юрт. Він прибув на Кубань на заробітки з косою. У Василевого діда косив поденником траву й збігжя з платнею один рубель за день. Жив скупю і купував заболочену й під лиманами землю по одному рублю за десятину. Коли все повисохало, Ярошенко став мільйонером. На купленій землі розташувалися ще родини Свистельників, Павленків і кілька інших. Все це були великі родини: по декілька братів жило разом. Орендовані хутори мали: Немирі вздовж Калауса, Шаповали, Ячменники й ін-

пі. Іногородні багаті жили примітивніше від найбідніших козаків: дітей не вчили й самі здебільшого були неписьменні.

Торгівля у Настасівській була в руках іногородніх українців (Сліпченко, Мельники — три брати, Іванюти), двох вірмен (Аджанов і ще один) та рашевці, що виносили на базар на відкритих столах, а потім весь крам складали до окулків і несли на плечах.

Козачої (звичайно звалася міністерською) і церковно-приходської шкіл школярі (переважно з дітей іногородніх) стало ворогували між собою. Між будинками шкіл була маленька дерев'яна церква і простора площа навколо неї. По закінченню навчання, яке з російського звали уроком, частенько школярі на церковній площі билися між собою. Бійка ця починалася з обзивання: іногородні учні дражнили козачат «куркулями», а козачата дражнили іногородніх «тамселями», «мугириями». Таке обзивання кінчалось майже завжди бійкою, частіше кулаками, але бували випадки, що й грудками засохлої грязі та цеглою й камінням. У кожній групі звичайно були «вожді». У міністерській школі таким проводирем був старший по віку Яхрем Лебідь, а в церковній — Петро Кириленко. Козачат було більше і вони були відважніші. Через це у масових бійках найчастіше горували козачата. А іногородні зганяли злість, нападаючи на окремих козачат, коли вони розходилися по домах. Не один раз таким чином доставалося й Василеві.

Така ворожнеча залишалася й у парубків. Козак-парубок вважав себе якимсь паном у порівнянні з іногороднім. Він чистіше й гарніше одягався, їздив добре на коні, і його більше любили дівчата. Козачий парубок і на вулиці тримав себе згорі, як правило, він був грамотніший.

Старші козаки також не завжди поводитися з іногородніми, як рівня. Повернувшись з полку, чи батальйона, козаки майже до смерті вбиралися в черкеску і по зовнішньому вигляді відрізнялися від іногородніх. З козачих частин поверталися всі грамотні й фізично добре загартовані, а іногородні були малописьменні.

Козаки по досягненні шістнадцяти років одержували із станичною юрта пай (наділ) землі (від трьох до п'ятнадцятих десятин) і притягалися до служби при станичному правлінні десятникувати (посильними), при цьому вони й присягали на вірність державі. З дев'ятнадцятого ж року вони дві зими училися строю спеціальними інструкторами (урядниками, вахмістрами чи фельдфебелями), а вечорами ходили до школи. Там їх учитель учив грамоті чи підновлював грамотність, яку вони мали з хлоп'ячих років. Одну весну молоді козаки відбували й лагерні збори в Відділовій станиції Слав'янській, Таманського Відділу. Всі здорові козаки відбували військову службу. Ніяких родинних льот не давалося. На військову службу вони виходили з власними кіннями, сідлом, одежею й холодною зброєю (кинджал та шабля), а уряд давав гарячу зброю (гвинтівку, кулемети й гармати). Пластуни коней не мали. Отже станична Рада кожного року визначала, хто з нового набору має йти у пластуни, а хто до кінних частин (як от: гарматчики, кінні полки, конвой при царі, кінний дивізіон у Варшаві). До пластунів звичайно

призначалися бідніші козаки, або, коли це був уже другий, третій чи четвертий син, а попередні всі служили в кінних частинах.

Після розділення станичною Радою молодих козаків на пласту-нів та кінних, — йшов поділ уже військовим начальством по здоров'ю й зовнішньому вигляді. До конвою царя з станиці відбирали не більше двох козаків у рік. Для цього зверталася увага головно на зовнішню репрезентацію: високий ріст, гарна постава, часто гарна борода рішали призначення, а на інтелект жодної уваги не звертали — брали й неграмотних (в давніші часи, — аби вродливий та гарний, ряхих після віспи — не брали). До Варшавського дивізіону призначали метких їздців (джигитів), танцюристів і співучих. Переважали у цій групі невеликого росту козаки, але мусіли бути дотепними. Хто на лагерному зборі ще в Слав'янській одержав приз за їзду чи стрільбу, той попадав до Варшавського дивізіону. В гарматчики відбиралися насамперед грамотніші козаки. Фізично це були добре збудовані люди (середній зріст і широкі плечі) і розважні у своєму поводженні. У гарматчики був малий набір — п'ять-десять з одної станиці. Решта козаків попадала в кінні полки та невелика кількість до місцевих команд. Ті козаки, котрі вступали до Відділу чи в Обласне правління в Катеринодарі писарями, і військову службу відбували писарями там, де вступали, чи їх висилали до полків, батальйонів чи батарей. Після відбуття військової служби писарі переважно служили по станицях за своїм фахом.

Козаки мали своє самоуправління по станицях. Вищим органом були станичні Збори (Ради), до яких виборні (гласні) вибиралися по одному з кожних десятих дворів. Збори таємним голосуванням вибирали собі Отамана станиці. Отаман репрезентував станицю перед військовою вищою владою, як також і перед цивільною. Коли траплялося, що гласні не могли згодитися на кандидатурах в отамани, то Отаман Відділу призначав отаманом когось із відомих йому бувших уже отаманами козаків. Таке призначення так званих адміністративних отаманів траплялося рідко, і то було певною ганьбою для станиці. В Настасівській станиці адміністративних призначень не траплялося. Збори обирали також двох (рідко коли більше) помічників отаманові, Станичний Суд, Комітетчика (землеміра), який бував грамотніший, щоб міг мірничим ланцюгом відміряти для нового dorostу наї як рівнож всілякі ділянки: для пикол, духовенства тощо.

У безпосередню поміч отаманові й помічникам у правлінні були ще дижурні урядники, що безкоштовно по черзі (кожного тижня інший) допомагали адміністрації. Писарів у Правлінні бувало два й три (по цивільних справах, по військових і судових). Це були урядники по добровільній згоді за певне винагородження. Писарі здебільшого мали освіту двокласової школи, але посідали великий досвід у веденні різних справ станиці й Відділів.

Молодих козаків до війська станиці впряджали урочисто. В день виходу ці козаки з родинами і знайомими йшли до церкви куди прибував Отаман з булавою і зо своїм почетом. Цю урочистість особливо любили школярі, що також юрбою супроводжували цю процесію. Се-

ня й Вася, якщо були вдома, завжди прибігали послухати й подивитися.

Після молебня у церкві всі йшли і їхали на площу за станицю. Тут випивали по келиху »на коні«, молодіці садовили на сідло коня двох- чи трьохлітніх дітей і за повід проводили в руках. Коня ще нежонатого козака тримали менший брат, сестра, а найчастіше кохана ним дівчина. Сам такий парубок був обвішаний хустинками вишиваними й шовковими, за якими його часом не було видно. Хустини ці віпали на нього на спогад дівчата. Звичайно, парубків бувало на ешелон два-три. бо козаки одружувалися дуже молодими — дев'ятнадцяти-двадцятирічними. Після підкріплення. Отаман промовляв до від'їжджаючих козаків. напутуючи, щоб не осоромили станицю і повернулися додому здоровими з вахмистрівським басом та урядницькими личками. Отаманові відповідав один з від'їжджаючих, обіцяючи бути ретельними й прославити свою Настасівську. За промовами наступало прощання з рідними. Це були тяжкі хвилини. бо молодіці й матері часто не витримували й рюмсали. за ними верещали діти. але козаки й старі батьки сліз не роняли. вважаючи це непристойним («козак з горя не заплаче»). За коротким прощанням помічник отамана командував: «по конях. садись!» Від'їжджаючі кидалися до коней і сідали. За командою — «справа по шість!» — вишикувалися рядами по шість і відразу починали співати «Засвистали...» або «Розвивайся та зелений дубе». Рухали кроком. але скоро переходили в ристь і навіть галоп. щоб відірватися швидче від рідних. Жінки при цьому тудилися до чоловіків. хватилися за стремена й голосили, деякі падали. Проводжаючі дивилися у слід своїм орлам. аж поки ті не зникали за поворотом. Тоді повільно. похнюпившись. розходилися по домах.

Так проводжали козаків за Каспій, на кордон Персії, за Кавказ. Пластунів до Слав'янської підвозили фірами. Іногородніх до війська покликали військові начальники із ст. Слав'янської, піяких проводів їм не влаштовували. Вони йшли пішки, чи самі наймали фірманку. В Слав'янській їх направляли до місяя припису по пашпорту, а відти більшими групами вони розсипалися до військових частин до яких їх призначали згідно медичному оглядові: кирматих — до Павлівського полку, гарнішних — до Гвардейських частин. кременних та грамотніших — до артилерії У станицях пією частиною населення не пікавилися. Непомітно іногородні й поверталися з війська, лише з'являлися в подарованих за чотири роки служби шинелях.

9. НА КОШІ

У ці роки Сені й Василезі особливо привабливі були подорожування до «коша», де випасалася худоба. У ті часи настасівці ще кохалися в худобі, пересічні господарі мали по сорок і більше корів. Щоправда, ті корови давали всього глечик (коло 1 літра) молока на добу. Худоба була переважно сіра, черкаська з крутими рогами. Крім випасання в громадських чередах, часто декілька козаків-господа-

рів разом орендували у станиці підлиманські землі, що ще не надавалися до орання. Ціна на них була звичайно коло карбованця за десятину. Виорендувавши якихось сорок-п'ятдесят десятин, виганяли туди всю свою худобу на випас на ціле літо. На орендованій землі будували просторніші курені, у яких жили пастух і якісь непрацездатні дідусі. Корів доїли два рази денно. Молоко розливали, проціджуючи через марлеві цідильники, до глечиків. У останніх воно відстоювалося і сметану збирали ложкою, і потім «били» з нього масло. Масло солили в діжках і потім продавали на базарах у Слав'янській чи Темрюшк. Всі праці були примітивні, але дотримувалися чистоти. Іваниси й Погорілий частіше свою худобу на літо виганяли за Соболівську гряду коло Кубані. Тут отаборювалися кошем. Кіш доглядали, окрім пастуха, досить давненькі дідусі Іванис та Погорілий. Коли траплялося два, чи більше днів свят, то Іваниса та з Прокопом і Петром Погорілими принагідною фірою, або й пішки подорожували до коша. Тут вони вволю напивалися парного (сирого з-під корови) молока, кисляку. Головне, що тут могли бігати, плавати човном, купатися. «драти» качині яйця (звичайно, диких качок), смажити на повітрі яєшню, з собаками ганятися за дикими котами і т. ін. Дідусі давали цілковиту волю і не забороняли бігати босоніж.

Особливу ж приємність мали хлопці вечорами, коли заганяли худобу до базу (загорода з лат, які затягалися між планками, й стовпами, до яких вони прибивалися дерев'яними кілками; на протилежнім боці ці кілки надколювалися й клинцями заплішувалися. Зачинявся такий баз широкую хвірткою, що частіше приміщювалася до стовпа у двох, рідше у трьох місцях скрученими з лози каблучками. Такі ж каблучки накидалися на стовп і незакріплений причілок. Все це робилося так щоб за кілька годин цілий баз можна було розібрати).

Вечером навколо базу, або з-під легенького вітру розкладали «курища» від комарів, яких тут були міріяди. Курище робилося так: на землю клали сухий очерет або солом, на них насипалося сперш сухого, а потім вогкуватого гною і підпалювалося. Спершу солома чи очерет спалахували, потім тліли разом з гноем, даючи багато диму, від якого комарі тікали. Без таких курищ худобу утримати не було можливо. Із заходом сонця і люди кінчали свої справи та вечеряли під курищем. Спали звичайно всі під пологами. (Це були чотирикутні з ріденької, щоб комарі не пролазили, матерії палатки з пришитими до горішніх причілків вухами. Крізь останні просувалися лозини у великий палець завгрубшки. За лозини полог мотузами прив'язувався до міцних стовпів з одного й другого боку. Стовпи не були грубі і спідніми загостреними кінцями забивалися в землю. Зі споду вільні краї пологу підбивалися під рядно, що було за простирало. В так ущільнений полог комарі залізти не могли, хоч спалося під музику комариного гудіння).

Коли худобу загнали до базу під курищами, корів подоїли і всі щоденні праці закінчено, сідали вечеряти під окремим курищем. Страв багато не було. Ранком пили молоко з сиром (бриндзою) та

маслом. На обід обов'язково юшка з вареною рибою і сама варена риба (щуки, лппи, карасі й інші) і різні овочі, як: гришки, вишні, сливки (лича), ранні яблука, дині, качанки, кавуни. Все це сюди довозилося з хуторів. На вечерю давали більше молочної страви, а особливо ж любили мамалигу, що приправляв дідусь Іванис. Варив він її в казані з дужкою, за яку казан підвішувався на гак, що спускався з триниго над вогнищем. Зварену на густо мамалигу перекидалося на дощечку круглою масою. В її середині видовбувалася ямка, до якої клалося свіже масло. Воно відразу розпускалося. Мамалигу від країв різали невеличкими кусниками й, вмочаючи в масло, їли з великим смаком. Це була «найсмаковитіша» їжа на коші. Недобідену мамалигу віддавали псам, бо вона не була смачна, як прохолодне.

Найбільше ж задоволення наступало після вечері. Одно з курш розворушували так, щоб з нього вибивалось і невелике полум'я, таємничо освітлюючи розташованих навколо доповідача й слухачів. У базу в цей час уже вся худоба вилягала, ліниво доремигуючи рештки паші. Всі п'ять-сім великих псів простягалися також коло хлопців, повідкидавши ноги й хвости та поклавши голови на передні лапи. Найчастіше оповідав дід Іванис. Він говорив більше про війну з черкесами, як брали Анапу, про «пост» і вежу «Куркуй» коло Вареникової тощо. При цьому оповідав випадок, як отаман Безкровний з високої кручі в Анапі плитнув конем у море — рятувати турків, яких тількищо розбив і які опинилися у воді, втікаючи з потопаючої шхуни. «Той отаман не знав ляку!» — додавав спокійно старенький. Особливо ж захоплювали його оповідання про великі могили й зариті в них скарби, які може відкопати лише той, кому це «на роду написано». Скарби ці прокляті, і їх можна дістати лише виконуючи певні ритуали. Ці скарби, за оповідачем, позакопували колишні володарі цих земель, що перебували тут ще перед черкесами. Вони, головню, мали звичай насипати великі могили над покійниками, а також і з інших приводів. Черкеси ж кидали свої скарби, не маючи змоги забрати із собою, заховуючи їх також у землі, але використовуючи для цього примітивні ознаки з попередніх часів, як уже насипані могили й різні круті береги річок, сриків та лиманів. Про черкеські сховища деякі старші козакі знають. Це траплялося частіше після розбиття якогось черкеського загону, який мусив утікати і по шляху свою скарбницю занурив на дно якогось лиману чи річки.

При цьому дідусь розповідав про скарб Ханук-Бея, котрий зібрав цінності свого аулу і з усіма людьми на баркасах лиманами утік за Кубань. Коли вплив на Круглий лиман і хотів з нього переволкти баркаси через вузьку грядку суходолу (коло теперішнього хутора Братчика) в Кубань, помітив на її березі козаків. Заскочений такою небезпекою, Ханук-Бек важкий байдак із скарбом затопив, а з людьми в глуху північ повище місця, де чекали на нього козаки, на легких каюках переплив Кубань і курнув у закубанські плавні та чагарники. Але, мабуть, затоплений скарб у байдаці Ханук-Бек прокляв, бо про нього багато знає ще живих козаків, а проте знайти ніхто не може. Круглий лиман майже висох. Зо два роки тому стежками між очерети цього лиману проходив наш Каленик Плохий,

шукаючи рівнішого й тоншого очерету на дах хати. Замислившись, він носком постала за щось зачепився і впав. Схопившись, він глянув, за що зачепився, і швидко побіг далі. Але через деякий час Каленик пригадав, що тут десь затоплений баркас Ханук-Бека та що, може, він зачепився за носа його, який міг стирчати на поверхні. Рішив повернутися й добре оглянути місце, де спіткнувся. Він цілісний день бігав по всіх стежках нещасливого місця, але ознак, де він упав і за що зачепився, так і не знайшов. Пізньою ніччю Каленик повернувся на хутір і став жінці розповідати про свої незчислимі багатства в очереті. З того моменту Каленик Плохий стратив розум. Він тихий, навіть працює, але заблукається і все зводить розмову про свої багатства в очереті. Тепер його й з війська звільнили, як розумово-хворого. Бог покарав, що Каленик захотів посісти багатство, не йому призначене — закінчив дідусь.

Всі ті скарби двічі на рік, вночі під Новий Рік та Великдень перецисуються горінням, вогники якого пробиваються аж на поверхню тих місць, де вони закопані. На таких могилах у ці ночі блимають вогники, як свічки. Хто їх помітить та з відповідною молитвою почне копати, той може й скарб знайти. Але завжди «нечиста сила» перешкоджає, і при копанні треба, щоб хтось читав Євангелію; коли дуже «нечистий» перешкоджає, то найліпше читати молитву: «Нехай воскресне Бог наш і розсиплються вороги Його...» Від цієї молитви «нечистий» утікає. У станиці ще досить є козаків, які знають про місця скарбів, але вони неохоче те зраджують, бо бояться наклика-ти на себе прокляття. Найбільше ж про це знає дід Бугай, який доживає дев'ятий десяток. Наші молодші козаки хочуть без Божої волі видобути ті скарби. Понаробляли залізних свердлів-щупів і ножами, як злодії пробують ті могили, де скрегоче, а потім копають. Робити такі розкопки начальство забороняє — та хіба ж наших людей стримаєш? Про декого плещуть язики, що вони викопали «клад»-скарб, як наприклад, про Браїла, що несподівано швидко розбагатів. Та чого люди не говорять. Сам Браїло також, як підіп'є, розповідає про продаж якихось срібних старогрецьких монет в Керчі, але скільки у тім правди?

Хлопці підкидаючи до курища сухого хмизу, щоб не загасло, слухали ці оповідання, затаївши дух. Часто вже треті півні співали на хуторі Солов'я, як дідусь підводився й наказував: «ну, хлоп'ята, час спати!» Всі лізли під полог і ще довго переверталися, поки молодий сон не опанував їх. Дідусь Погорілий любив більше оповідати про чумакування: як з Моздоку возили вино до Ростова, а з Криму сіль, напуваючи волів у Багатого колодязя, та попасаючи круторогих на Петербургському державному шляху в півверсти завширшки. Почувалося, що у Погорілого більше вражень залишилося від чумацтва, яке він поетизував. Але такі відвідування копа не були довгими (тяглися два-три дні).

У початковій школі разом з хлопцями училися й дівчата, які в кожній класі сиділи окремо, спереду. В одній класі з Василем учи-

лися: Антоніна Колісникова, Теодосія Мазур і вже старші дві Непокупні. Найгарніша була і найкраще вчилася Колісниківна. Дівчата й на перервах трималися окремо від хлопців.

1-го травня школа мала традиційне свято, хоч ніде не записане. У цей день учні й учениці до східсонця збиралися на шкільному подвір'ї, приносячи й їжу на цілий день (сало, масло, яйця, хліб, яблука). Крім учителя, до школярів приєднувалися родина священика, фельдшера, писаря, якогось купця. Всі пішки (часом якийсь знайомий козак давав парної запряжки лінійку, чи дилжанс, на який складали вузли з їжею, деяку одягу, і часом присідав той, хто стомлювався йти). Ішли на прогулянку до станичного лісу «Дубків», за сім верстов від станиці. В «Дубках» отаборювалися на поляні недалеко від берега лиману. Тут розкладали невелике вогнище і лишали всі речі. Після короткого відпочинку й перекуски починалися забави, від кота й миші починаючи, до різних у м'яча (як гилки, бондаря тощо) кінчаючи. Тут уже дівчата бавилися разом з хлопцями. Лазили в лиман ловити по норах раків, а дехто ловив вудкою рибу. По рогозу й очерету хлопці шукали яєць диких качок. Збирали на полянах суніці, лазили на дуби, але ніколи не тривожили гнізд орлів, що в цей час уже мали орлят на самих вершках. Часом ловили малих зайчат. Так же вчувалися, як пролітав день і сонце вже котилося до заходу. З квітами, кийками, палицями, різними камінцями школярі поверталися в станицю. Перше травня — це найрадісніший день у школі Настасівської, хоч ніхто про пролетаріят тоді ще не чув.

Коли Сеня скінчив початкову школу, Миколай Потапович вирішив віддати його до двокласової школи (п'ять років навчання), яка вже була в станиці Слав'янській. Потребу цю батько пояснював так. Ті, що скінчили двокласову школу, мали право йти до війська молодшими добровільцями, самим вибирати рід зброї і служити три роки, замість чотирьох, для звичайних козаків. «Тепер малим він побігає зайвих дві зими до школи, а зате заощаджує цілий рік праці дорослим мужчиною» — філософував Миколай Потапович, бо вважав злочином змарнувати хоч один день праці. Але в станиці Слав'янській тоді школа вже була переповнена своїми дітьми і тому з чужих станиць не приймали. Так Сеня мусив остатися на господарстві й припинити навчання.

Васі довелося кінчати Настасівську школу вже при завідуючому Кузьмі Іордановичеві Андрєєві, родом грекові (Гнєзділов постригся в дияконі). Новий учитель, крім учительської освіти, мав школу виноградства. Він більше натискав, щоб навчати дітей садити й плекати лікарські рослини, а особливо шовкопрادا. У шкільному садку діти обробляли кожний свою грядку з якоюсь лікарською рослиною, а вдома кожен мусив годувати ненажерливих шовкопрядів, поки вони не закукляться. Освітні ж предмети новий учитель занедбував, та він і сам не був міцний — особливо в арифметиці. Через такий стан учні виходили менш розвинуті, ніж за Гнєзділова. З доброї книгарні в школі книжок майже не видавалося, а Гнєзділов не тільки вида-

вав їх, а й перепитував прочитане. Зате Андреев дуже помагав у станиці козакам розводити сади й виноградники. З батьком Васі він покумався й заприятелював.

10. В СТАНИЦЮ ПОЛТАВСЬКУ ЗА НАУКОЮ

Коли Вася кінчив школу в Настасівській, батько захотів досягти, щоб йому вже обов'язково захоронити отой «рік байдикування дорослим» на військовій службі. Раненько одної неділі запряг у новеньку лінійку пару жеребців у найкращій з набором вичищених, як витертий п'ятак, збруї, сам надів чорний парадний Чорноморського полку чекмінь на червоному бешметі та з роговими газирями і підперезався поясом в срібному наборі з таким же кинджалом, але без шаблі. Васю наказав убрати козаком без вишиванки й розстебнутих грудей. Це допоміг зробити Сеня, що кохався в козачій одежі. Вася одягся в малинові шаравари на очкурі, синій коротенький бешметик та кремову черкеску, підперезану поясом з підчернею та малим зігнутим кинджалом. Батько на голові мав шостивершкову чорну каракулеву шапку, Вася — каштанову з дідусевого (Болотенка) ягнятки. Верхи в обох шапок малинові (тоді ще міцна була традиція!).

Як все було готове, жеребці лишили тримати робітникові, Сидорові, а вся родина зайшла до вітальної кімнати, в якій перед образами в кутку горіла лампадка. Всі спинилися, дідусь став на коліна і голосно перечитав: «Во ім'я Ойця...» й «Отче Наш...» і знову «Во ім'я Ойця». Далі наказав рукою всім сісти. Посиділи мовчки хвилини п'ять (щоб чого не забути). Встав дідусь і за ним всі. Дідусь і мама підійшли до Васі, по черзі його перехрестили й поцілували. У мамі заблищали на очах сльози. Сеня обняв братика й «серйозно» сказав тишенько: «Ти тільки ж не лякайся, тобі ж і Брюс написав, що будеш ученим». Брюс — це була дуже товста в пікірних палітурках книжка, де по місяцях передбачалася доля людей і було багато всілякого календарного матеріалу. Книжку що десь здобув дідусь і хлопці її «вистудіювали». В передбачуванні Васі там була фраза: «и от науки должен быть богат», що й пригадав тепер Сеня.

На дворі батько й Вася сіли на різних боках лінійки. Миколай Потапович натягнув вожжі, і жеребці зразу пішли рясно по алеї між пірамідальними тополями й акаціями до брами. Рухаючи Миколай Потапович кинув — «Увечері повернемось». Вискочивши з брами й проминувши Сидорову вербу, коні бігли спокійніше, витягаючи красиві довгі шиї. Мовчки їхали з годину. Нарешті батько сказав: «Їдемо в станицю Полтавську, де треба тобі вступити до двокласової школи. Житимеш у хрещеної мамі. Безшасної. Може, будуть екзаменувати, то «не острами мене й себе». «Постараюсь» — почувлася тиха відповідь Васі. Далі знову замовкли. Напередодні випав добрий дощ і прибав куряву. Повітря чисте й прохолодне, жеребці з фирканням легко несуть мало обтяжуючу їх лінійку. Вдовж подушко-м'якої дороги, по якій ледве чутно шелестять колеса, мелькають ще не зібра-

ні копиці папі. Рідше попадаються зелені баштани з покиданими на них розкішними соняшниками з головами з підрешітку. На них подекуди опудала — щоб лякати лакомих на дині, качанки й кавуни хижаків.

Так проминули Соболівські хутори на межі з Слав'янським куртом. лишили високу цегляну на хуторі хату колишнього отамана ст. Слав'янської Солов'я і докотилися до толоки Слав'янської. По траві до різних вулиць розбігалися мало вбиті зі слідами на дві колії м'які шляхи. Жеребці трохи притомилися й пішли кроком. Батько попустив вожжі. В Слав'янській піде не зупинялися, а головною вулицею взяли путь на слав'янський дерев'яний міст через Протоку (рукав Кубані). Проїхали вісімнадцять верстов. За міст заплатали по п'ятаку від коняки і опинилися на Полтавській стороні. Тут, вздовж правого берега ріки, без перерви скільки можна було сягнути оком, тяглися з садами й левадами хутори полтавчан. — «Це вже й станиця Полтавська?» — запитав Вася, що вперше попав на цей бік.

— «Ні. тут тільки починається курт Полтавської то її хутори, а до станиці ще дванадцять верстов» — пояснював батько.

Пробігши зо три верстви головним шляхом на Катеринодар, повернули вліво на вулчку, менше роз'їзджену дорогою. По шляху ввесь час стрічаються хутори та безліч ериків різної глибини. Коло одного хутора зупинилися, відпрягли по одній посторонці, розгнзудали й дали пожувати люцерни. Тато зняв з лінійки домотканний килимок, прослав його на підніжжі і почав рознаковувати коша з їжею, якої мама напхала стільки, що й тиждень можна було б подорожувати. Крім смаженої курки, ковбас, яєць, були різноманітні пиріжки, а на закуску три кавуни, які від дотику ножа тріскалися. Відпочивши, тато дав жеребцям по «шпанці» (торбі) вікса і, напоївши їх, — помелестіли далі. Якось дуже швидко в'їхали до самого центру Полтавської (колись Полтавського куреня). Величезна й багата станиця простяглася вздовж Козачого ерку, що тоді ще був з водою на яких п'ять верстов.

До ерка з обох боків притулялися просторі козачі двори з садками та городами. А понад самим берегом скрізь старі й молоді верби купать позвисавше гілля у воді Козачого. Вулиці, як і майже по всій тоді Кубані, не бруковані, але вздовж високих парканів проложені дощаті хідники. Між парканами й просторими хатами великі квітники засаджені трояндами — до японських включно, бузком, дубками (хризантеми), жиржинами, чорнобривцями, паничами, півниками, любистком. Перед входом майже всі хати мають на довжину цілої хати веранди, на які пнуться синьоокі паутелі. Переїхавши через греблю Ковачий ерок, подорожні побачили будинок станичної управи з двором на цілісінький квартал. Перед управою велика площа для базару, на якій, опріч сталих солідних крамниць, два ряди рундуків, що служили рашевцям для розкладання їхнього переважно бакалійного краму. Цей крам часто приносять за плечима.

Трохи далі — церковна площа з маленькою дерев'яною церквою, що побудувалася при заснуванні станиці. В огradі її пнуться до неба італійські тополі, низу підчухрані. На двох рогах церков-

ної площі кидаються до очей громадські, багаті солодкою водою, криниці. Вони закриті спеціальними дощатими камерами, над якими підносяться ручні помпи, що ними подається вода. Помпи у той час були занадто поступовою ознакою, що можна було дуже рідко по станицях спіткати. З північного боку до церковної площі прилягав двір двокласової школи, що також займав цілий квартал.

На невеличкому дворикі перед головним входом школи росли з розлогими коронами каштани, що давали тінь на цілий той дворик. Школа цегляна, одноповерхова, з високими стелями й великими вікнами. Підлоги дерев'яні, пофарбовані. Побіч, позаду дворика, невеликий будиночок, — помешкання для завідуючого школою. На дворі коло фіртки на стовпі висів досить великий дзвін, що ним скликали школярів ранками й після великої перерви. Далі видно було дуже великий порожній двір, в якому росла лобода й інші бур'яни. На ньому школярі грали в м'яча, свинки й т. п.

Під'їхавши до паркану, Миколай Потапович залишив Васю коло коней і сам пішов довідатися про справу. Через яких хвилин десять він повернувся, заїхав у бічну вулицю, розпряг коней і прив'язав одного спереду, а другого ззаду лінійки (щоб не могли дістати битися, чи кусатися). Кинувши люцерни коням, обтрусив і оглянув Васю, чи нема якої зморшки, і повів його в школу. Перед учительською їх чекав невисокого росту блондин і посміхався. Це був завідуючий двокласної школи, — Лук'ян Андрійович Руденко — сам вихованець учительської семінарії в станиці Ладожській. Він привітав Васю, подавши йому руку (рідкісний випадок в учителів до таких хлопчаків). Лук'ян Андрійович попросив до учительської і після кількох речень дістав піваркуша чистого «Паскевича» паперу. Посадив Васю й попросив під диктовку писати прохання від імени батька за нього про прийняття до четвертого «отделенія». Пробігши наскрибане Васею, Лук'ян Андрійович з усмішкою просив Миколу Потаповича підписати. Долучивши до прохання «Свідетельство» про закінчення Васею однокласової Настасівської школи та метричну виписку, завідуючий сховав їх до шухляди. Потім він вибачився й попросив хвилинку зачекати.

Дуже хутко з підстрибком, все з усмішкою, він повернувся і запросив прибулих до свого помешкання на чашку чаю. Миколай Потапович відмовлявся, а Вася цілком злякався, бо не уявляв собі, як він зможе їсти в присутності такого, хоч і дуже симпатичного, але великого інтелігента у прекрасному костюмі з «чесучі» (сировий шовк), але завідуючий настояв на своєму. Миколай Потапович попросив тоді дозволу навідатися до коней. Вася хотів також іти за батьком, але Лук'ян Андрійович ухопив його за руку й повів з собою на ганок. Тут познайомив з худенькою прозорою своєю дружиною, що накривала білою скатертиною стіл та злагоджувала перекуску й чай. Незабаром прийшов і Миколай Потапович з конем та двома кавунами. Він вибачився й просив не гніватися на нього, якщо він залишить все те їм, бо везти додому «важко для коней»... Лук'ян Андрійович з дружиною засміялися і попросили його зачести все те трохи далі. У цей час прибігло років чотирьох дівчатко з лялькою і, по-

бачивши чужого, засоромилося й стало тулитися до тата. Той же підвів за ручку до Васі й каже:

— Чому злякалася, подай ручку нашому новому учневі.

Дівчатко заспокоїлося, подало рученя й запитало:

— А з якого хутора?

Васю здивувало, що Лук'ян Андрійович і дівчатко говорили «по-нашому». До цього в канцелярії говорили лише по-російськи. Скоро вернувся Миколай Потапович. Всіх запросили до дуже гарно прибраного столу. На столі «грав» невеличкий мідяний самовар і наставлено було різних закусок і в дуже гарних вазочках варення. Васі особливо сподобалося ясно-жовтіє прозоре варення з «райських яблук» (як янтар — і цілісенькі непоморщені плавали яблукка). Розмовляли по-українському що дуже вразило Васю. Він ніяк не міг зрозуміти, що такий великий учитель і не соромиться говорити по-нашому, по-козацькому. В Настасівській усі вчителі говорили лише російською мовою. За столом Вася пильно стежив за рухами Лук'яна Андрійовича намагаючись все робити так як він. При цьому дуже боявся, щоб, хорони Боже, десь не капнути чи не забрудити скатертину чи сніжно білу серветку. Полудень затягся на якусь годину. З-за столу встали без молитви. Попрощалися і рушили вздовж станиці до хрищеної мами Васі, яка була віддана за Андрія Петровича Безщасного, що був музикантом і козачим кравцем. Вони мали двір на самому кінці західної частини станиці, другий двір від Козачого ерику.

Андрій Петрович і хрещена були вдома і дуже радо вітали гостей. У дворі стояла гарна нова турлучна побілена хата, перед якою з вуглиг був квітник, повний розкішних квітів. На другій половині двору стояла невеличка біленька будка та з трьох боків закритий сарайчик. Трохи позаду простягся молодий садок зі щепами груш, яблук вишень бросквинь (персиків), абрикосів і жердель. Сад, відгороджений низеньким парканом, коло якого стояв зі зрубом колодязь з журавлем і дерев'яним цебром для набирання води.

Розп'ягши коней, вони зайшли до чистенької вітальні, де стояв стіл перед капаною, а з другого боку вузька лава. Тут Миколай Потапович почав розмову з Андрієм Петровичем; хрещена поспішила до печі, щоб приготувати, чим погостувати рідких гостей, а Вася з Катєю Кирюшею та Ванею метнулися по садку. Вони добре зналися з зустрічів у дідуся Болотенка в Слав'янській. В садку натрусили абрикос жердель, ранніх яблук та назбиwali ще зеленкуватих бросквинь. Вася розповів, що його прийнято до четвертого відділу їхньої школи, а Кирюша з голістю заявив, що має вже вісім років, і його записали до першого відділу.

— А бульби під носом часто вискакують — додав шестилітній, жаргівливий від природи Ваня.

Скоро погукали до хати. Там поставила мама добрий борщ та смажену на салі яєнню. Наскоро ще раз поїли, батько сказав Васі, що мешкатиме у хрищеної, до якої привезуть на перше вересня.

Сонце схилилося на захід, коли Миколай Потапович з Васею востаннє зняв шапку, прощаючись з кумами і натягаючи віжки во-

роних. Жеребці відчули дорогу додому й відразу пішли сміливою ристю. Верталися коротшою, навпростець через Козачий ерок, повз виноградник Середи, дорогою. Спека спала, повівав вітерець, і коні самі все частіше витягали шиї й чмихали. Не зменшуючи алюру, бігли. Проскочивши толоку, Миколай Потапович заговорив до Васі.

— Ну, сину, поки все складається гаразд. Учитиме тебе сам Лук'ян Андрійович — козак і козаків не цурається. Чув, як він че-
ше по-нашому! Видно, що він дома живе по-козаському. Слухай його й учись не для школи, а для себе. Науку за плечима не носить. Що тепер вивчиш за день, того в старші роки й за рік не досягнеш. Житимеш у хрещених, хоч у них і своїх п'ятеро, а достатки не бозна які, та хрещена мама тебе догляне. Я догодився з Андрієм Петровичом, що дам йому для праці на осінь, зиму й весну дві кобили — «литовки» щоб йому не доводилося спрятатися на оранку. Грішми платитиму три рублі щомісяця. Більше не можу, бо крім тебе ще шестеро дома, а з них один Сея в помочі. Та гляди, слухайся хрещених щоб, борони Боже, вони чимсь не були не задоволені. Коли щось попросять зробити, ніколи не відмовляйся, бо вони не мають за що мати наймитів, а самим на таку ораву не вистачає рук.

На всі ці напутування Вася, не піднімаючи очей, тихенько відповів, що все робитиме, як тато кажуть.

Не помітили, як і до вузької вулички повз виноградник Середи в'їхали. Звернули направо й через протоку переправилися через Полтавський міст, щоб дати заробити за переправу вже полтавцям, як сказав Миколай Потапович. Не зупиняючись у Слав'янській, поцокотили далі, бо вже потроху зоря загасала, а на небозводі все більше з'являлося зірок. А вони на Кубані такі яркі та виразні. Ніде таких ярих зірок Вася за все своє мандрівне життя не спіткав і пізніше. Трохи подібне він бачив на Підкарпатті, але не такі ясні, як на найлюбішій йому Кубані. Коли переїхали Слав'янську толоку й випрямилися на рівну стовпову дорогу, Миколай Потапович попустив віжки, й вороні пішли кроком. «Треба їм дати відсалпнути» — сказав сам до себе. І почав розказувати Васі, показуючи пужалном, на різні скупчення зірок.

— То Чумацький шлях, руські його називають Молошною дорогою. Он там, Великий віз, а то — Малий віз, що обертається навколо північної Полярної зірки. Її треба відразу уміти знайти, бо по ній найлегше орієнтуватися.

Хотів далі розповідати, та з бур'яну коло дороги щось вискочило й побігло. Вороні запряли вухами, і Миколай Потапович зразу підхопив і натягнув віжки. Жеребці зробили декілька стрибків, але вправна й міцна рука господаря враз перевела їх у простору ристь.

Скоренько проскочили хутір Зарівного, садок якого обсаджено високими акаціями. Підїхавши до «багатого колодязя», що мав добру солодку воду і коло якого вдень зупинялися подорожні (підпастки та напоїти коні), Миколай Потапович зупинився. Коло цієї криниці росла старенька розложиста верба, під тінню якої подорожні відпочивали. Витягнувши журавлем цебер води, вилив до видовбаного корита. Коні трохи посмоктали крізь вудила й промили запінені ро-

ти. Чмихаючи, вороні відчули близькість станиці й хутора з сочитою люцерною. Вони самі приспішали біг, все частіше витягали свої гарні шиї, змушуючи попускати їм віжки. Перед Настасівкою звернули ліворуч і зашелестіли мало в'їждженою дорогою по толоці у напрямку Ханькова. Толока засипала. Де-не-де траплялися самотні корови й коні, що відстали від череди, чи косяка. Починали свою пісню півкурки. Повітря ставало вогікіше — сідала роса.

Коло півночі спершу загавкали, а потім, ластячися, заскиглили «Доктор», «Султан», «Жучка» й «Букетик» (назви собак). Подорожні тихим кроком проїхали довгу алею між акацій і тополь і вкотилися на просторе дворисьце Ханьківського хутора. На дворі біліли шість пологів над ліжками, в яких вже спали мешканці хутора. Тишенько випрягли вороних і прив'язали до жолоба зі свіжою люцерною, а самі пішли також відпочивати.

На Семена, 1 вересня 1899 року. Васю відвезли у Полтавську станицю до двокласової школи. Перебування у цій школі було мало сприятливе для новачка, яким був Василь: нові вчителі, незнайомі учні й головне, що в Настасівській школі напрямком був якогось практичного пристосування, а в Полтавській — значно більше теоретичних предметів. По арифметиці, наприклад, полтавські однокласники Васі знали перші дії і з дробів, а він і не чув про ці речі. Помогти дома ніхто не міг, бо хрищена була неписьменна, а чоловік її малописьменний. З Настасівської «ради кумпанії» приїхав учитися до Полтавської ще один хлопець — Лука Іванченко, якесь далека рідня Іванисів. Батько цього хлопця, горбатий чоловік, був дуже задиркуватий. Коли він довідався, що Миколай Потапович віддав свого хлопця учитися до Полтавської, то йому закортіло довести, що і його Лука не є гірший. У Настасівській Лука учився гірше від Васі, але він був сміливіший. Коли вони сиділи в полтавській школі, то Лука відразу казав Лук'янові Андрійовичові (завідуючий, що сам провадив четвертий і п'ятий відділи), що він не розуміє. Той посміхався і докладніше роз'ясняв — аж розуміли й настасівці.

Головні ж труднощі для Васі були в невідповідності квартири. В одній кімнаті з високою піччю (для печення хліба) мешкали хрищена і чоловіком і п'ятеро дітей. Була ще одна простора кімната з канапами й дерев'яним ліжком та багатьма подушками на ньому, але там лише приймали гостей. Третя кімната-комірчина не отоплювалася й була магазином для запасів харчів: сала, м'яса, хліба й ін. Чоловік хрищеної, Андрій Петрович, був музикант, службу відбув у військовій оркестрі в Катеринодарі. Там він навчився кравецтву і тепер зимою підробляв цим ремеслом, сидячи завжди зігнутий над ніжною машиною коло вікна. Їсти сідали всі разом до сирна. Хліб їли житній, до якого Вася не звик. Дома був лише пшеничний хліб. Другою стравою завжди була «порібрина» з смаженою квашеною капустаю. Це є м'ясо коло ребер свині. Багато споживалося також солонієї капусти, огірків, рідше мочених яблук, кавунів, узвару і кавунового меду. Чай — по святах і то «вприкуску».

Старі й одна мала дитина спали на ліжку, що застилася порядном. Решта дітвори спали покотом на підлозі поміж піччю та стіною в переході до великої хати. Підлога — земляна, майже щотижня мазана глиною. На підлогу розстилася солома, на ній слалося рядно і клялися подушки. Вкривалися ковдрою всі разом. Очевидно, повітря у тій кімнаті не було добре. Для навчання, роблення задач окремого місця-не було, а писалося й рахувалося на краєчку стола, не зайнятого матерією для шиття. Все робилося під галас дітей, що бавилися, чи й ревли, та тріскотіння машини, якою шилося. Вася найбільше дружив зі старшими дітьми: Катєю, дев'яти років, Кирюшою — восьми років та шестирічним Ванею, комівком від народження. Кирюша ходив до першого відділу. Вставали коло п'ятої години, бо Вася ще мусив напоїти коней, замішати їм полову з висівками, чи дертю і покласти соломи або сіна рогатій худобі.

До школи треба було ходити не менше трьох верстов, на що витрачалося коло години ходу по страшній грязюці. Заможні діти з цього краю звичайно приїздили верхами із старшими братами чи наймитами, або й замотували на шні поводи, а коняка сама бігла додому. Часто на площі перед школою з'їздився цілий табун коней. Після школи за дітьми також багато приїздило кіньми. Вася ж з Кирюшою затикали за паски поли й місили чорне багно, занурюючись в нього вище кісточок, а в калабанях і по коліна. Взагалі зимою ходження до школи було певною проблемою. Не зважаючи на це, хлопці ніколи не пропускали уроків. Про якесь байдикування не було й думки.

В школі Вася мав декількох ближчих хлопців, але великого приятельства не завів. Довгий Коваленко, сміливий і насмішкуватий Савка Крикун, у жовто-сірому чекменці Теліга, малий Запорожець, розсудливий Хвиля — були йому найближчими товаришами. В його відділі було дві дівчини: шатенка Діброва (батько фельдшер і козак Настасівської станиці) та дуже гарна чорнява Пронченко (донька купця). До дівчат ставлення учителя було більш поблажливе.

Деся перед Різдом Вася підігнався в науках і в класі почував себе не гірше багатьох. Але сильно простудився і набрався корості, через яку фельдшер Діброва наказав ізолювати Васю, щоб не заразив інших. Васю відвезли додому лікуватися. Коло трьох місяців по рецепту фельдшера Хруща двічі денно шмарували його всього сірково-нафтовою мастю й парили в шапку. Все тіло вкрилося чиряками, які Миколай Потапович, як тільки нарівнали, видавлював і «витягав стрижні». Аж у великий піст видужав Вася і його знову відвезли до Полтавської. Знову треба було наганяти. Отже, у четвертому відділі Вася весь час мусив пильнувати, щоб не залишитися на другий рік. Та «Бог не без милости, козак не без щастя», і Васю переведено до п'ятого відділу.

В часи навчання Васі у Полтавській станичній отаманом був молодий сотник (поручник) Василь Васильович Крижанівський. Він вийшов на льоту і присвятив себе адміністративній праці поміж козаків. Це був культурний і добайливий господар станиці. Він дуже багато зробив доброго для станиці. Він завів, між іншим, стипендію

станіці для найліпших учнів, що кінчали двокласову школу. Стипендіяти переважно посилалися в Катеринодар до учительської семінарії. Коли Вася кінчив четвертий відділ, п'ятий закінчував найліпшим учеником Петро Ермілка з червоною родимою плямою на щоці. При видачі п'ятикласникам свідоцтв отаман прочитав постанову станичної ради про призначення Ермілці стипендії в катеринодарській учительській семінарії. На цій урочистості були і старенькі батьки Ермілки, що були бідненько одягнені і говорили по-російськи з акцентом типово великоросійським. Вони приписалися до козаків.

Усі літні ферії Вася з Сенею працювали в царині й на хуторі: косили сіно, пашню, гребли, звозили пашню до молочення, сапали, підв'язували виноград разом з поденними робітницями, яких завжди набирали тридцять-сорок дівчат. «Книжку читатимеш, як підеш до школи» — поучав батько. Так у безугавній праці проходило літо, у неділі й свята висиплялися. Тоді ж перечитували «Сельський Вестник», що виписував стало Миколай Потапович. Починали працю за Волосожаром: вставали до зорі, а кінчали по зорі (від години третьої рано до одинадцятої увечорі). Відпочинку вдень по обіді не було. Одягалися всі легко, на голові всі мали солом'яні брилі, взувалися у «чів'яки» (шиті легкі півчеревики), або на дерев'яних шпильках черевики.

1 вересня знову Васю відвезли до Полтавської. У п'ятому відділі учився Вася без перерви; дім відвідував лише на Різдво й Великдень. Наприкінці травня 1893 року Вася закінчив двокласову школу в Полтавській, одержав про це свідоцтво й повернувся до Ханькова, де на нього чекала праця з воженням, насамперед, сіна з царини до хутора. Сіно складали у довжелезні стирти під відкритим небом. Ховати таку кількість сіна до сарая було не можливо. За сіном прийшли жнива збіжжя, а від Петра й Павла (29 червня) молотили збіжжя. До 1 вересня всі поважні господарі молотьбу закінчували, і пшениця та ячмінь зсипалися до комор, а решту продавалося Граматікопулові чи Вафіяді на пристані Кубані, що звалася Урмою. Впоравшись з молотьбою, бралися до збору винограду та видавлювання з нього соку, який ферментувався у вино. Збір винограду був найприємнішою працею. На неї приїздило багато знайомих на допомогу, а тридцять-сорок дівчат за різанням винограду безугавно співали. Вони переспівували всі старовинні пісні, які знали: «Ой гия-гия», «Розвивайся, та зелений дубе», «Ой ти Мороз-Морозенко», «Тихо, тихо Дунай воду несе», «Стелися, барвінку» і багато інших лунало серед ще зелено-листяного винограднику. Коли йшли на обід, то вся ця ватага заливалася веселим сміхом. Якихось днів десять тяглася ця весела й приємна праця.

Після збору винограду (інколи й раніше) починали оранку під озимину (більше під озиму пшеницю). Орали звичайно двома «скоропашками» (дехто звав «букарями»), запрягаючи по четверо коней. На передній парі сидів погонич (шести-семирічний хлопець). Сіяли більше руками, бо сівалки тоді були ще рідким явищем. Волочили частіше дерев'яними із залізними зубками боровами. По зборі лашні з поля по стерні випасали худобу, що її в цю пору виганяли

дуже часто без пастухів. По низинних місцях стерня заростала молодю зеленою травою так, що багато господарів косили стерню на отаву. Восени дозрівав терен, якого було досить навколо Ханькова. Терен трохи збирали й маринували на зиму, але більшість його марнувалося на пні. Вечерами трикутниками перелітали через Ханьків журавлі та китикали крижі й «гарькавки» (дикі гуси), лаштувалися до відлету й качки. Свійські качки, що літом ховалися в очеретах лиманів, восени поверталися з десятками молодих каченят до своїх господарів. Надходила пора ламати калину, що червоніла вдовж цілої південної межі хутора Іванисів.

З початком приморозків вкривали землею чубуки (виноградну лозу) винограду. Збирали останні рештки з баштанів (кабаки, зимові товстошкірі кавуни, зимові огірки). В саду збирали зимові яблука й дичкові грушки, що надають аромат узварові.

11. ГОРОДСЬКА ШКОЛА

Тато Васі в половині листопада 1893 року довідався в Слав'янській станиці, що там відчиняється городська школа, по закінченні якої набуваються права «2-го порядку», себто — скорочується військова служба до двох років. Миколай Потапович побував у інспектора цієї школи й розпитав, що за кілька днів переводитимуть вступні іспити до «Городского училища». Приїхавши на хутір, Миколай Потапович наказав приправити білизну для Васі і деяку одягу. На другий день Миколай Потапович запряг двоколесний візок у чотири коні, поклав на нього корзину з білизною Васі, помолився з цілою родиною, що завжди робив перед важливою подорожжю, сів з Васею до візка і рушив у Слав'янську. Мама й Сеня трохи сплакнули. Їзда була дуже тяжка: колеса вгрузали по самі ступиці, коні ледве переставляли ноги, і часто доводилося ставати відпочивати. Так на подорож у вісімнадцять верстов страчено було цілий день і ледве увечері зіїхали до двору дідуся Болотенка. Коні були мокрі, і пара з них йшла туманом.

Поставивши коні до конюшні, де стояв дідусів рижий свого хову, забравши всі речі (мама великий вузол прислала гостинців стареньким та піввідра вина в барильці), прибулі зайшли до хати. Бабуся швидко приправила вечерю й самовар а Миколай Потапович наточив вина до карафки. З'ївши вечерю, Миколай Потапович розповів тестям мету своєї подорожі і відразу попросив, щоб Вася мешкав у них. Старі згодилися за три карбованці в місяць прийняти внука на квартиру. Миколай Потапович не припускав, щоб Вася міг не скласти іспиту. Він вважав, що як інші складають іспити, то чому б його хлопець мав бути гіршим. Поснідавши ранком, Вася вбрався в кремову черкеску з блакитним бешметиком, підперезався поясом в срібному наборі з коротеньким кинджаликом, а батько одяг парадний чорний чекмінь. Перед восьмою годиною ранком вони вже були в будинку німця Бунка, де тимчасово примістили городську школу. Точно о восьмій війшов інспектор, привітався

і сказав, що іспит тягтиметься два дні. Миколай Потапович перехрестив Васю, напутив його, щоб був слухняний і сказав, що він зараз їде додому, бо йому тут нічого робити. Обіцяв за два тижні приїхати. До такого надзвичайно певного у своїх чинах батька Вася змалечку звик, а тому він лише відповів — «гаразд».

Іспити робили більше для орієнтування учителів, який матеріал вони будуть мати. Бажаючих було дуже мало, і тому неприйнятими були лише троє. До старшої класи прийнято з Слав'янської станиці: М. Бадай, Т. Серіків, два Петри Соколи (не родичі), В. Об'єдків; з Петровської станиці: П. Погорілий; з Настасівської станиці — Іванис та Л. Іванченко і з Мінгрельської станиці — Г. Подільський та М. Шевченко. З цим десятком учнів розпочали навчання в «Слав'янском Городском училище».

Учителів було два: сам інспектор. Григорій Тихонович Громов та з учительського Інституту вчитель Гончаров. У цій школі Вася пробув три роки. Класу всі три роки провадив інспектор Громов. Це був сивоволосий і білобородий дуже репрезентативний дідусь, що рідко посміхався і з вигляду був неприступний, а при ближчому знайомстві — доброї душі чолові'яга. Свою десятку він знав — кожного до дрібниць. Щодня він перепитував усіх. Не вчити уроків було не можливо. Всі учні цієї класи працювали й досить рівно йшли. Подільський та Шевченко були підготовані трохи ліпше і на початку випереджали інших, а при кінці зрівнялися. На другий рік учнів побільшало: прибули — О. Балабас, І. Давиденко, Василь Серіків, П. Ярмоленко й інші. Гончарова заступив молодий учитель Михайло Іванович Фролов — донський козак, а ще через рік приїхив і Дудачев, родом грузин.

Станиця Слав'янська тих часів була Відділовою, до неї з міста Темрюка переведено Управління Відділом. — це був адміністративний центр на Таманський Відділ. Станиця простягалася здовж річки Протоки, по якій курсували баржі й невеликі пасажирські пароплавики. Нижче Слав'янської пароплави не ходили, а вище плавба була до Кубані і вище — до Катеринодару, а вниз до гирла у м. Темрюка. Судоплавність по Кубані й Притоці була примітивною: ріки не були регульовані, не поглиблені і мали багато мілких перекатів, на яких плавали з мірянням постом глибини. Бували й застрягання пароплавиків чи барж. Особливо багато наносилося піску в «Роздорах» (де від Кубані відділяється Протока), і в дуже засушливе літо пароплави до Слав'янської не могли заходити, а пливли прямо до Темрюка. А все ж артерія Кубань-Протока була найвигіднішим способом комунікації між Слав'янською і столицею Краю — Катеринодаром.

Станиця Слав'янська, як і більшість станиць Кубані, була заселена козаками й безправними інородними. Вона в ті часи мала понад 20,000 населення, але без ознак міста. Недалеко ріки була маленька дерев'яна церквя св. великомученика Пантелеймона. Площа навколо церкви займала один блок. З обох сторін цієї площі простяглися дві довгі вулиці без назв (згадали всі вулиці не мали не тільки написів а й назв). Пошту не розносили, а ходили до стани-

ного правління, чи й до самої пошти й запитували, чи нема такому-то листа. Перед станичним правлінням на просторій площі, спираючись на берег ріки чотирикутником, стояли крамниці різних розмірів, виглядів, будівельного матеріалу і краму. Більшість були дерев'яні, частина турлучні (скелет з дерев'яних стовпів, в які вставлялися жерді, а між ними вліталася лоза; такі стіни з обох боків обитиньковувалися глиною з великою домішкою полови чи кінського гною: тиньк білівся вапном). 2 окремі були цегляні, одноповерхові. Ні одної двоповерхової крамниці.

Мешкальні хати також одноповерхові, з переважно очеретяними дахами. Де-не-де було видно залізні дахи, найчастіше пофарбовані зеленою фарбою, рідше — червоною. Дворища козаки мали просторі (чверть десятини й більше). Перед хатами, як правило, квітники, наповнені квітками й різними кущами агрусу, малини, іноді полуниць. Позаду хат за господарськими забудовами були садки, частіше з добрих дичок груп, яблунь — ранніх й зимових, вишень (шпанські й дрібні), менше черешень, сливки — звичайні й угорки, бергамоти і декілька «акуліровок». Поміж молодими деревами і на вільній площі розводили городину: пибуллю, часник, помідори, петрушку, сині баклажани, картоплю, часом полуницю. Всі хати знадвору і в середині білилися восени й весною вапном. Господарські забудови також білили. Зовнішній вигляд станиць нагадував багатіші українські села.

Вулиці також ще не знали бруку і по них восени й зимою плавали в грязі чорнозему переважно на двоколках, запряжених чвіркою. Хідники також — лише в самому центрі, й то не скрізь, вилужені цеглою або дошками. Понад дворами майже скрізь викопані рови, якими стікала вода. В станиці траплялися порожні трохи знижені «ковтєоби», у яких зимою стояла вода; пізньою весною вони висихали й йкривалися неужитковою рослинністю, як куряча сліпота (белядона), колючки реп'яхи тощо. Двори, що прилягали до Протоки, майже скрізь по її березі мали верби, яких гілля купалося у воді. Попід ними вербами росли лопухи, кропива тощо. Навколо станиці на кілька верстов залишалася толока на якій пасли рогату худобу, коні, вівці й свині. На північний захід від станиці за толокою понад Протокою простягся табір для військових вправ резервових та молодих козаків ще перед виходом на дійсну військову службу. Табір мав декілька цегляних будинків, у яких хоронилася запасова зброя (гвинтівки, кулемети) та прилади для вправ («мішені», гімнастичні приладдя), і дерев'яні казарми з нарами; в цих казармах перебували козаки у вільні від вправ часи.

Вздовж «лінейки» (площі перед фронтом казарм) повиростали височезні підчухрані пірамідальні тополі. З них же була алея через увесь табір. Для кінних полків (Таманського й Полтавського) між казармами були відкриті конов'язі. Впдовж Протоки яких п'ять верстов простяглися сінокоси, на яких були пороблені стрільбища й укриття. Під час вправ все це заростало високою (вище колін) травою, де паслися стрижонені верхові козаці коні. Таборовий участок був розбитий дорогами й стежками і літом та весною забив око гля-

дача. Серед струнких тополь, на пахучій траві вправляли вершники на прекрасних конях, а також пластуни — разом понад 2,000 молодих здорових козаків у мальовничих черкесках з бурками в тороках та малиновими башликами за плечима. Люди всі, як перебиті, стрункі, червонолиці й співучі. По всій таборовій дільниці майже не вгавають пісні: на вправи й з них ідуть, чи їдуть з піснями, вечорами коло всіх казарм стоять козаченьки в бешметах і виспівують про Байду-Вишневецького, Морозенка, Сагайдачного. Пісні старі — повтори, а особливо російські («...разбойчіка несут...») не сприймалися козацьким ухом. Поза вправами козаки, а здебільшого й старшини-чорноморці, розмовляли трохи зіпсутою українською мовою (небіжчик Ф. А. Щербина називав її «кубанською»).

Ці табори весною, коли вони оживали на два місяці (квітень і травень), притягали до себе шкільну молодь. Вася також з метким Бадаєм та дуже рухливим Подільським, переважно суботами по обіді, бігали до таборів, щоб подивитися на козаків, а головне послухати їх співу. Оці відвідини, як приємний спогад, глибоко засіли в душу юнака Васи. Все те він вбирав у себе без яких-будь розмов з товаришами, бо якимось особливо ні з ким і не зближувався. Як і в Полтавській, в городській школі, особливо близьких приятелів він не мав. Зі станичником же, Іванченком, був найдалі, хоч ніколи з ним не ворогував.

При цій глибокій провінційності Слав'янської в ній не існувало ні книгарні, ні жодної крамниці, де б продавали книжки, чи канцелярійні приладдя. Книгарня була лише при двокласовій школі, але вона обслуговувала лише своїх учнів і козаків-слав'янців. Книжки і всілякі канцелярійні прилади (зошити, олівці, пера і т. ін.), а навіть дещо до уніформи (ремінні паси, наприклад) сам інспектор випишував з Москви (магазин «Мюр і Мереліз»), а потім по собівартості розподіляв учням. На великій перерві учні тупцювалися коло вчительської за підручниками, зошитами в одну, чи дві лінійки, чорним, чи кольоровим олівцем і т. д. Все це обтяжувало інспектора і позбавляло учнів ініціативи придбати щось інше, інакше. Щоправда, потроху придбувалися книжки до шкільної книгарні, але для учнів першого випуску всього було обмаль. Треба ж до цього додати, що «Городское училище» було найвищою школою не тільки в Слав'янській, а на цілий Таманський Відділ, по інших станицях якого найвищими школами були двокласівки.

Мешкав Вася у дідуся й бабусі Болотенків, що жили при останньому синові Оврамові Степановичу, який сам з родиною перебував на хуторі. До старих Оврам Степанович навідувався один раз на тиждень, а то й рідше. Старенькі були неписьменні й дуже побожні. Кожної ночі коло півночі старі вставали й молилися, при цьому дідусь стало, незалежно від погоди, виходив на середину просторого двору і там молився. Бабуся молилася в хаті. При появі нового молодика дідусь обов'язково ставав надворі й молився. Дідусь довго чумакував, водячи валку в сорок волових возів. Їздив він від Святого Хреста на Ставропольщині до Ростова н/Доном. З Криму також сіль возив. Мабуть, це був найкращий період дідусевого життя. Він най-

охотніше розповідав про чумакування. В однім сараї дідусь тримав два нових чумацьких вози з візерунками; ці вози він заповідав порубати й дровами з них зварити поминальний обід, коли він помре. При співі «Ой, був чумац на риночку...» в дідуся з'являлися сльози. До внуків, яких було коло трьох десятків, дідусь і бабуся завжди ставилися з ласкою й любов'ю. Що б не накоїли внуки, коли приїздили в гості, їм завжди старенькі знаходили виправдання. За три зими перебутих у дідусів Болотенків Вася не почув жодного прикрого слова, хоч не завжди був чемний. При цьому дідусь надзвичайний був смакош в одежі і у всьому, що робив. До церкви, чи до станичного правління він завжди одягався у темний безметок і темно-синю черкеску, а вузеньким паском у срібному наборі і з таким кинжалом підперезувався. Йому було понад вісімдесят, але він мав тонкий стан. На конюшні у нього завжди стояв рижий з лисиною (протчиною) та в білих «скарпетках» кінь, що не спадав з тіла. Ним він їздив верхи і його запрягав до спеціальної двоколки («бідарки»), коли їхав з бабусяю. Кожний ремінець (сиром'ятий) вирівняний і виструганий та насмарований березовим дьогтем і протертий так, що не лишав на шерсті жодного сліду.

Сідав на свого рижого дідусь так легко й швидко, що кожний юнак би позаздростив. Рижий же, почувши на собі легкого і вправного їздця, відразу рушав «проездом». Вася дуже любив дивитися на дідуся, коли той «грав на коні»: рухи його зливалися з кожним поворотом чи нахилом рижого, плітешку дідусь тримав за паском поваду й ніколи не торкнув нею свого чотириноного приятеля. В сідлі дідусь тримався з невеликим похилом наперед. По станиці він їхав «проездом», а вискочивши на толоку, пускав польовою ристю, а то й переходив у галоп, перескакуючи невеликі рови.

У такому тихому і побожному оточенні перебував Вася під час навчання. Старенькі не могли йому щось порадити в науці, але прикладом невинної праці та частим звертанням до помічі Всемогутнього вони привчали його не марнувати часу та дуже не зазнаватися. В школі товариші також були всі побожні: на всеношч під неділю та великі свята всі добровільно ходили до церкви. На літургію їх цілою школою водили. Настільки всі були релігійні, що в останньому класі зробили складчину й на спогад перебування у цій школі купили срібну з позолотою лямпадку і приправили її перед образом св. Миколая, що був у останній їхній класі уже в новій побудованій школі.

Два рази на тиждень в школі була гімнастика включно із словесністю (титuluвання царської родини, наказного отамана, отамана відділу, інспектора школи (надворний советник), станичних отаманів). Гімнастику спершу провадив пластун — фельдфебель Галат. Він був дуже побожний і завжди уділяв хвилину, щоб показати, як треба христитися, військовий поклін головою, поясний глибокий та, до землі поклін Богові й інше. Учив він також командувати. У цьому великий сприт виявив Подільський, що захоплювався муштрою. Один рік гімнастику провадив молодий пластунський сотник Юрко Лаврентійович Бич, що був прикомандирований на льоті до Управ-

ління Відділу. Він словесністю не займався, але сам прекрасно командрував. Темп команд, їх енергійність, кожного підтягали й змушували робити якнайліпше. Це був старшина «з ласки Божої». Він завжди бував веселий мав музикальний баритон і з жартом підспівував українські пісеньки. Хоч команда й розмова з ним була поросійському, але в ньому в кожному русі почувався чорноморець з його гумором (козак Павлівської станиці).

Влітку Вася повертався на хутір і від «світання до смеркання» працював, виконуючи батьківське «правило»: «книжки читатимеш, коли підеш до школи». Праця літом була тяжка, бо «установлених» годин не було. На сон лишалося яких три-чотири години. У свята, чи неділю, коли не було станичних рад, до тата Васі приходили місцеві «політики»: брат Петро Потапович, Федір Кирилович Погорілий часом приїздив Пилип Емануїлович Задорожній. Сидячи під яблунею, вони обговорювали останні новини, що вичитували в якісь газетці, або гуторили про питання, що назрівали в станиці (всі вони були виборними). Частенько вони закликали до гурту Васю, просили допомогти їм у географії: де та Бурська війна, що таке Балкани чому не миряться Греція з Болгарією і т. д. Часом прохали обрахувати якийсь клин землі, що комусь з них нарізали, або обрахувати, скільки треба вивезти землі, щоб загатити якусь прірву з Кубані; скільки коштувало б прокласти через Урму (лиман перед Кубанню) греблю й інші господарські справи. Частіше вони були в клопоті з загально-станичними чи хутірськими справами. У ті часи на лівому березі Кубані поміж станицями Себедаховою (Троїцькою) та Варениковою, простяглися мастки Дурасова, Сумарокова-Ельстонова Карцева, Меліхова. Власники цих мастків не дбали про стримання розливу ріки. В цих мастках лише вузька смужка берегу не заливалася, а далі тяглися лимани з очеретами й верболозами. Правий берег був вищий і у віддалі яких десять сажнів від нього тяглася гребля, яка стримувала розлив Кубані в повені. Греблю цю постійно підсиляли, але рідко яку весну її не проривало і не ревла вода через утворену прірву, наливаючи підсохлі лимани. Коли ж розгуляється, то і всю толоку на південь від станиці залле. Греблі ці гатили спочатку виключно призначені до цього мешканці станиці й хуторів. При цім впливовіші, здебільшого й заможніші, козаки хитрували, щоб уникнути від цього громадського обов'язку. Таку працю не завжди виконували добре, совісно, частіше її не докінчували, а потім спохвачувалися, як уже ревла вода. Проблема утримання Кубані в берегах і висушування лиманів в оцих нарадах підносилася завжди. Одного разу Вася спитав своїх співбесідників, чому й їм не зробити високої солідної греблі впововж цілого юрта наставієської, найнявши для цього поважного контрактора? Почали міркувати, де здобути гроші на таку роботу. Вираховали, що осушені лимани дадуть при експлуатації достатні кошти для покриття витрат при будові греблі. Тим часом же можна гроші взяти зі станичних фондів та з оренди запасових земель станиці.

Після довгих обмірковувань справа греблі піднесли на станичній раді й вирішили закликати підрядчика, який би від кубсажня му-

сив збудувати греблю впродовж цілого юрта станиці. Підрядчика дістали десь з півночі. Він же привіз із півночі й «каламажників». Ці люди возили землю невеликими однокінними возиками з чотирма колесами і трьома дошками. Бічні дошки підносилися і земля висипалася, а зі спідньої згорталася лопатою. Багато каламажників були п'яниці, що весь заробіток пропивали. Кількість кубсажнів рахувалося по розмірах насипаної греблі, по кількості каламажок та глибині ям, звідки земля вибиралася; височину визначалося по залишених земляних стовпиках. У всіх цих обрахунках брав участь і Вася, що сам вираховував і перевіряв рахунки комітетчиків. Комітетчики і Вася робили все безкоштовно, як справу громади. За двох літ гребля була насипана, й лимани почали висихати. За рік на Соболівській гряді висох лиман Бабиний (до нього прилітали баби пеликани і бродили по ньому, як вівці, відживляючись дрібною рибою), Ханківський і значно підсох Пилипників. Площа орної землі зросла на десяток тисяч десятин.

Збіжжя наставісці звичайно возили продавати в ст. Слав'янську або в Темрюк (сорок верстов), бо це були найближчі зсипи греків, головню Граматикопула та Вафіяді. Коли ж збудували греблю і через Урму, то зазначені фірми почали приймати на пристані Урма на Кубані. Спершу зсипали до барж на ріці і в бунти під відкритим небом, а пізніше побудували й дерев'яні легкі магазини. Збіжжеві грецькі контори щоб притягти клієнтів, давали позичково мішки (часто називали чувалами) на користування сотками. Хлібороби, завдяки цьому, не потребували купувати власні мішки, але зате вони мусіли продавати тій фірмі, у мішках якої привозили зерно. При цій торгівлі хлібороби особливо не дбали про чистоту зерна, бо фірми на сміття скидали щонайменше п'ять фунтів з четверті (десять пудів), а часом така скидка доходила до двадцяти й більше фунтів. Досить часто греки й обважували хліборобів (неправильна вага тощо).

Дуже часто господарі бідкалися браком грошей для обороту, особливо весною й літом (треба було найняти робітників, сезонowych чи поденних, придбати новий, чи відремонтувати старий інвентар, а не було за що). Позичати ж у заможніших не завжди було можливим. Так прийшли до створення «Кредитового Т-ва», як філії Центрального банку в Катеринодарі. Через це Т-во прийшло до думки скуповувати збіжжя, щоб потроху звільнятися від грецьких п'явок. Першим відпоручником по організації на Урмі збіжжєвої зсипки були Петро Потапович та Федір Кирилович. Вони приймали хліб і самотужки вели бухгалтерію і ця справа потроху наладнувалася, але перша світова війна все перевернула.

Так три зими набираючись мудрости у міській школі, а літом за безупинною працею, у свята — в розмовах зі старшими козаками про різні справи промайнули ще три роки юнацтва Васі. З «панамі» (родинами священика, дякона і дячка) у Васі не було зв'язків. Козаки до духовних осіб підходили як до урядників, що за певну платню виконують певні обов'язки. Радилися більше зі своїми писарями (Пономаренком та Гордієнком), часом з учителем, а ніяк не з духовними особами. З учителями Вася сходився, поки був грек,

Кузьма Йорданович, а як він постригся у попи і виїхав з Настасівської то й ця лптка зближення з місцевою інтелігенцією перервала-ся. Цьому сприяли певна замкненість, може, навіть дикуватість Васи. і дуже комерційна вдача панотця Федора Успенського, який купив парового млина в станиці, пізніше виноградник коло м. Анапи. Цей священик ретельно збирав гроші і нічим більше в станиці не цікавився.

12. ОДРУЖЕННЯ СЕНІ

Коли Вася був у останній класі міської школи. 17 квітня 1904 року, братові Сені стукнуло дев'ятнадцять років, вік, у якому хлопцям дозволялося женитися. Миколай Потапович відразу ж вирішив одружити хлопця, щоб мати безкоштовну робочу силу в господарстві. Це був головний момент у цім питанні, до якого приходили другорядні, як от: щоб хлопець не бігав на вулицю довше й не розвозився і т. д. Треба було оглянутися за парою. У ті часи хлопці й дівчата, починаючи з п'ятнадцяти-шіснадцяти років починали ходити на вулицю на вечірниці: поспівати, потанцювати, часом у м'яча побавитись. З цього ж віку починалися «ночuvання» у дівчат. Звичайно хлопець ішов до дівчини, яка його пускала (очевидно, була взаємна симпатія) до свого ліжка спати. Батьки про це звичайно не муіли знати (хлопець тихцем приходив пізньою ніччю, а відходив також удосвіта, коли ще всі спали). Такі «ночuvання» здебільшого приводили і до подружжя. Часами такі «ночuvання» тяглися рік, два й більше. Однак, байстрят у станиці майже не траплялося. Дівка з дитиною в станиці тратила від усіх найменшу повагу, їй майже не було можливо одружитися. Одружувалися переважно через кохання, а не з якихось інших міркувань (зокрема матеріальних). Хлопець послав до батьків дівчини старостів і коли вона їх перев'язувала рушниками, то це означало згоду на вихід заміж. Рідко, але траплялося, що хлопець, або, найчастіше, його батьки висилають старостів до дівчини, яка його не хоче. У цьому випадку натикаються на відмову (казали, «дала кабака!»), і старости повертаються без рушників. Це дає привід до більшого чи меншого глузування над хлопцем.

У Настасівській трапився такий випадок. Прибулий з військової служби фельдшер Г. В. Н.—а забрав старостів і під неділю поїхав диліжансом сватать на хуторі гарну дівчину козака Слав'янської станиці Столярівну. Та відмовила, а хтось з хуторян укинув до скрипї диліжанса декілька кабаків з огудиною, що звисала до землі. Свати, не оглядаючись, поїхали додому, а огудина тяглася за ними. Коли ранком у неділю переїздили базарну площу Настасівської, то багато людей побачило оту огудину, й відразу знявся регіт. Так настасівці довго насміхалися над дуже милим Григорієм Васильовичем.

Дев'ятнадцятирічний Сеня був невродливий, але гарний хлопець, хоч і не чорновусий. Надзвичайно добре збудований, кремезний, му-

жній і коли давав руку, то в другого пальці хрустіли. Він же при цьому не помічав, що так тиснув, і взагалі був дуже лагідної й доброї вдачі: ні з ким не сварився і ніколи не бився з хлопцями, часом розбороняв інших, розкидаючи суперників, як груші. Чіплятися до нього парубчак не осмілювалися і з радістю приймали за товариша-приятеля у кожній частині станиці. Це було виняткове явище у Настасівській, де парубки з «Свічкалівки» не сміли зачіпати дівчат з «Кирилівки». Сеня не цурався й книжки, досить читав і дуже гарно співав басом, чим опановував не одно дівоче серце. Одягався він зі смаком, без сорокатости. Іваниси у той час уже «вбилися в колодочки» й належали до заможніших. Через все це рідка дівчина не тільки настасівчанка, а й із сусідніх станиць та хуторів не кидала пожадливих поглядів на Сеню, коли він з'являвся і з посмішкою вівся.

Знайти дружину Сені не було складною проблемою: до вибору було досить дівчат. Коли тато запитав Сеню, з ким би він хотів одружитися, той відповів: «З Ліною Чупринівною». Дочкою козака Чуприни, що мав також на Ханькові хутір через два хутори від Миколая Потаповича. Матвій Григорович Чуприна був односум Миколая Потаповича, і вони разом виростили. Була це людина, вдачею цілком протилежна Іванисам: легкодуха, небайлива й убога в усіх відношеннях. Чуприна мав велику родину: двох дорослих дівчат і з п'ять хлопців, і ледве перебивався «з хліба на квас»; завжди весною позичав хліба собі, сіна й соломи для худоби. Матвій Григорович любив з рушницею ходити, але не мав особливого хисту і в пластуванні, мав каюка й частенько ставив «коти» та ятерями ловив рибу. За ці його прихистки Миколай Потапович часто з нього жартував, кажучи: «Рибка та зайчики заведуть у старчики». Не був це шанований чоловік і в станичній громаді: багато говорив, а не було чого слухати...

Бажання Сені зустріли батьки неприхильно, відмовляючи його брати Ліну. Говорили йому, що яблуко від яблуні далеко не відкочується. Хіба в такого невдахи можуть бути дотенні діти? Ліна неписьменна, а він же любить читати і взагалі потребує грамотну дружину. Та ще вона й старша на рік від нього. Вбогість батьків Ліни звичайно не висувалася. Пропонували побратися з Колесниківною, Мазурівною, Куроп'ятниківною, Золотухинівною, Шкабарнівною (дві останні — іногородні), що всі покінчили станичну школу, молодші від Сені і мають поважних батьків. Усіх їх Сеня відкидав, бо одна — як тараня і може мати туберкульозу, у другій з рота «смердить», третя має чоло, яким можна б горіхи розбивати, від четвертої чиненими шкірами несе, а Шкабарнівна — подібна до циганки. Скільки не перебирали дівчат, Сеня усіх відкидав. Поїхав Миколай Потапович по Васю в Слав'янську, може, він допоможе якось відкараскатися від Чупринівни. По шляху на хутір батько намовляє Васю, щоб він уговорив Сеню, з ким загодно побратися, аби не з неписьменною Чупринівною, бо у нашій родині мусять бути всі грамотні.

Сеня дуже любив свого «ученого» — як його в станиці називали — брата, але цим разом заявив Васі, що Ліну кохає і ні з ким

більше не стане під вінець. Вася після цього перестав умовляти. На останньому намовленні батьки, в присутності Петра Потаповича й Васі, висунули всі свої докази на користь Шкабарнівни (чорнобрива, струнка, як тополя, першою ученицею скінчила школу, все записує в олійниці й заступає батька). На все це Сеня «дипломатично» відповів: «Усе те гаразд, але ж Шкабарнівна — городовичка, а я із діда-прадіда козак. Що на це скажуть дідусі — Іванис і Болотенко?»

Петро Потапович пробував довести, що Шкабарні прийшли з тих же країв, що й ми, лише спізнилися з припискою в козаки, але батьки й Вася замовкли. Так лагідний Сеня побрався, з ким хотів.

Після вибору Сені Миколая Потапович сам пішов до Чуприни й умовився про весілля, а тоді вже заслав старостів за рушниками. Матвій Григорович вицитанив у Миколая Потаповича 100 карбованців на весілля та два міхи борошна на шишки. Весілля відбулося 9 травня (весняний Миколай; перенесення мощів святого до Барі). Женили першого сина і до весілля приправлялися, як до найбільшого свята в родині. Хати в станиці й на хуторі були замалі, щоб умістити всіх гостей з трьох станиць і хуторів. Тому на хуторі на великому дворіщі нап'яли велику палатку і в ній у три ряди із дощок збили столи й лави коло них. Зарізали вола, забили свиню, декілька валашків па шашлик. Й десятки різної птиці. Привезли десять відер горілки, декілька барилець пива, та в льоху малося досхочу власного вина.

За тиждень до шлюбу напекли «шишок». Їх Ліна в підвінечному убранні з квітками на голові з десятьма чи п'ятнадцятьма дружками зі співами рознесла по рідних та знайомих, запрошуючи на весілля. У Слав'янську без молоді переказали. Вася приїхав на весілля за старшого боярина з бабусею і дідусем. Дядько Оврам Степанович з дядиною Оленою Петрівною, дуже вродливою жілкою, прийшли зі свого хутора, щоб везти молодих до церкви, бо мали найкращі в околиці коні (темногнідий, майже карий жеребець «Палкан» та вороний «Макар»). День шлюбу, як на замовлення, був сонячний, гарний, небо синє, сніє скрізь квіти й зелень, повітря п'янило ароматами польових квітів. Вінчання замовлене на третю годину по обіді. Вінчання з дячком і в повному зборі хор. Миколай Потапович на цей раз розкошався. Хай всі побачать, як треба вінчати! — думав він. Коло другої години з Васею й дружком, дуже вродливим Пимоном Івановичем Микитіном і головною свашкою Оленою Петрівною, повбраними в найліпшу одягу, Сеня рушив з двору до церкви. Сеня був у легенькій чорній шевіотовій черкесці зі срібними газирями, мав у срібному ж наборі пояс і такий же дідуся Іваниса кинджал. Бешмет білий, шовковий застебнутий па вузлики, шапка каракулева з малиновим верхом штани блакитні, широкі, на очкурі. Васі тато наказав скинути сіреньку шкільну уніформу та вбратися у темно-синю черкеску з газирями зі слоневі кость, пояс і кинджал під срібним набором, бешмет солом'яно-жовтавий — чесучовий, шапка каракулева тамно-каштанова з малиновим верхом і широкі на очкурі малинові штани. Обидва у шаврових чоботях. Пимон Іванович у чекмені — парадній формі Таманського полку з револьвером на поясі, але без шаблі.

Олена Петровна в безлічі спідниць шелестіла. Оврам Степанович сидів за візника, але також відповідно до урочистості вбраний. Перед від'їздом коротко помолилися, присіли, й мама поблагословила Сеню іконою Пресвятої Богородиці.

По молоду післали двох жеребців (карого й шпака), запряжених в дилжанс Іванісів, бо до церкви молодий і молода мусять їхати окремо. З молодою й окремою лінійкою поїхали також її дружки.

Коли під'їздили до церкви, то на її площі, за огородою, вже назбиралося якихось сорок дилжансів, лінійок й інших запряжок з гостями на весілля. Перед третьою годиною Сеня з Васею увійшли в церкву. Сеню попросили стати перед аналоєм, посеред церкви, перед яким уже була простелена велика з гарно розмальованими трояндами хустка. На пей підшальник молодий сам ставати не смів. Точно о третій зібрався хор і з вітваря вийшов о. Федір в облаченні. Він покликав Васю й попросив піти по молоду, яка вже стояла на паперті! Вася передав Ліні розкішний букет білих троянд, взяв її під ліву руку й поволеньки почали входити. Як тільки стали на порозі церкви, хор грянув фортісімо «Гряди, гряди...» Бас Василя Івановича Шуйського переливався хвилями по церкві й виривався далеко, далеко десь поза нею. Пей спів зразу надав якусь особливу урочистість обрядові. Повна церква людей, що стояли як зачаровані, а молода з Васею тихим кроком наближалася до молодого. Ще лунали останні акорди, коли Вася поставив молоду ліворуч Сені, а сам зробивши крок назад і вправо, став за нею. За Сенею став другий боярин, двоюрідний брат Ліни, Омелька Чуприни син. Відправа почалася: священик поставив молодих на підшальник. Коли священик поклав на голови молодих вінці, зв'язав хустиною їхні руки і зробив перший крок церква наповнилася звуками прекрасного «Ісаїя лікуй». Обряд закінчився проголошенням дяконом «Многая літа», хор могутньо тричі проспівав за ним це саме вітання. Після поцілунку молоді підійшли до вітваря і приложилися до образків Ісуса та Пречистої в іконостасі.

Розчервонілі й радісні молоді, за ними бояри, дружки й знайомі повільною ходою вийшли з церкви за огороду, де на них уже піджидав дилжанс Оврама Степановича з трьома колисками на ресорах. На середню сіли молоді, позаду їх старший боярин і старша дружка (Феня Мазурівна, що колись в одній класі з Васею вчилася в Настасівському «університеті»), а поруч з Оврамом Степановичем сіли його дружина Олена Петровна та Пимон Іванович, як дружки. Як тільки по всіх возах розсілися гості, Оврам Степанович рушив своїх вороних, а Пимон Іванович почав стріляти в повітря з револьвера. Стрілянину підхопили на інших возах і вся площа загула. Стріляли бояри й молодші гості з револьверів і дробовиків. Поїзд розтягся вулицею повз дворище о. Федора й Копилів, від церкви аж на толоку. За молодими на двох великих возах їхали дружки й молодші бояри, які співали весільних.

Вїхавши на толоку, Оврам Степанович натягнув віжки, й ворони розправили ноги і пішли польовою, просторою ристю битим шляхом. Вози ж з гостями гуляли наввипередки праворуч і ліворуч, пус-

каючись у польовий галоп, але Оврама Степановича випередити ніхто не міг. Худоба в череді, табуні коней і отари овець, що паслися на толоці, з ляком поглядали на галасливий поїзд, а деякі й утікали. Перемахнувши Глибокий ерок і Кубанку, вїхали в царину пшениць та ячменів. За годину добігли до Ханькова, де молоді кожному стрічному кланялися, а Вася з Сені знімав шапку. Брама Іванисівського хутора була уквітчана зеленню й квітами. Перед самою хатою молоді зізлізали й підійшли до дверей, де їх уже ждали — батько з паляницею і дрібною соли, а мама з підрепіткою, в якій була всіляка пашня (пшениця, жито, просо, обов'язково хміль, срібні п'яти- й десятикопійкові монети).

Батько:

— Вітаю вас діти з законним шлюбом і бажаю успіху в ділах ваших!

Мати:

— Бажаю вам щастя! — і почала обсипати їх з підрепітки, а дівтора кинулася збирати монети. Молоді при цьому на початку й після обсипання кланяються. Далі молоді йдуть у палатку і займають на причілку почесне місце. За ними коло столів розсідаяться всі гості. Усі починають вгощатися, а при першому піднесенні келихів голосять — «гірко!», і цим змушують молодих цілуватися. Молоді бояри й дружки за столом довго не засиджувалися. За якусь годину вони вже сиділи на дилижансах, щоб переїхати до тестів — Чупринів. Останні їх уже піджидали. Старі Чуприни також зустріли молодих перед дверима з хлібом-сіллю й іконою (благословення для Ліни). Молоді увійшли до найбільшої кімнати, де їх вітали рідні Ліни. На короткий час сіли до столу, бо надворі вже грали польки й молодь танцювала. Скоро до молоді приєдналося й молоде подружжя. Вася опинився в «тяжкому» стані, бо танцював лише козачка, а Мазурівна сама просила на польку. Почервонівши, мусив викривчуватися, хоч дівчина йому й подобалася. Час летів дуже швидко.

Приїхали дружок і дружба забирати майно молоді, а на скрині й подушках сидів молоденький брат молоді й вимагав «викуп». Покликали старшого боярина «торгуватися», а Вася не вмів. Поміг Пимон Іванович, що після жартів з тим хлопцем, дав йому башличок, і той зізліз зі скрині. Хутко все те нескладне майно положили на воза до якого сіли з п'ять молодичь і зі співом «Скрині, перини й молоду княгиню...» погуркотіли до двору молодого.

Уже темніло, і молодим треба було повертатися до молодого, а молода кудись ділась. Знову на старшого боярина припадав обов'язок знайти молоду. Ще один брат Ліни приставав, що знайде молоду, як йому заплатять. З боярина жартували, а він був безпорадний, бо цих звичаїв не знав і у дворі Чуприни опинився вперше. Виручила Мазурівна; вона шепнула Васі, що молода сидить у клуні на ослоні. За цю «зраду» на Мазурівну нагримали, але вона вміла огризнутися... Так знайшли молоду, але й другому братові дали шапку. Коли молоді й бояри сіли на дилижанс і попрощалися, то у воротах їх спинили парубки, вимагаючи також викуп-могорич. Мазурівна показала чвертьвідра горілки у ногах, і Вася нею відкупився. Брату від-

чинили й молоді за п'ять хвилин були перед ворітьми Іванисів, які були відчинені, але посередині палала велика ватра з очерету. Вася ї ще один боярин зісkochили й чобітьми розкидали та затоптали вогонь. Це була остання «перешкода». Коли в'їхали до двору, то між палаткою й хатою грали музики і молодь танцювала.

Зайшовши на п'ятнадцять хвилин до палатки, молоді вже приєдналися до тих, що танцювали. Хутко, впоравшись з кіньми, підійшов до танку й Оврам Степанович. Він, коли спинилися музики, голосно сказав:

— Ану, віріжте мені гопака, покажемо ми. Олено — звернувся до своєї дружини — як треба танцювати! — і вийшов на середину кола. Зразу й понісся вітром, а вродлива Олена, підносячи то праву, то ліву руку, то наближалася, то відскакувала від нього, не торкаючись землі (лише спідниці шелестіли!). Круг розширився, і всі з захопленням слідували за присідками Оврама Степановича та наче в повітрі плаванням Олени Петровни. Хтось гукнув:

— Молоді на підмогу. Просимо Сеню й Ліну!

Всі заляскали в долоні. Молоді вийшли. Сеня стукнув каблуками і пішов не гірше Оврама Степановича з вигуками і надзвичайним динамізмом, лише Ліна не була допарована, — не виказувала такої активності як Олена Петровна. Усі в колі так захопилися, що весь час били в долоні, підтримуючи темп. Несподівано Мазурівна підходила під руки Васю:

— Ану, «учений», я також хочу з вами по-козацькому!

І нова пара понеслася. Гарненька невеличка Мазурівна в червоненьких чобітках пілком допасувалася до попередніх пар. Вигуки й «оплески» дійшли до палатки, і звідти почали виходити, щоб подивитися, що тут діється. Вийшов і Петро Потапович й відразу почав притишувувати. Коли ж на другому боці побачив свою одиначку, Марусю (чорняву, широкоброву), то відразу вихопився:

— Ану, Марусю, покажемо, що й ми не з очерету зроблені!

І старий з донечкою показав, що він ще багатом молодим «утре нос». Скоро всі повиходили, і дідусі з бабусями захопилися, як то два молодших покоління не забули давніх звичаїв. Танцювали до впаду. У Петра Потаповича засюрчав над головами глядачів один зааблук. Він спритно відбив і другий і вигукнув своїм басом: «Ой, лихо зааблукам!» і ще легше присідав перед почервонілою Марусею. Так танок чотирьох пар тягся з годину, аж Пимон Іванович заспівав з круга баритоном — «Час додому, час, час і пора»... Музики зупинилися. Червоні танцюристи зійшли до кола, де невгавали оплески й вигуки: «Слава, браво, біс!».

Дружки ж хутко згуртувалися з парубками і почали, по заданому Хименком тону, «Стелися, барвінку, низенько, присунься, козаче, близенько». Кінчивши цю, завели «Ой Морозе, Морозенку, ти славний козаче». Оксамитові баци Петра Потаповича і Сені м'яко пригладжували молоді, свіжі інші голоси. Прекрасний тенор Н. Хименка й міцне сопрано Марусі «виводили». Так доспівалися, що Волосожар аж посунувся до середини південного обрію, пригадуючи, що скоро світитиме. Перед зорею всі стали розходитися на короткий відпочи-

нок. Близькі сусіди пішли додому, а репгта полягала в хатах, на возах, під возами й на соломі та сіні. Вася відпроводив Мазурівну до хати, і дівчина по дорозі призналася, що то був найщасливіший день в її ще короткому житті. Вася червонів і не знав, що відповідати. Феня несподівано поцілувала Васю й побігла до хати, погрожуючи, що іншим разом вона його зацілує. Повернувшись до хати, Вася, не розбираючись, ліг на приправлене йому мамою ліжко, але спати не міг. Після такого калейдоскопу минулого дня він пролежав з відкритими очима до ранку.

На другий день зі сходом сонця Вася перебрався у шкільну уніформу і вийшов на подвір'я. Лише мама з Оленою Петровною та наймичками готували сніданок. Побачивши Васю, Олена Петровна покликала його до себе, приколола до куртки на грудях червону стрічку й дала йому шпичку, перев'язану також червоною стрічкою. З цією шпичкою Васю послали до Чупринів. Чуприни зустріли Васю з великою радістю, бо він був «послом» з вісткою доброго поведіння їхньої доньки. Васю посадили й почали частувати вином та різними перекусками, примушуючи всього попробувати. Однак, Вася пивденько від цієї гостини утік додому, бо він поспішав вертатися до школи.

Дома вже майже всі сиділи за сніданком. Ліна вже сиділа із покритою легеньким підпальником головою, а Сеня перебрався в іншу, скромнішу, череску. Після сніданку почалася процедура подарунків молодим. Дружко викликав прізвище, молоді підходили з тасом, на якій стояли два келихи з горілкою і декілька з вином, і кланялися. Викликаний проголошував, що він дарує (коня, ялівку, віпцю, вулик бджіл й інше, рідше гроші), потім брав з дружиною келихи, покалися з молодими й випивали, а молоді пригублювали. Так це обдарування тривало, аж доки всіх присутніх не викличуть, при цьому багато було жартів. Покінчивши з гостями у молодого, переходили (тепер уже не їздили) до хати батьків молодой, і там продовжувалось обдаровування. Після обдаровування гості продовжували гуляти, поки не випивали все приправлене й не з'їдали все приготоване. Часто гулянка ця тяглася тиждень або й більше. Всі гості починали закликати до себе. Так по черзі відвідують усіх, при чому молоді залишаються дома, а батьки обходять усіх, хто запрошує.

Вася на другий день з дідусем повернувся його рижим у Слав'янську і продовжував навчання. Наприкінці травня одної неділі закінчували вправи у таборах, і було визначено свято, на якому козаки показували свій хист. Були тут перегони й різні номери з вольтижування. На свято приїздив Отаман Таманського Відділу зі своїми співробітниками, приїздило багато людей з ближчих станиць і хуторів. Не прогавила свята і більшість учнів Васиної школи. В гарний погідний день на дерев'яному підвищенні усілася комісія-жюрі та старші начальники. В грипі взяла участь лише кіннотчики двох полків: Таманського й Полтавського.

Спершу показано рубку козаками лози на хресті, опудала, колення опудала. При цьому багато рубали так, що відрубана лозина якийсь момент залишалася стояти. Далі піднімали з землі шапки,

робили двобічного млинка, перескакуючи при цьому різні перешкоди (брус, лозовий паркан, глибокий і широкий рів), і наприкінці — стріляння в ціль на кар'єрі. Потім пішли групові номери (між двома козаками трималася лата, на якій, як на турнику крутився третій козак; перший козак утікає й відстрілюється від погоні другого, цей падає, ніби вбитий, а третій на кар'єрі змушує коня лягти, підбирає на шию «мертвого» і далі увозить та інші). Особливо ефектовний був номер хорунжого Дем'яненка, що з сотнею йшов ніби в атаку, і на повному алюрі всі коні лягли, а козаки з-за них підняли стрілянину, а через кілька хвилин усі схопилися й знову з гиком понеслися в атаку. Все виконувалося артистично настільки, що глядач не міг відірвати очі. Молоді юнаки мали на що дивитися. Свято закінчилося перед заходом сонця. Роздали й призи. Козак Настасівської Лобко одержав за їзду срібний годинник. Декілька козаків скалічилися, і їх відвезли санітарною лінійкою до полкової лікарні.

13. ПІДГОТУВАННЯ ДО УЧИТЕЛЬСЬКОГО ІНСТИТУТУ

На останньому річнику Васі і його товаришам уже кортіло разв'язати питання: що робити далі? Більшість думала тримати учительські іспити і робитися народними вчителями. Але заможніші, а можливо й здібніші, подумували учитися далі. Отже, почали виписувати програми й правила вступу до середніх шкіл. Найприступніші програми мали учительські інститути (найближчий у Тифлісі) та середнє технічні школи (найближча у Ростові н/Доном). Васі дуже подобалася середня технічна, а учительський інститут йому здався надміру обтяжений не практичними дисциплінами, а вчителювання, хоч би й вищого ґатунку. Його цілком не вабило.

Миколай Потапович також замислювався, що робити з хлопцем далі. Його вже не задовольняли «права 2-го розряду». Він пішов радитись з учителем М. І. Фроловим та інспектором. Від них довідався, що в учительському інституті можна дістати стипендію. Отже, він вирішив підготовляти Васю до вступу в учительський інститут у Тифлісі. Готувати погодився М. І. Фролов за два місяці під час канікул. Готувалися чотири учні: В. Об'єдков, Г. Подільський, М. Шевченко й Вася. При підготовці, на думку Фролова, всі йшли рівно й мали однакові шанси на вступ. У другій половині серпня 1904 року Васю вирядили в Тифліс. Речі батько спакував до своїх кишових торб із закриттям з ремінців. Васю привезли до Слав'янської, звідки батько Об'єдкова з своїм хлопцем відвіз його до Мінгрельської станиці, де були Подільський і Шевченко.

Не одну проковтнув Вася сльозу, що його навіть до залізниці не відвезли, а попросили чужих заопікуватися ним. З Мінгрельської уже Шевченко й Подільський відвезли всіх до станції Лінейної, коло якої росли величезні розложисті дуби й стояло декілька добрих хат. Хати належали Якимові Безкровному, нащадкові відомого на Кубані отамана Безкровного. На потяг приїхали дуже передчасно. Купили квитки і нудилися години три Вася вперше сів у потяг і дивився на рейки та розглядався під дубами. Там же бавилися дівчинка й хлопчик гарно вбрані. Вася підійшов до них, бо вони нагадали йому молодих сестричку й братика. Він їх запитав по-російському, звідки вони й хто вони? Дівчинка дуже твердо по-українському відповіла серйозно:

— Ми діти учителя Безкровного, ми не кацапи, чого ти з нами говориш, наче москаль?

Васю це дуже здивувало, що інтелігентські діти й говорять, як дома. Чи міг він припустити, що ця дівчинка стане його дружиною, а по імені хлопчика він назве свого одинака?

Нарешті почувся різкий свист і до станційки з шипінням підкотився потяг. Хлопці поханки попрощалися і ввійшли до вагону,

де було досить вільного місця. Потяг рушив і швидко так заколихав Васю, що він ледве стримувався від блювання. На вечір приїхали до Новоросійського. Найняли дроги, щоб швидше було, поклали речі й поїхали на пристань. Тут купили квитки III-ої класи до Батума і накупили цитрин від тошноти. На пароплаві зайняли місце в трюмі на нарах. Пароплав був круговий, заходив у найменші пристані. Ще під час стояння на пристані у Васі й Шевченка з'явилася «векла», а коли вийшли в море, то всі качалися півмертві. Смоктали і їли цитрини, але все це було марно. Якийсь матрос порадив вилізти на палубу на свіже повітря й дивитися догори. Хлопцям легшало і вони почали вслухатися в голоси на березі, від якого пароплав дуже далеко не відходив. Почули несподівано плач дитини і змоторошили, не розуміючи, звідки в лісі й горах може опинитися дитина? Але такий плач почувся іще в одному місці, потім в декількох. Запитали старшого пасажира, що то може бути? Кричати іпакали, — пояснив він. Ця звірина не є небезпечною, а своїм криком наводить смуток на чоловіка, особливо, коли чуєте вперше. Пароплав, вдавалося, стояв на місці, слабенько розкачуючись, а хлопці тинялися та без кінця блювали. Ця незвична хвороба змусила хлопців змінити маршрут і висісти в Поті. Від Поті залізницею добралися до Тифлісу, колишньої столиці Грузії. На вокзалі Тифлісу хлопці найняли двоколку, запряжену віслюком, на яку склали речі й один сів, а решта пішли пішки. Всі четверо помістилися у великій кімнаті дешевої гостинниці з блощицями. Вранці і ввечері давали їм самовар, а обідать хлопці ходили до дешевої їдальні.

На другий же день пішли на Олександрівську вулицю й розшукали учительський інститут. В ньому довідалися про день і годину початку екзаменів. Мали декілька днів вільних і використали їх для оглядин Тифлісу, який для всіх був першим великим містом, що його побачили. Їздили на кінному трамваї, що ледве повз на Верейському спуску. Побували на Всенощній у прекрасному гарнізоновому соборі на Головінському проспекті, відвідали чи не найліпший в імперії ботанічний сад і лазили на гору св. Давида. Тут у монастирській ограді того ж святого постояли перед могилою Грибоєдова, на пам'ятнику якого прочитали напис його дружини княгині Чавчавадзе: «Ум і діла твої безсмертні в пам'яті руській, а для чого пережила тебе любов моя». Помілися в прославлених Пушкіним сірчаных лазнях князя Орбеліані. У них вода витікає з родника уже гарячіша, ніж потрібно для купання. Воду цю розводять також джерельною холодною. Особливо ж знамениті там банники-перси з їхніми масажами.

Екзаменн тяглися декілька днів. Вася відбував їх зі страшною нехиттю. Дома в книжку не заглядав і дуже анатично відповідав. Конкурс був великий, і перевагу давалося старішим учителям, що мали п'ять і більше років учительювання в народних школах. На цих екзаменах Вася провалився, а решту прийняли. Дізнавшись про висліди, Вася на другий же день зібрався й виїхав, але вже не морем, а диліжансом по Воєнно-Грузинській дорозі через Кавказький хре-

бет. Товариші проводили його до станції з висловом співчуття, обіцяючи писати листи.

Воєнно-Грузинська дорога повна чарів і приваб. Диліжанс тягне четверо, а в окремих місцях і шестеро добрих коней. Часто їдуться над провалами, дна яких не видно. В багатьох місцях диліжанс їде під скелями (особливо гарна й велична скеля «Пронеси, Господи!») По дорозі зустрічаються маленькі станційки, як по обох боках розкидані плоскодахові саклі на яких удень з'являються дівчата з глечиком на плечі. Взагалі тут гірські народи воду носять тільки у великих ганчарних кувалдах. відер нема. Досить часто підносяться диліжанси на висоти, нижче яких плывуть сірі хмари. На деяких схилах гір горці жали серпами ячмінь (на Кубані уже помолочений). Люди в горах живуть бідно, але окутані красотою природи. Переїзд цей тягся два дні, ночували на одній з більших станцій дороги. Спускалися уже на парі великих сильних коней, що часто стримували диліжанс без гальмування. Коло станції «Казбек» (дуже добре видно в білій шапці гору «Казбек») хлопчак біжить і просять купити різні напівпляхетні кавказькі камінці. Вася у одного в них за 15 копійок купив велику друзу чистих, дуже гарних призм гірського кришталю. Уже стемніло, коли диліжанс загрюкотів по вулицях, примітивно брукованих булижником, Владикавказу. Декілька зворотів — і подорожуючі вилазили на станції цієї чарівної природою й примітивно устаткованої дороги, дороги, якою пробивалося стільки завойовників.

Не гаючи часу, Вася перекинув через плече свої килимові торби й поспішав на станцію залізниці. Тут йому сказали, що потяг на Мінеральні води й далі буде аж ранком. Вася примостився ждати на пероні. Людей було мало, і то більше кондуктори та різні залізничні робітники. Один кондуктор звернув увагу на досить «оригінального» мандрівника з козацькими торбами. Він підійшов і запитав:

— Куди п'їдуєш, козаче?

— На Катеринодар, — несміливо відповів Вася.

— Так це тобі, сердязі, доведеться сидіти до ранку.

— А що ж робити? Я нічого не розумію, бо оце втретє їхатиму залізницею.

— Так? То ходімо зі мною. Я тебе товаровим потягом доведу до ст. Беслан, а там багато курсує пасажирських з Баку й Тифліса на Ростов і Новоросійськ.

Вася ухопив торби й поспішив за доброзичливим дядею. Вони вайшли до гальмової будки і сіли на лаві. Скоро довжелезний з порожніми вагонами потяг поволеньки рушив, записав паротяг і коlesa почали ритмічно свій біг.

Кондуктор уважно розпитував, чого Вася так самотньо без старших подорожує? Вася відверто розповів свою невдачу, а кондуктор після цього, підбадьоруючи, сказав:

— Не сумуй, козаче, отаманом будеш. Я тебе безкоштовно влаштую доїхати до ст. Кавказької а там пересядеш на Катеринодар.

За якусь годину потяг поволі зупинився на ст. Беслан, де вже стояв пасажирський. Кондуктор повів Васю до цього поїзду, пого-

ворив щось із старшим кондуктором, і той теж участливо покликав Васю іти за ним. Подякувавши за милу опіку, Вася поспішив за новим прихильником. Той посадив його до службового вагону. За кілька хвилин паротяг протяжно засвистів, дзвоник на станції три рази бовкнув, і поїзд плавно посунувся. Скоро поїзд набув нормальної швидкості. Кондуктор попросив Васю покластися на лаву й спокійно спати, поки він його не розбудить.

На станції Армавір до вагону вскочив контрольор і, глянувши на Васю, який хоч і лежав, але заснути не міг, спитав обера:

— А це що за фрукт?

Кондуктор тихо щось йому сказав, той усміхнувся і вийшов з кондуктором контролювати інші вагони. На світанку паротяг зі свистом зачихав, зменшив швидкість і тихесенько зупинився коло вокзала Кавказької. Кондуктор вивів Васю, показав де каса, щоб купив квиток до Катеринодару, та розповів, де, на яких путях стане Катеринодарський поїзд. Вася подякував і пішов купувати квиток. Коли він вернувся на перон, то з приємністю побачив надходячий поїзд на Катеринодар-Новоросійськ. Поклавши на полицю торби, Вася примостився у куточку коло вікна й дивився в передранкову темряву. До Устьлабинської докотилися, коли вже зоря зайнялася. Хутко розвиднілося і з-за обрію висувалося блідувате сонце.

До столиці Кубані — Катеринодару поїзд під'їхав, коли сонце ген-ген піднеслося. Вася вийшов з вагону і поспішив на трамвай, який Катеринівською вулицею повіз його на пристань на р. Кубані. Уже біля самої пристані Вася почув нерізде гудіння найбільшого на ріці пароплаву «Катеринодар». Треба було поспішати, щоб не залишитися. Коли Вася прибіг до пароплаву, то матроси вже взялися піднімати сходні. Тому він вскочив на палубу без квитка. Квиток йому продав молодий помічник капітана. Вперше Вася подорожував пароплавом по Кубані. Катеринодар на його зробив враження чистенького міста, що потопав в садах. Всі майже просторі двори засаджені овочевими деревами. У більшості домів городчики заповнені розкішними різноманітними квітами. Хідники й вулиці бруковані червоною цеглою.

Пароплав плів повільно часто міряючи глибини, щоб не зашпелетуватися на мілизну. Вася перебував усю дорогу на палубі, не цікавлячись береговими краєвидами. Юпака гнітила думка, що він робитиме далі куди кинутися? Знав він добре, що батько шукатиме найвигіднішого практичного виходу (при найменших витратах найскоріше добитися, щоб самотужки заробляв на себе). В нього жодних сантиментів щодо нахилу сина до тієї чи іншої школи не було. Пригнічений, Вася увечорі висів з пароплаву на пристані в Слав'янській. Перекинув торби через плече й повільно (що не було його вдачею) поплівся до дідуся й бабусі Болотенків. Старенькі, звичайно, зраділи приїздові внука і поспішили його нагодувати свіжими помідорами й іншими овочами та напоїти добрим чаєм. Далі дідусь почав розпитувати про «чавунку». Яка вона, як швидко їде, чи подовгу стоїть на станціях, чи не закачує? А коли вже дізнався про тунелі, пароплавну качку і їзду поверх хмар, то з диву не виходив...

Після цієї довгенької розмови дідусь меланхолійно сказав:

— Все то цікаво, а все ж таки немає ліпшої подорожі, як на сірих круторогих волах. Чумацтво — святе діло.

Під час цієї розмови прибігла Шура, двоюрідна сестра Васі (довька найстаршого сина дідуся, що мав подвір'я на розі проти дідусевого) і також була рада, що Вася знову повернувся. Вона вискочила козою й хутко повернулася з братом-учителем, Вартоломеем Мартиновичем. Вони забрали Васю до себе. Коли Вася коротенько розповів про свою невдачу, дружина Вартоломея Мартиновича, Катя (дуже вродлива учителька), порадила негайно запитати телеграмою Середньо технічну школу в Ростові, бо може там іспити не закінчилися. Вона рішучо напирала, щоб всі четверо пішли на пошту Таммилий товстяк Осауленко пообіцяв ще сьогодні вислати телеграму.

14. ДО СЕРЕДНЬО-ТЕХНІЧНОЇ ШКОЛИ В РОСТОВІ н/ДОНОМ

На другий день Вася відвідав свого інспектора, Григорія Тихоновича. Той його прийняв, як рідного сина, потішав, щоб дуже не сумував, що він зробить все, щоб не змарнував року. Коли повернувся додому, то його зустрів Вартоломей Мартинович з відповіддю на телеграму: «У підготовчу класу місце є». Вартоломей Мартинович і Катя радили негайно їхати. Вася побіг знову до інспектора за порадою. Той запропонував навіть гроші на дорогу, щоб негайно їхав. Повернувшись додому, застав там Вартоломея Мартиновича і Катю. Вони приготували йому двадцять п'ять рублів на дорогу, і Катя написала листа до старшого учня в середньо-технічній школі в Ростові І. Аймавріті (з роду грека). Вася від грошей, як і у інспектора, відмовився, а лист, з подякою, взяв. Перекусивши набігу, всім подякував, ухопив знову торби й побіг на базар, шукаючи фіру до ст. Кримської.

На його щастя, він зразу спіткав козака з Кримської, що погодився завезти його за три карбованці. Сіли й без проволоки поторохкотіли коротеньким возиком та маленькими конятками. Дорогою Вася розповів козакові свої пригоди, і той дуже розчулився, відвіз Васю аж до станції (зо три версти від станиці) і взяв лише карбованця. Приїхали саме вчас, бо за п'ять-десять хвилин підійшов поїзд із Новоросійська на Ростов н/Доном. Вася вмовився на верхній полиці вагона III ої класи і швидко заснув. Прокинувся від грюкоту коліс, що стрибали на стрілках. Виглянув у вікно, де ще було темно. Ліхтарі на високих стовпах жмүтами прорізували вологе повітря. Швидко поїзд підкотився до самого перону просторого двірця. Коло станції бігав маленький у червоному картузі дижурний, а біля виходу стояв гігант з червоними аксельбатами в синій уніформі, — «блюститель порядку» — жандарм ст. Тихорецької. Поїзд простояв коло десятих хвилин і тихо рушив у дальшу путь.

Після Тихорецької сон щез, Вася зііз з полиці і підсів до вікна. Мимо мелькали червоно білі стовпчики, а на сході прояснювався бі-

луватий небозвід. Світало. Станції оживлялися, до зсіпок під'їзджали фіри зі збіжжям, скрипіли стрілки ваг на трикутних ногах. Промелькнули Кисляківська, Сосика, Кушівка, Каял, і довгенько постояли в Батайську з безліччю ліній, на яких стояло з десять вантажних поїздів. З Батайська до вагонів повлазило багато молочниць, що тягли з собою безліч баньок з молоком, сметаною, маслом, які вони постачали ненажерливому Ростову.

Від Батайська залізничня бігла високими насипами з багатьма мостами. За півгодини поїзд в'їхав на довгий, на биках, міст, перекинутий через ріку Дон, що тихо котив свої хвилі до лиманів Озівського моря. Від цього мосту почалися розгалуження залізничних ліній аж під ст. Гниловську та Темерник. Попокавши на стрілках, поїзд тихо зупинився перед довгим низьким вокзалом. Вася пройшов через вокзал, найняв візника і просив завезти в якнайдешевшу «гостинницю». За 20 коп. його завезли в трущобу в районі Донської набережної, де ховалися дрібні кишенькові злодії. Клітку Васі дали загороджену дерев'яними стінами, що не доходили до стелі. Двері також замикалися так, що цвяхом можна було без намагань відчинити. Все пе Вася побачив пізніше. Відразу ж він, трохи причепурившись, захопивши всі папери, побіг шукати Скобелевську вулицю, де містилася Середне-технічна школа.

За якихось півгодини Вася вже був у великому будинку і розпитував швайцара Матвія, чи можна бачити директора школи. Добрячий Матвій Іванович повів Васю до кабінету директора, що містився в першому поверсі проти канцелярії. Постукавши, Матвій Іванович спершу увійшов сам, але за хвилину впустив і Васю. Перед ним за чорним письмовим столом встав маленький кремезний, в окулярах, торкнутий сивиною, чоловік у темно-синьому мундирі з означенням на петлицях ранги дійсного статського совітника. Вася почав.

— Ваше Превосходительство... на Вашу телеграму, — Вася показав їй — кубанський козак ст. Настасівської прибув на іспит!

Такий «рапорт» директорові сподобався. Він ледве усміхнувся й лагідно сказав:

— Загальні іспити вже закінчилися, але вам і ще одному, що також спізнився, ми переведемо екстра іспити. Приходьте завтра о восьмій рано.

— Слухаюсь, радий старатися! — відповів Вася, залишив свідство і, обернувшись кругом, попростував до дверей.

Коли підійшов до швайцара, пригадав про лист Каті до якогось учня й почав його шукати. Та ніде не міг знайти, прізвище забув. Але коли назвав Темрюк, то милий Матвій Іванович відразу відгадав:

— Напевно Аймавріті, бо то серцеїд великий і дівчачур завзятий. Завтра я вас з ним познайомлю, — докинув.

Опинившись знову на широчезній небрукованій Скобелевській вулиці, задоволений Вася спокійно почав розглядатися. Новий будинок школи Васі здався дуже великим і гарним. Однак Скобелевська була порожня й нагадувала станичні площі з колючками й дурманом. Не було лише поросят та підсвинків, що в станицях на цих площах риють.

Довгим та широким Таганрозьким проспектом, по якому бігли великі чисті, ліпші від тифліських, вагони трамваю з причепками, дійшов до широкої р. Дон. У крамниці купив шматок ковбаси та хліба і повернувся до гостинниці, що була стара та брудна. Під'ївши, дістав з торбинок книжки й почав перерахувати розділи, за які сам не був певний. Коли стемніло, засвітив газову лампу, що ледве блимала, але й при ній цілісеньку ніч «гриз скелю премудрости». Перед світанком написав ще картку татові, в якій сповіщав про всі справи, починаючи з невдачі в Тифлісі й закінчуючи початком іспитів у Ростові.

На другий день, за п'ятнадцять хвилин перед восьмою, Вася був у школі. У вестибюль скоро надійшов чорненський, як жук, хлопець, з яким Вася познайомився. Це був грузин з Кутаїської губернії, Іван Евстафійович Чхенкелі. — родич відомого соціал-демократа і члена Державної думи. Скоро обох хлопців покликали на письмові іспити з російської мови, арифметики й геометрії. Устно ще був іспит, крім зазначених, з фізики, історії й географії. Екзаменували: Мешковський, Сопотов, Москальов і Черевков. Директор лише заходив на хвилину. Навчання уже йшло повним ходом. Іспити протяглися чотири дні, а висліді сказали за тиждень. Васю прийняли до основної класи, а Чхенкелі — до паралельної. Так закінчився вступ до школи, про яку мріяв Вася ще в Слав'янській. Про цей успіх Вася написав до інститутських колег у Тифлісі, одержав від них відповідь, а далі листування урвалося.

Під час екзаменів Вася познайомився з Аймаріті. Він, довідавшись, де Вася мешкає, запропонував оселитися у його сестри на Темернику (робоча ділянка). Вася домовився за плату в п'ятнадцять рублів зайняти куток у кухні і у цих же людей харчуватися. Родина Єгорових мала мешкання з двох кімнат і кухні (одну кімнату займало подружжя Єгорових, другу — учень Аймаріті, а в кухні, крім Васі, спала мати Аймаріті та ще один учень початкової школи). П. Єгоров частенько заливав за ковшір. Він працював щотоводом (рахівником) у майстернях Владикавказької залізниці. Дружина — гарна жінка з великими блакитними очима, смаглявою шкірою і чорними, як крило ворони, бровами та волоссям. Коли Єгоров приходив з налитим носом, то починав хвостатися, яка він незаступна особа на цій залізниці. Дружина його стримувала, а це його дратувало. Так частенько поставала сварка з криком і погрозами, при цьому чомусь «дупу відводили» на кухню, де й без того було тісно.

У день, коли Васі сказали, що його прийняли, у вестибюль прийшов поштар з переказом грошей. Матвій Іванович покликав і Васю одержати гроші, які з переказом приніс поштар. То були п'ятнадцять рублів від батька. На переказі Миколай Потапович написав, щоб Вася негайно повертався додому, бо він не один, а другі діти також треба учити. Платити за його навчання й утримання батько не буде спроможний. Цей наказ батька Васю приголомшив. Повернувшись на квартиру, він відповів батькові, що він не вернеться. Школу він змушений кинути, але знайде працю в Ростові чи де-інде, змінить прізвище, щоб не могли його розшукати. Просив його забу-

ти, бо сам собі дасть раду. Натомість просив клопотатися іншими дітьми. Написавши листа й здавши «заказним», на другий день пішов ще до школи. Там він уже був занесений у списки, і при перекличці його викликав учитель. Почав наганяти класу, яка вже з десяти днів інтенсивно вчилася. Грішми він був забезпечений на один місяць.

На Ханькові ж за цей час сталося таке. Вартоломей Мартинovich переїзджачи до ст. Курчанської через Настасівську, переказав у Правлінні, що Вася поїхав на іспити в Ростов н/Доном. Узнавши про таку самочинність Васі, Миколай Потапович відразу вислав п'ятнадцять карб. із зазначеною вимогою та не гаючи часу, погнав лінійкою в Слав'янську. Тут він хотів накинутися на дідуса, але той попросив відчепитися, бо він нічого не радив. І в той же час дідусь виправдував Васю, що він не бажав марнувати року. Наскочив Миколай Потапович також на Мартиня Степановича (батька Вартоломея Мартиновича), що ніби намовив Васю їхати в Ростов. Цей відповів, що Васі й не бачив бо саме був тоді на хуторі.

— Халомка (син-учитель), мабуть, радив, і я його за це не винувачу, бо вважаю великим щастям, що твоя дитина виявила стільки самостійності й сприту. З усього нашого відділу, може, це буде єдиний хлопець, що учитиметься аж так далеко. Щоб тобі було легше матеріально, я тобі прирікаю, що один рік я заплачу за його навчання.

Відвідав Миколай Потапович і інспектора Громова. Цей зустрів розлюченого Миколая Потаповича поздоровленням, що син так невалежно досяг найліпшої школи, про яку інші лише мріють. Миколай Потапович, однак, не заспокоївся, а почав і Григорія Тихоновича винуватити, що він розпоряджається чужими дітьми. Інспектор же, як гонорова людина обурився на Миколая Потаповича і зазначив:

— В такому разі я беру на себе утримання вашого сина, але ви не смієте його торкатися; я його всиновлю.

Такий поворот справи залякав Миколая Потаповича і він в мить скис і змінив тон розмови. — почав вибачатися й просити інспектора, щоб він не турбувався його сином.

Повернувшись додому, Миколай Потапович застав заплаканих дружину й сина Сеню та дуже сердитого батька (дідуса Іваниса). Вони одержали листа від Васі. Всі наюсіли на суворого батька, домагаючись негайного переказу грошей і написання листа Васі, що він може вчитися. Після Слав'янської Миколай Потапович уже не сперечався, а раненько осідлав карого й знову почимчикував у Слав'янську. Цим разом — просто на пошту. Переказав 100 карбованців телеграфом і послав поштівку, в якій давав згоду на навчання в тим, що він платитиме півроку. Далі Вася мусить сам заробляти на науку. На одержані 100 карб. Вася купив книжки, готовальню для креслення, уніформу, заплатив за право навчання і місяць за мешкання. Почав думати й про заробіток.

Перший заробіток полягав у щоденних лекціях незвичайно тупому хлопцеві з початкової школи, за що Васі платили одного карб. за місяць, потім збільшили до двох. Розпитавшись у товаришів, Ва-

ся змінив помешкання. Поселився з трьома товаришами в одній кімнаті, де були залізні ліжка з порядно виведеною культурою блощців. Господиня до цього додавала ранком і вечером окріп. Місячно за це платилося кожним по шість карбованців. Два рази тижнево ходили обідати до харчівні Чайки за поштою, коло Соборного провулка. Обід коштував 20 копійок. Решту днів відживлялися дешевше (за 10—15 коп.) ковбасами, кетовою ікрою, маслинами й соняшником. Співмешканцями були: грек Т. Мухладі з Теодосії, поляк М. Чесновскій з Владикавказу і росіянин М. Толстих з Курська (повний інтернаціонал!). Всі з бідних родин, але всі дуже пильно вчилися.

Програма навчання була величенька: за рік проходилося весь курс алгебри й геометрії за середню школу, третину курсу фізики, відомого Краєвича. Математика викладалася щоденно. Математику провадив інженер-технолог Федір Павлович Черевков, сухітний донський козак. Він кожного тижня давав письмові роботи. При цьому кожен учень одержував індивідуальне завдання і то відповідно до його здібности. Відписати не було можливо. Допомогти також ніхто не був у стані, бо чим здібніший учень, тим важче завдання одержував. Після перевірки Федір Павлович говорив, що на слідуючу письмову роботу він даватиме від такої то до такої задачі з задачника Шапошникова й Вальцева. Додавав ще, що це всього 150 чи 200 задач. Хто їх перерішить, той зробить добре письмову роботу. Оцінку він ставив скупецько: хто все зробив добре, одержував «3 +», решта мала «3 —», а переважаюча більшість — «2». Те ж було і з геометрією.

Чвірка зі Скобелевської вулиці цілими ночами сиділа над тими задачами і «двійок» не мала. Але господиня за гас брала додаткових 50 копійок. Важко було і з фізикою, але її викладав прекрасний лектор, Віктор Андрійович Маскальов, дуже гарний мужчина. Він розпоряджав багатим фізичним кабінетом і демонстрував завжди вдало досвіди, захожуючи учнів. Теорія словесности й література не була в пошані. Викладав її без захоплення Євген Олександрович Мішковський, з родимкою на носі, за що його прізвали учні «носорогом». Він скінчив політехніку в Ризі і ніколи не квапився до навчання. Завжди допомагав учням своєю відміткою, щоб вивірнати щедрі «двійки» по математиці. Цікавий був також о. Іоан Жижиленко, що викладав Священну історію і початки Богослов'я. Це був всебічно освічений чоловік, і лекції його слухалися з великою увагою. Поганих відміток він, очевидно, принципово не ставив. Коли кого викликав, то сам за нього відповідав, але робив це таким способом, щоб учень набув уяву, ніби він щось знає.

Своєрідні були лекції малювання. Довгий худий сухітник з довгим волоссям, що розсипалося по синьому учительському мундирі, розставляв учням геометричні фігури, їх комбінації, технічні моделі, чи якісь орнаменти. Потім підсідав по черзі до учнів і малював сам, оповідаючи про різних малярів: Васнецова, Крамського, Рєпіна, про їх твори. У своєму оповіданні забувався і сам закінчував малюнок. У нього Вася підхопив спосіб відтворювати тіні. Малювали на олександрійському папері, а тушували кайчастіше італійсь-

кими олівцями. Скоро учні почали замовляти Васі малюнки. Самі на цих лекціях удавали, що малюють, а фактично фланірували. Потім несподівано показували Олексійові Григоровичу добре викінчені Васею малюнки. На малюнках таким чином Вася п'ятку в місяць завжди стягав.

Так непомітно надійшло й Різдво. Більшість учнів роз'їхалося по домах. Вася й Чесновський лишилися. Перший набрав замовлень на малюнки і вже мав дві добрих лекцій по 8 карбованців місячно, втрачати які боявся. Скільки не просили Сеня й мама, які крадькома від батька прислали на дорогу гроші, Вася лишився святкувати в Ростові. Канікули тоді були щось коло двох тижнів і Вася за цей час придбав одного сталого учня, Мішу Піпінова, якого готував скласти екстерном іспити за «Городское училище», що сам скінчив. На новий рік Вася написав батькові, що дякує йому за допомогу і більше їй не потребує. Дома цей лист викликав багато материних сліз, Миколай Потапович на її та Сенині уговори вислав ще 25 карб. за право навчання за друге півріччя. А Святвечір на Ханькові пройшов дуже сумно. Мама, дідусь, Сеня не витримали й розрюмсалися, дивлячись на фото Васі в уніформі слав'янської школи.

На перший день Різдва у наставівській церкві тітка Химка, Петро Потапович, Маруся (двоюрідна сестра). Задорожні й багато інших добрих знайомих із здивуванням допитувалися:

— Чому не приїхав Вася, хіба в його нема канікул? На такі свята — й він сам?

Це подіяло на черственьку вдачу Миколая Потаповича і він написав довшого листа Васі в лагідних тонах, обіцяючи йому в міру сил допомагати. Вася подякував за обіцянку і зазначив, що весною йому сповниться шістнадцять років, і він одержить наділ паю землі ві станичного юрта в одинадцять десятин. За оренду цього паю можна одержати 250—300 карбованців, яких цілком вистачило б на навчання протягом десяти місяців. Однак, він не претендуватиме на свій пай, а лишить його до розпорядимости цілої родини батька з тим, щоб усі діти одержали як можна більшу освіту. На цім закінчилися Різдвяні поздоровлення.

За канікули Вася попідганяв прогалини в науці і після Водохрища почав відвідувати ніколу уже певніше. Математик Федір Павлович порекомендував брати лекції у Васі ще двом гімназістам, і це змінило матеріальну забезпеченість. У Васі забряжчали в кишені не тільки срібняки, а навіть золоті монети.

По Різдві за приказкою цигана, що «дми, не дми, — не до Різдва йде, а до Великодня», все пішло якось легше: лекцій було стільки, що Вася вже мусив відмовляти. В школі також учився без особливої намаги. Вася по неділях уже міг заглядати й до кіна. Ні одної картини, де показували дії з японської війни, а особливо загону ген. Мищенка, Вася не пропустив. Ген. Мищенко усі вважали за великого героя, бо так видавалося, що лише він мав успіхи проти японців. З російських же командирів ні одного пугающего, ні одної фігури, яка б імпонувала публіці. Васю особливо вабило, що Мищен-

ко козак і командує тільки козаками. Російських же капоїдів він не шанував.

Так промайнув великий піст і наблизився Великдень. З дому Сеня, мама й навіть батько в кожному листі прохали приїхати на свята. обіцяли й гроші прислати на дорогу. Надходила пора говіння. Отець Іоан на лекції сказав, що можна висповідатися й дома, аби лише не забули взяти від священника посвідку, що говорив. Великодні свята також з говінням тяглися два тижні. Вася вирішив поїхати додому й глянути одним оком на рідних і Ханьків. Припинив на два тижні лекції, купив квиток до Катеринодару і — гайда.

Тепер їхав з почуттям самопевности, що має пристановище, робить те, до чого прагнула його душа. Поїзд відійшов вечером. Вася заліз на верхню полицю і заснув. На ранок був у Катеринодарі, де з вокзала з невеликою валізкою (торби залишив) доїхав трамваем на пристань. В Катеринодарі вже все зеленіло і зацвіло. На пароплавику з Васею розговорився капітан, що добре знав його батька. Він зазначив, що на Урму пароплав допливе пізно вечером і запитав, чи Вася повідомив своїх, коли приїде. Коли ж дізнався, що той хоче зробити несподіванку, то капітан покрутив головою. З Урми треба було пройти греблею поміж густими очеретами зо три кілометри.

Набравши коло ста пасажирів, пароплавик відчалив. Кубань була повна, а в деяких місцях переливалася через береги. Плавба була легка, про мілізну не треба було турбуватися. Пливли за течією, яка допомагала. Серед пасажирів багато було зі Слав'янської, що знали Васю. Почалися тари-бари. На палубі коло капітанського мостику зайняли столик. День був соняшний і теплий, весна набирала розмаху, звідусіль пахло свіжою травою й польовими квітами. Особливо гарну панораму уявляв Красний ліс, що тягся понад Кубанню з десятків верстов. Це був заповідник, у якому не дозволялося ні дерев рубати, ні звірину стріляти. Полював, і то раз на рік, Наказний Отаман Кубанського війська, чи хтось з царської родини. Звірина не дуже боялася людей. І в цей раз з лісу вийшла пити воду черідка кіз. Попили, подивилися на пароплав і пострибали собі через поляну в ліс. У другому місці на водопій вийшли олень з великими рогами й красуня-самиця, а позаду — оленятко, що тулилося до мамі й пряло вухами. В ковтєобі бовталися дикі свині.

Перед заходом сонця пароплавик причалив біля Слав'янської пристані, де на нього очікувало чимало людей. Вася з палуби ні родичів, ні ближчих знайомих не помітив.

За якусь годину пароплав відчалив і захлюпотів назад до Роздор і на Темрюк. На Урмі пристали коло півночі. Вася з валізкою опинився на порожньому березі сам. Але він пригадав, що «Бог не видасть свиня не з'їсть» — і поспішив греблею крізь плавні на дорогий йому хутір. За півгодини він проминув хутір Підгірного, обійшов ковтєобу і спинився перед ворітьми з Сидоровою розложистою вербою. Собаки почули, як заскрипіли ворота, й заливно загавкали. Але вони були припнуті. Один біленький Букетик побіг прогнати такого пізнього гостя. Коли ж озвався Вася, Букетик впізнав

свого й застрибав, скиглячи з радості. За ним і решта собак заскавулилі по-іншому, почали лащитися. Якже Вася дійшов до дворища, то собачня счинила такий лемент, що розбудила Сеню, і він з'явився на порозі.

Вася хотів тихенько пройти в кімнату. Та, де там. Всі похвачувалися, включно до Оленки, Паші й Соні (молодші сестри). Всі обсіли Васю й розглядали його з жовтими гудзиками шинелю й куртку. Кожний спішив розповісти своє, а малі показували, які вони мають ляльки. Миттю з'явилася вечерея з маринованими рибицями й смаженою сулою. Сеня збігав до льоху й наточив по графіну лафіту й сотерну, що любив гість. Прийшов і дідусь, поцілував унука й погладив по голові.

Балачки затяглися надовше і малі почали дрімати, а мама їх знову повмощувала до ліжок. Аж перед світанком всі розійшлися на відпочинок. Дідуся дуже цікавила «чавунка», чи гойдає, чи не дуже страшно сидіти в кімнаті, що рухається та ще й з такою швидкістю. Батько розпитував про міста: Ростов, Тифліс, чи вони більші від Катеринодару? Маму ж цікавило, що Вася їв, хто білизну перече, чи має він добру лампу?.. Про науку розпитував лише Сеня. Він зазначив, що в станиці й на хуторі Васю вже вважають ученим: «Аж так далеко поїхав учитися, це тобі не Катеринодар?!»

На другий день, пам'ятаючи приказку мами. — «Перший день ти, яко гість — золото, на другий день — срібло, а на третій — мідь, а там — хоч і назад їдь», — Вася з батьком і Сенею та декількома найнятими темрючанами пішов обрізувати виноградну лозу, що вже почала «плакати» (почався сокорух). Під час перерви на обід Вася оповідав про своє життя в Ростові. Обрізку ж вели з поспіхом, щоб закінчити до свят, бо потім сокорух набере такої сили, що виноградник приболіє.

У чистий четвер закінчили обрізку, а в страсну п'ятницю відвезли в Темрюк різчиків.

Про те, що Вася приїхав, увесь Ханьків знав. Увечорі на другий день по приїзді прийшли старі приятелі: Петро Потапович, Федір Кирилович Погорілий і Сильвестр Хрущ. Вони закидали Васю питаннями про японську війну. Вони говорили про убитих і ранених з Настасівської та про те, що ця війна була за концесії царської родини на Далекому сході. Називали ім'я Безобразова, ген. Олексієва й Стеселя, що здав фортецю Порт-Артур. Героями називали насамперед ген. Мищенка, адмірала Макарова, Рожественського. Коли ж Вася запитав, відкіля вони все це знають, Хрущ відповів, що возив у Слов'янську вовчобілетника, і той все це розповідав.

З новими білетами по Кубані ходили люди, засуджені за якісь політичні справи. Їм призначався маршрут (частіше по головному тракту від Темрюка до Катеринодару), і вони мусили пішки йти від оселі до оселі, не маючи права більше як добу залишатися в оселі. Це були інтелігенти (народ усіх їх звав студентами), дуже добре поінформовані в політичних справах. У станицях вони мали ночувати на громадській квартирі, але їх дуже любили і через це на ночівлю їх брав до себе чи той чи інший козак. Звичайно піхотою вони

виходили лише з Управління, а десь за кутом уже чекав якийсь дядько з возом. Довозив вовчобілетника до сусідньої станиці. Це був неписаний протест проти уряду. Люди ці звичайно добре пили горілку і були дуже дотепні та знали безліч анекдотів на правлячу верству Росії.

Співбесідники Васі говорили про революцію, про необхідність обмежити царя парламентом, як в Англії, щоб не «своєвольничав» і не пхав людей гинути за його жадобу багатіти. Говорили про Віте, що мав виїхати у Портсмут (у Північній Америці) і за посередництвом американського уряду скласти мирову угоду. Зі справ козачих говорили про потребу відновити права Кубані: вибрати Раду, відібрати у поміщиків і загарбану казною («Казенні землі») землю і провести розподіл земель поміж станицями самими козаками. Говорили також, що слід всіх іногородніх переписати в козаки, щоб не дивилися вовком на нас. Всі ці проблеми були цілком нові для Васі. Він вирішив по повероті в Ростів читати газети й прислухатися до політичних розмов.

У чистий четвер на страсті поїхали раніше і лише чоловіки, бо Сеня мав співати в дуеті з Я. Набокою «Розбійника», а Вася мусив умовитися про сповідь і посвідчення про неї. До церкви зайшли перед початком відправи. Вася підійшов до вітаря і попросив дідуса, що там прислужував, сказати о. Федорові, що у нього є справа. За хвилину з бічних дверей вийшов отець Федір і весело сказав:

— А, Васілій... — та й запнувся... — Ви (досі він його називав на ти) ко мне?

Вася, зачервонівшись, з'ясував про сповідь і посвідчення. Отець Федір попросив заждати і пішов до вітаря. За кілька хвилин він виніс Васі посвідчення, зазначаючи, що висповідатися й причаститися найліпше в суботу.

Скоро церкву почали наповнювати молящі. Багато з них тримало власної роботи товсті жовтого кольору свічки. У титаря купували також за 10-20 коп. білі свічки. Мужчини ставали по правому, а жіноцтво по лівому боці церкви. Хор зайняв правий клирос, а лівий заповнили родини священика, диякона, дяка й деякі учительки. Вася почував себе в уніформі під розглядом багатьох очей, і тому він відсунувся в кут, щоб менше його бачили. Відправа була дуже врочиста й довга. Читання дванадцятих Євангелій і спеціальні співи затягнулися майже до півночі. В переповненій церкві від горіння якоїсь тисячі або й більше свічок чим далі стало гарячіше, дишлося важче. Спів дуєтом «Розбійника» був захоплюючий: молоді сильні баритон і тенор відбивалися луною від склепіння.

Після служби дідуса залишили в станиці. Він у цьому році трохи нездужав і тому не пішов у Лебежий монастир, як завжди, готити, а в своїй церкві причащався на Перший день, не беручи нічого до уст з четверга. Люди якось урочисто розходились по хатах з заsvіченими свічками. Ці вогники кожний намагався занести до своєї хати, не користаючись ліхтарями. По всіх вулицях блимали вогники. Коли вибиралися на толоку, то й на ній по всіх напрямках рухалися вогники: хуторяни лінійками, дилжансами й пішки несли святині

огонь до хат. Дома цим вогнем вони закончували хрести на сволоках. Коли повернулися на хутір, то там малі уже спали, а жіноцтво закінчувало місити паски та красити яйця.

Сеня в хаті почав коптити хрести на сволоках, а жінки готували скромну вечерю: картопля з олією та узвар. Цукор вважалося скромним, бо «його підять крізь костяне вугілля». Дідусь і бабуса Болотенки цілий піст не вживали цукру. У цьому звичаї ніякої жертви не було, бо замість цукру користалися медом.

У п'ятницю по обіді на винос Плащаниці поїхали тато з мамою, а молодь лишилася прибирати двір, чистити зброю тощо. Паски — опечені й остигають на перинах на ліжках, застелених чистими простиралами. Паски пеклися з найчистішої крупчатки, замішеної на молоці із додачою яєшних жовтків. У суботу ранком Вася з малими й Сенею їдуть до церкви на сповідь, причастя й приложитися до Плащаниці. Малим також не дають їсти, поки не приложаться до Плащаниці.

У Великодню ніч, нічого не замикаючи, вся родина з наймитами й наймичками їде до церкви і везе із собою великий кіш страв: декілька пасок, крапанки, добрий кусень шинки, сала, якесь печиво. Коші ставлять в огороді навколо церкви. У кожному коші горить свічка. Твориться чарівне коло з огниками навколо церкви. Із принесеного до посвячення маленьку пасочку, декілька крапанок жертвують дідусям, що обходять усе коло, для бідних і причта. Церква в цю ніч буває набита людьми і всі повбирані у найліпше. Козаки звичайно одягають парадний чекмінь полка, батареї чи батальйона, в якому хто відбував дійсну службу. Священик і диякон — в яєних рідко ношених ризах.

Після короткого початку всі виходять з церкви і тричі обходять навколо неї. Після співу в притворі фортісімо «Христос Воскрес» — широко розчиняються двері, і ось — храм переповнений людьми з радісними обличчями. Всі дійсно радіють. Відправа складається майже із самого співу. Євангелія від Іоана «В началі бе слово...» — читають по-церковнослов'янськи й по-грецьки. Багаторазово священик звертається до молящих з привітом: «Христос Воскрес!» Всі гучно відповідають йому: «Воістину Воскрес!» Починають христосуватися. Священик стає перед вівтаром на краю піднесення. До нього підходять переважно старші мужчини, цілуються (христосуються), лишаючи на підносі по крашанці. З кількома ближчими сусідами похристосувався й Вася (хочби з гарними дівчатами, а то зі старими дідами). Він того змалку не любив, називаючи це губошльопанням.

При кінці богослуження знову виходять з хоругвами, і священик кропилом кропить за третім разом по всьому колу принесені страви. Васю при виході з церкви сліткала комічна несподіванка. Сходячи зі сходів, він зауважив двоюрідну сестру Меланку Сіліврівну, яка пальцем кликала до себе. Вася підійшов, а вона йому — «Христос Воскрес!» І не встиг роздивитися й відповісти, як вона вже його цілувала. Вслід за нею — ціла вервечка дівчат одназаодною говорили «Христос Воскрес!» — і цілували Васю, аж на паперті появилася священик з дияконом. Це викликало регіт, а Меланка ще й додала:

— Не все ж тобі цілувати ростовських барипень; ми не гірші від них!

Після посвячення не всі люди знову увійшли в церкву (головно ті, що несли хоругви й ікони). Більшість же попростувала додому. Іваниси також зібралися коло своїх лівійок. Наймити вже наділи по-сторонки. Коні трохи нахолодалися й відразу рушили ристою. Коли вискочили на толоку, то на сході ледве помітно рожевіло. У браму хутора в'їхали, коли зоря добре зачервонила, віщуючи схід сонця.

Дома всі перехристосувалися, проспівали «Христос Воскрес» тричі й сіли «розговлятися». За одним столом сиділи й наймити та двоє подорожніх бідних, що забрала мама. Спочатку купували свяченої паски, крашанок, шинки, а потім подавалися звичайні страви. Їли повільно і під кінець випили по склянці, а дехто й більше, вина.

По обіді старі положилися, Сеня й Вася з наймитами пішли випустити на пашу худобу й коні, а Ліна з наймичкою пішли до квочок, качок і гусей з малими, та до тих, що ще сиділи на яйцях в окремії хатині.

Упоравшись, Сеня з Васею пішли на найвищу могилу на Ханьківському горбі, яка була у їхньому винограднику. Сіли на лаві й дивилися, як сходило якесь особливе у цей день сонце. День був гарний і видно було ген-ген аж під гори за Кубань, а на сході аж до краю Слав'янської, хутори Цокурів і ближчі Стародупькі. Дзеркалами блищали більші плеса лиманів: Пилипенкового, Круглого й Бабиного. Налюбувавшись краєвидами, Сеня запитав Васю, що він думає робити, як скінчить середньо-технічну школу? Без надуми Вася відповів, що продовжить науку в якійсь високій школі.

— А що мені робити, невже ціле життя коням хвості крутити?

Вася тоді розповів свою «філософію».

Вася радив Сені не чекати, поки його покличуть у приготовчий розряд козаків, а восени вступити до фельдперської школи в Катеринодарі, і за дві зими він буде сотенним фельдшером. Фельдшери ж у війську мають певні привілеї і не потребують тримати коня й упряж. Щождо перспективи життя після відбуття військової служби, то Вася давав таку схему. Решта дітей мусить набути бодай середню освіту, а як буде можливо, то й високу. Всі вони муситимуть бути професіоналами-інтелігентами і очевидно на хуторі не житимуть. Отже, хутора б мав він доглядати, як у роду найстарший. Треба буде подбати про упромисловлювання хутора, щоб мати легшу працю. Можна збільшити виноградник, садок, завести солідну пасіку. На більші свята до хутора збиратимуться всі брати й сестри, як до батька, — фантазував Вася. У цій розмові хлопці дочекалися, що до них підійшла Ліна з Мазурівною, молодий Фелоненко, Павло й Терешко Підгірні.

Гуртом пішли до Журавля на гойдалки, яких було дві. Одна оберталася поземо у вигляді хреста, друга — примітивніша з пере-кладиною на двох триногах. На другій гойдали лише вгору і вниз. З невеликого горбка забавлялися в котка, пускаючи котитися курашанки. Бавилися в «битка», чия крашанка розбіє? Зійшлося тут чимало дівчат і парубків. Скрізь жартували й реготалися. Пізніше

всі групами виходили на вулицю і сортувалися до співу. На жонатих говорили «ви», хоч би вони були й молодпі. День був дуже довгий. Сеня з Ліною мали час повернутися додому й на полудень ще виправитися у гості до тестя (Чуприни). У церкву до вечірні поїхав дідусь сам. Вася бавився з молодшими трьома сестрами.

На другий і третій день свят було повно гостей. З станиці приїхали Сіліврі й Марко Степанович Спичка (тодішній станичний отаман), з Стародубцьких хуторів Івахи й Задорожні. Васю також тягли до столу, щоб розповідав, «як воно в тому Ростові люди живуть», як великий Дін і які то донські козаки? Жінок же цікавило, які там бувають ярмарки? Логвина Микитовича Сіліврю найбільше цікавило, «де та Цусіма, що біля неї японці розбили російську флоту?»

Так проминули свята, й Васю у великодну п'ятницю відвезли в станицю Кримську на «чавунку». При прощанні мама розилакалася і просила на літо приїздити.

У Ростові Вася взявся до своєї учоби й лекцій. Час летів, Вася і нечувся, як почалися письмові екзамени з російської мови та математики. А за ними потяглися й усні. Наприкінці травня закінчився академічний рік. Вася склав усе дуже добре й одержав нагороду I-го ступня (подарували в гарній оправі «Курс хемічної технології»). Так він перейшов до I-ої класи спеціальної школи. При цьому ліпшим учням давалося право вибору фаху — механічний чи хемічний відділ. Чомусь більше учнів хотіло йти на механічний. Вася хотів розпитати учителя інженера-технолога Василя Васильовича Мітіна, щоб він порадив, а той відповів: «Кому подобається піп, а кому попадає»... Щоб не йти за гуртом, Вася записався на хемічний відділ. Один слабенський учень ізраеліт З—й запропонував Васі записатися на механічний, а топім з ним помінятися (це допускалося). За це З—й обіцяв добре заплатити, але Вася з огидою відмовився від такого гандлю, хоч і важко добував засоби для свого утримання. Довівши до кінця всі лекції, заощадивши кілька десятків карбованців, які вклав в ощадну касу пошти, Вася в половині червня не витримав і поїхав на Ханьків.

Приїхав у розгар возовиці й складання сіна в скирти. На другий же день він впрягся в роботу і лише по неділях часом заїздив до станиці. Врожай був добрий, і двома косилками Вася з Сенего косили не тільки своє збіжжя, а й наймалися до сусідів, що не мали власних косилок, від десятини. Мірання, скільки кому скосили, батько передав Васі. Його всі шанували, але не могли зрозуміти, що він такий «учений», а працює, як кожний козак. Деякі з учителів, що їх уже в станиці стало більше, називали Васю «толстовцем». В дійсності ж Вася не міг усидіти, коли інші працювали. У такий напружений фізичний праці промайнули два з половиною місяці вакацій, і треба було знову «гострити лижі» на Ростов. Цим літом на розпити з Слав'янської приїздив козак Давиденко, у якого син закінчив «Городское училище». Вася дуже радив поступати в Ростов. До нього ще приєднався В. Серіков. Обом їм пощастило скласти іспити.

Тепер оселився в одній кімнаті уже з земляками на Братському провулку спершу в родині грека Попандопуло, де була гарна донь-

ка з очима, як тернини, а потім у тому ж дворі хлопці перебралися до московсько-робітничої родини Афанасієвих. Наука й лекції на цей раз у Васі йшли з успіхом, він мав змогу навіть вибирати учнів. У класі викладалася нарисна геометрія з викресами тушею. Викладач, інженер Ільїнський, так неясно все пояснював, що більшість учнів не розуміла. Коли ж учень приносив викрес, то Ільїнський вимагав ясної відповіді, чому там, чи там проєкція попала. Вася схопив цю «премудрість» і багато учнів замовляло йому викреси з тим, щоб він навчив відповідати. Це був також неабиякий заробіток.

15. РЕВОЛЮЦІЯ 1905 РОКУ

В повітрі пахло вже революцією. Розкидали багато проклямацій. Вася також увійшов у соціал-демократичний гурток учнів. Два рази на тиждень приходив до цього гуртка невмитий і незачасаний пропагандист, який розповідав політичну економію Богданова, часом якусь брошуру К. Каутського. В кімнаті Васі варили масу для гектографа, писали друкованими літерами гектографічним чорнилом гаслові проклямації і роздавали їх у своїй та інших школах. Спочатку Вася цим захопився і цілими ночами сидів над тією мазаниною. Але всі оті «революціонери» викликали відразу у Васі своєю нездатністю до науки і зверхнехлюйністю в зовнішності (в одезі й взутті). Декілька разів поліція робила обшуки у Васиній з товаришами кімнаті, але хлопці завжди встигали покидати все небезпечно за вікно. Одного разу застали й пропагандиста, але його випхнули також через вікно у вузький прохід між двома будинками, і йому пощастило утікти. Все це бавило Васю, як спорт.

Якось появилася невелика стаття в місцевій газеті доктора-ізраеліта, що обслуговував середньо-технічну школу. В статті розповідалось, що директор М. М. Прасолов (той, що прийняв Васю) побив якогось учня. Надрукували з цього приводу проклямацію з закликом до учнів припинити навчання, поки не усунуть «кровожерчого» директора. Васі було шкода директора, про якого говорили, що він талановитий інженер-механік і лектор, але агітатори чаказали старшим по клясах (таким був і Вася) підбити хлопців на «забастовку». Одного дня організували в креслярці «сходку», на якій були і не учні. Багато говорили гарячих слів проти «кровопійців», «експлуаторів» робітників, а резолюцію ухвалили: « Геть директора Прасолова! Припинити ходити до школи, поки не змінять директора!» Обрали делегацію, яка передала цю вимогу директорові.

На другий день Прасолов сам відійшов. Це піднесло дух учнів. Місцеві газети «Приазовский край» і «Утро Юга» умістили матеріал про сходку й повністю резолюцію. Скоро приїхав новий директор — Василь Іванович Нечкін, що мав, як говорили, добрі плечі. Викладав він «Строительное искусство», не викликаючи зацікавлення предметом. Мабуть, виміняли «кукушку на яструба»... Після цього успіху «революційні» учні (найгірша шантрапа) почали викидати «штучки» то одному, то другому вчителеві. Не подобаються виклади — і

учні не приходять на лекції (бойкот). Учителів це лякало й деморалізувало. Слабші підлабузнювалися до «революційніших» учнів.

То в одній, то в другій фабриці почали бастувати. В жовтні 1905 р. всі учні середньо-технічної школи з самого раня вийшли з демонстрацією на вулицю. В стик зі школою були казарми місцевої команди Донських козаків. Повз них середньо-техніки пройшли вздовж Скобелевської з червоними прапорами й співом марсельськи. Козаки нічирк! На Таганрозькому проспекті середньо-техніки попрямували просто до мужеської гімназії. Після короткого замішання вся гімназія приєдналася, і разом рушили по Таганрозькому проспекті до Пушкінської вулиці. Пушкінською звернули ліворуч до Катеринівської жіночої гімназії (проти будинку городонаачальника). Двері в гімназію замкнули. Хлопці по водяних руках видрапалися на балкон, а звідти влізли в кляси, відібрали у переляканих клясних дам ключі й «визволили» гімназисток з-під «гнету» царських прислужників... Підсилившись ще й дівчачим пицанням, «революціонери» з революційними піснями перейшли міським садом на головну Садову вулицю й вздовж неї підійшли до реальної школи. З неї також приєдналося кількасот людей до десяти-дванадцятилітніх включно. Поліцаї стояли по вулиці й не чіпали нікого. Процесія взяла напрямок на Нахичевань до Комерційної школи.

У тупику коло будинку Міської Ради стояло з півсотні спішених донських козаків. Коли маніфестація проминула Міську Раду й Московську гостинницю, пролунав голосно й власно наказ: «Розійтись!» Маніфестанти йшли далі й горланили до хрипоті. І ось вихром вилетіли козаки з нагайками (короткі, з фут, плетені ремінні з дротом всерелінні, а на кінці з олив'яною кулькою батоги, яких не мали кубанські й терські козаки). Вони влетіли в натовп, частуючи направо й наліво, куди попало демонстрантів. За декілька хвилин на вулиці шкутильгало декілька збитих з ніг і потоптаних. Решта розбіглася. Вася з десятком інших скочили на широкий тут хідник і поспішним кроком попрямували до Казанського провулка. Козаки, розігнавши демонстрантів, зникли.

На Казанському зійшлося більше, переважно старших школярів, уже без прапорів. Якийсь рудий, як мідний турепкий кухоль, єврей скомандував усім меншими групами йти до в'язниці. Вася з компанією інших також поплився в названому напрямкові, де він ніколи перед тим не бував. На просторій площі перед в'язницею учні застали вже досить великий натовп робітників і міщуків. Скоро звідкись з'явився стіл для промовців. Почався мітинг. На стіл вилазили якісь нехлюйно одягнені люди й кликали до боротьби проти паризму, його жандармів, поліції й козаків-пагачників. Усі ці промови були гістеричні, з викрикуванням найреволюційніших гасел. Навколо площі все більше чорніло від поліцаїв. Промовці вимагали звільнення з в'язниць арештованих. Промови переривалися співом марсельськи, «Ви жертвою пали...» тощо. Васі набридло слухати одноманітну гістерію і з групою до нього подібних він пішов до Чайки вечеряти.

Зі столівки розійшлися по домах. Перед світом до Васі прибіг надзвичайно схвилюваний учень його кляси й розповів, що коло тюр-

ми мітинг розігнала поліція, стріляючи в нього. Учень був також ранений в стегно. Його вже перев'язали. Цей учень потихеньку намовив Васю піти на барикади, що готуються на Темернику. На другий день Вася з іншими поплентався на мітинг у майстернях Владикавказької залізниці. Мітинг відбувався у великій столовій залі цієї залізниці на Темернику. Коло вокзала й на проході через залізницю вешталось багато поліцаїв. Цей мітинг проходив поважніше, ніж коло в'язниці. Рудий, малий, з довгим волоссям, Ставський інформував, що він приїхав з «Бутирок» у Москві, що там виступили всі робітники і вже організували «Революційний Комітет». Про Петербург говорив тількищо прибулий з Шліссельбургської в'язниці, у якій він просидів двадцять років, Попов. Він говорив спокійно й речево. За його словами, в Петербурзі діє Всеросійський Комітет на чолі з Носарем-Хрусталевим і його заступником Левом Троцьким. Він зазначив, що директив цього Комітету треба слухати. Цей промовець закликав до спокою й розсудливості. Всі виступи, за його радою, слід координувати з Комітетом у Петербурзі. Виступали також крикунці місцевих організацій, але їх слухали з меншою увагою. Цей мітинг відбувався без перерви: люди то входили, то виходили зі залі. Вася також, послухавши з кілька годин, вийшов до міста.

17 жовтня 1905 р. прийшла вістка про царський маніфест, яким дарувалася свобода слова, друку й персональна. та обіцялося скликати парламент — Державну Думу. Прем'єром призначено графа Вітте, що підписав у Портсмуті мир з Японією. На вулицях Ростова з'явилися патріотичні маніфестації «Руського народу». Це не були великі маси народу, вони несли портрети царя й цариці і національні прапори й співали: «Боже, царя хорони...», «Коль славен» і кілька патріотичних пісень. Зупиняючись, виступали патріотичні промовці, які величали царя і його царствуючий дім та ганьбили євреїв, яким приписували революційні демонстрації.

Під вечір патріотичні демонстрації дійшли до погромів євреїв. Розбивали єврейські магазини (вітрини), грабували, що попало до рук. Розбили декілька крамниць із алкогольними напоями. Появилися п'яні. Вони вже заходили й до приватних мешкань євреїв, викидали подушки й перини. На деяких вулицях літало пір'я. Декого побили, але про убивства не було чути. Цей погром тягся два дні. Поліція не перешкоджала йому.

Коли надійшли відомості про збройну боротьбу з поліцією та військом у Петербурзі й Москві, в Ростові також полетіли каміння до патрулів поліції й козаків. Ці відповіли стрілами і ранили якусь кількість робітників. На Темернику почали будувати барикади зі шкільних парт, вагонеток тощо. Почалась стрілянина й з боку робітників. Так розпочалося повстання проти влади. Революціонери зайняли позиції на Темернику, а козаки наступали зі Скобелевської через пустир. Вася з декількома учнями також опинився на Темернику. Тут їм дали мавзери, з якими вони мусили ознайомитися. Козаки й поліція спершу діяли мляво, але, доставши посилення й батарею гармат, почали правильний наступ. У темерничан зброї й амуніції було обмаль, а головне, що не було пунного керівництва. Кож-

ний вистрілював набої, де хотів, не причиняючи особливої шкоди супротивній стороні. У вечорі першого дня Вася віддав мавзера, бо йому спротивився безлад, що панував у революціонерів. Коли стемніло, він повернувся до свого помешкання і вже не мав більше бажання «воювати». За кілька днів після цього в Ростов приїхав тато Васі. Він, дізнавшись, що науки нема, забрав сина додому, бо потяги до Батайська ходили.

У Ханьків прибули з Далекого Сходу фронтовики: Нестор Хименко, Прокіп Погорілий. Вони розповідали про бунти в армії в Сибірі. Хименко співав протиурядові пісні, що скомпонували на фронті, як, наприклад:

Било дело под Цусимой,
Дело скверное, друз'я.
Тоги. Ноги. Камімура
Не давали нам життя.

Прокіп Кирилович розповідав, як загинули всі прекрасні вороні коні І-ої Кубанської батареї. Вони носилися з загоном ген. Мищенка, затуляючи діри, що виникали у фронті кашоїдів. З фронту козаки мусили вертатись суходолом, але десь під Владивостоком почалися заворушення в салдатських полках. Козаків повернули на Владивосток. Коли ж в'їхали в місто, то мешканці почали закривати всі крамниці й замикати двері помешкань. Виявилося, що були розповсюджені про кубанців чутки, ніби це страшні дикуни, такі озвірілі, що навіть немовлята на багнети саджають. У Владивостоці ж багато мешкало українців, які швидко розмовилися з прибулими і розповіли про революцію в Росії.

Козаки захвилювалися, відмовилися будь-кого «усмирятн» і вимагали якнайскоріше повернути їх додому. Начальство навантажило козаків на пароплави і через кілька місяців привезло їх до Новоросійська. Тут 9-ий пластунський батальйон відмовився їхати в Слав'янську, а самовільно розійшлися по станицях, не здавши гвинтівок. Трохи пізніше збунтувався в Лабинському Відділі 2-ий Урупський полк. Так кубанці, з вірних служак, революціонізувалися. По станицях же революції не відчувалося. Відбувалися зі співами вечерниці, парубки ходили почувати, в царині спокійно орали скоропашками. Лише «станичні політики» міркували, як би скликати Раду?

Після Різдва революція по містах закінчилася. Носар-Хрусталев і Троцький знайшли приміщення у в'язниці. Барикади були ліквідовані за тижні. Аграрні ж заворушення ширилися. Їх ліквідувати посиляли козаків і надійні солдатські частини. Багато розмов було про Державну Думу. Школи почали нормально функціонувати. Вася знову у Ростові.

16. НАВЧАННЯ ПІСЛЯ РЕВОЛЮЦІЇ

У школі декількох учнів не стало. Вася був покараний лише тим, що «по поведенню» поставили «З» і послали повідомлення батькові. Про його «геройство» на Темернику, мабуть, не довідалися. Після такого струсу наука поволі впрягала учнів. Хеміки в I-ій класі мали практичні вправи зі слюсарства, в якому нагнати згаяні часи було не легко. Нелегальні самоосвітні групи хуленько відновилися, але Вася втратив смак до них. Він почав часто їх пропускати. Заступав далі свою класу в шкільному підпільному представництві, але без надхнення. Любив ходити на конспіративні диспути еседе і есерів. При цьому завжди схилявся на бік перших. Есери робили на нього враження міських фантастів, що фактично не розуміли, що то значить для селянина земля, а «кромсали» її й «роздавали». Такі зібрання відбувалися здебільшого на якихось дачах за Ростовом, в Балабанівських гаях, навіть на човнах при розливі Дона. Школа особливо не обтяжала Васю, хоч і забидала до півчетвертої час. З лекціями також хутко наладналося.

Так добіг кінця й другий рік у Ростові. На Великдень додому не їздив. На літо також залишився на лекції, хоч дома й кликали. Літо в Ростові гаряче й нецікаве.

Якось зайшли до Васі дві жінки. Убого, але чистенько одягнені. Старша років за сорок (мати) увесь час мовчала, а молодша-підліток сімнадцяти-вісімнадцяти років, була якась прозора, ніби зі згущеного повітря, обличчя мала продовгасте, як висічене з мармура, щоки моментами рожевіли. Вся постать дівчини — струнка й дуже пропорційна. Руки й ноги, як точені — гарні. Почала розмову дівчина так:

— Мене звати Антоніна, це є моя мама — вдова по урядникові, одержує 30 карбованців пенсії. З нами живе ще старша сестра, що заміжжєм за пошталийоном. Я з відзначенням закінчила «Городское шестиклассовое училище». Хотіла б приготувитися і скласти іспит на права «народної вчительки». Ми знаєм, що ви добре учите. Я б хотіла брати у вас лекції три рази тижнево. Але ми бідні й можемо платити лише 8 карбованців місячно. Ще одно, мама хоче, щоб я не ходила до мужчин, бо вважає мене дурненькою, ще залюблюся. Чи не могли б ви до нас заходити? Час — коли вам найзручніше.

Положила перед Васею своє свідоцтво, в якому стояли самі «5». Вася відповів, що він учить її безкоштовно і приходитиме у таку-то годину. Антоніна й мати заявили, що вони безкоштовно нізащо не погоджуються, бо «то було б не чесно». Вася «збивав» ціну на три карбованці, а зійшлися на п'ятьох.

Це були перші лекції, які Вася давав з насолодою. Великі сині прозорі очі Антоніни заглядали в саму душу. Все вона хватала на льоту. Нічого не повторювали. Що раз сказав — пам'ятала назавжди. Сама дома переробляла більше, ніж їй давалося. «Сочінєня» писала, як вироблена письменниця. Вася ними зачитувався. Історію й географію вона вчила сама й просила лише переслухати її. Ці слухання значно поширювали знання й Васі. З другої лекції Антоніна

попросила Васю дозволити їй проводити його. Він з приємністю згодився, і після цього з кожної лекції вони удвійку виходили.

Серед літа зятя Антонініної матері перевели з підвищенням до Нахичевані. Вся родина переїхала на мешкання в Нахичевань на бічну вулицю, недалеко берега Дону. Мама Антоніні згоджувалася, щоб тепер уже донька їздила на лекції до Васі. Однак, він відхилив це й продовжував сам їздити до Нахичевані, лише переніс ці лекції на останні години. Тепер по кожній лекції Антоніна проводила Васю до Соборної вулиці, по якій ішов трамвай. Завжди дівча просило «ще трошки її провести, побути з нею ще хоч з п'ять хвилин». Та у вересні Антоніна склала дуже добре учительський іспит і відразу її призначили другою учителькою в село коло Вірменського монастиря під Ростовом. Вона з мамою переїхала туди мешкати. На прощання в неділю закликали Васю на обід. За обідом подали дуже добрий борщ з сармом і маленькі смачні вареники. Вася зауважив, що все те, як ніби дома. А мати: «Та ж ми українці!» Виявилося, що то була українська родина з Вороніжчини, звідки походив і дідусь Болотенко.

Хоч обід і був зовнішньо досить веселий (випили навіть пляшку вина), але Антоніна була сумна. На запит Васі, чому вона більше не щечече, хіба все на лекціях та іспиті виговорила й тепер відпочиває? — вона відповіла, що не зможе тепер частіше говорити з «репетитором», котрий був для неї всім. Вася з жартом заповнив, що на новому місці за самостійною працею вона знайде ще кращих людей. Вона молода й життя перед нею. Життя ж — це довга-довга нива. чого там не трапиться...

З переїздом у село Антоніна частенько писала до Васі довгенькі й гарні листи, закликаючи відвідати їх. Вася сухенько відповідав, зазначаючи, що якимось вибереться, як підсохне дорога. Та у травні мати повідомила Васю, що Антоніна померла від «скоротечних сухот». Двічі з цією хворобою їздила в Ростов, а не зайшла до Васі, не бажаючи показатися йому змарнілою. Пля несподівана смерть глибоко зворушила Васю. Він відчув, що відійшла не байдужа йому людина, наблизитися до якої він лякався, перебуваючи сам на непевному становищі. а «сухарів із водою». на його гадку, вона б не витримала.

На третій рік перебування в Сереньо-технічній школі однокласник Васі, вірмен Федір Тер-Мануельянц, запросив його до себе мешкати, за що мав разом з ним готувати лекції. Цей пан був років на п'ять старший Васі і провадив невелику напівдоморобну миловарню і свічкоробню. Наука йому не йшла, і він висиджував по два роки в класі але й того не вистачало, щоб якимось переходити. Для цього Вася переселився на тридцять першу лінію в Нахичевані. На тій же вулиці на розі Соборної вулиці стояв великий будинок з просторим подвір'ям мільйонера Мазаєва, що мав купу дітей по різних школах, а доглядав їх англієць-гувернер. Всі діти добре говорили по-англійськи, але училися без квалливости. Мазаєви були баптисти, і у їх домі відбувалися молитовні збори.

Давати лекції найменшим хлопцям — двом, а пізніше трьом, —

Мазасви запросили Васю. Платили добре, але мука була з хлопцями, що, як тільки тратили охоту слухати, скаржилися — «живот боліт». Іноді на лекцію підвозили на поміч маму, ще молоду вродливу жінку, але хвору на тяжку форму ревматизму (не ходила). Мама лагідно намовляла дітей учитися, а на це старшенський з комерційної школи відповідав:

— Що ти мене на сором наганяєш, а ще й баптистка!

Пробувала пані закликати Васю на чай і «просвіщатись євангельській правді». Сама вона завжди мала при собі Євангелію. Вася, уважно слухав о. Іоана та, прочитавши на прохання Петра Потаповича декілька антибаптистських книжок для дискусії з наставієвськими баптистами, дуже легко всі постуляти пані заперечував. Часом її так заплутував, що вона з захопленням говорила:

— І звідки ви все те знаєте?

Хутко вона залишила баптизувати Васю. Але єдина її доня, що вчачала до гімназії, слухаючи цю дискусію, набрала сумніву щодо переваги їхньої віри.

Крім зазначених лекцій Вася мав ще дві групи семикласниць-єврейок що вчилися «аж пишали». До мешкання Гузман (ріг Пушкінської й Середнього проспекту), коли Вася давав лекції, вчачала вродлива молодича. Вона сідала у сусідній кімнаті і частенько зазірала до кімнати, де відбувалися лекції. Одного разу при виході вона зупинила Васю й просила зайнятися її хлопцем, що учився в підготовчій класі гімназії. Вася спочатку відмовився, але, коли йому остогид Тер-Мануельянц, що в класі, не вміючи відповісти, говорив учителеві, що йому так поясняв «сам Іванис», погодився. Переїхав мешкати у Ростов і залишив також і дітей Мазасвих.

Науки в 2-й класі теоретичної було менше. Але креслення та лябораторії забирали багато часу. Починалися вже фахові предмети, як прикладна механіка, будівництво й різні технології. Якісний аналіз вели по таблицях Треуєля що окремо видрукував Олександр Тимофійович Стефанів, величезний чоловік, за що його звали «Вовкодав». Він не був суворий, але до певної міри вимагав, так що пропускати лябораторії було небезпечно. Крім шкільної науки, лишилися «відрижки революції»: кружковщина й читання видань «Донської Речі» що перевела жандармерія в нелегальщину. Лектури ж цієї надруковано було з «Парамоновським розмахом», а тому більшість учнів переховували її в класах і лябораторіях. Вася також не раз їздив у Посоховський провулок і привозив кошами ці брошури на помешкання і в школу. Цікаво, що всі ці видання фінансував мільйонер Парамонов, молодший син якого Микола Елпідіфорович, заплентався в соціал-демократи і навіть коротенько й до в'язниці вскочив. Також мазали далі проклямації на гектографі, але Вася вже у тому участі не брав.

Почавши давати лекції синові вродливої молодичі на Пушкінській вулиці, Вася довідався, що вона є дружиною «окологодочного надзирателя» Михайла Івановича Гудкова з донських козаків, а сама вона також донська козачка Валя вчилася добре, і Вася відразу залявив Михайлові Івановичу, що йому рецепитор — зайвий. На це бі-

долашний «околодок» (так його прозвали товариші Васі) сказав, що «Валетка» (так він звав жінку) твердить, що вона не може дати сама ради з хлопцем, який без кінця ганяє по вулицях. Може, він вас послухасться? А, зрештою, баба втюрилась в вас, як чорт у суху трушу. Ближче пізнає вас, то охолоне. — додав мелянхолійно раб чиночої спідниці. Крім Валі, було ще троє молодших братів: Боря, Ігор і Анатолій. Усіх їх пізніше Вася підготував до гімназії. За якихось пару місяців Гудкови намовили Васю переселитися до них. Вони давали кімнату і все утримання за те, що він буде вчити двох хлопців. Васі ж це було зручним, бо він не тільки набував сталого мешкання, а ще й конспіративне, бо ж хто до мешкання «околодка» полізе з обшуком? Вася завалив кімнату нелегальщиною, а хазяйки сама прибирала в кімнаті, не пускаючи в неї служницю. Вона тремтіла, щоб Вася чимсь не був незадоволений і не втік. Вася ж у пів до восьмої виходив, заскакував на дві години, щоб дати лекцію і знову біг до одинадцятої ночі.

17. ВАКАЦІЇ ПІСЛЯ ДРУГОЇ КЛАСИ

Після 2-ої класи на літо з запізненням, але Вася мусів їхати на Ханьків. Молодша сестра Єля закінчила двокласову школу, і треба було готувати її до гімназії, здається, до 3-ої класи. Дома Вася застав багато змін. Сеня вже зиму вчився в Катеринодарі у школі ветеринарних фельдшерів, у станиці й на хуторах появилися штунди (баптисти), а Петро Потапович та Федір Кирилович поборювали це нове явище. Вони твердили, що всі віри, крім ізувірів, по писанню є добрі, але треба лише поступати за писанням. Головне ж їх обурювало — зрадження батьківської віри козаками. Над Кубанню мали великі овочеві сади Кузьма та Іван Суховії. Це були поважніші, розсудливі господарі, але малописьменні. І от менший, Іван, натрапив на якогось «пророка» баптистів і захопився його «навчанням» слова Божого. Головне, що «пророк» докоряв священникам, що не по слову Божому живуть. Почав і сам Іван кумекать Євангелію і... одного дня повикладав та порубав на дрова ікони. Старший брат, Кузьма, довідавшись про нищення ікон, спочатку думав, що брат з глузду «з'їхав». Коли ж, прийшовши до нього, переконався, що він загалом тримається нормально, почав його умовляти «викинути дур з голови». Іван же намагався ще й Кузьму умовляти спасати в баптизмі душу.

Тоді кремезніший і міцніший Кузьма кинувся на Івана з кулаками. Той не тільки не боронився, а ще й співав якісь псалми. В розпачі Кузьма приїхав до Петра Потаповича: «Рятуй. — каже, — від тихого божевілья брата й від скандалу для цілого роду Суховіїв». Петро Потапович з Федором Кириловичем пробували відвідати Івана, але висліди були сумні, — він їх вважав відступниками від правдивого християнства. Отже, вхопилися за приїзд Васі, — цього «високо-вченого професора». — як станична юрба його називала. В одну з неділь лінійкою Петра Потаповича, захопивши ще й Федора Кириловича, покотилися на хутір до Івана Суховія. Господар зустрів

гостей привітливо і запросив до своєї нової хати. У просторій горниці були дерев'яна канапа і солідні з тополі лави. На стінах у декількох місцях висіли написи з Євангелії. Ікон не було.

Вася відразу запитав Івана, що він закидає православ'я? Той з певним піднесенням почав говорити, що священники і православні взагалі не живуть по Євангелії, за святим письмом. Вася на це зазначив, що то є вади священників і православних людей, що вони не допомагають ближнім, прелюбодіють (бігають до чужих жінок тощо), стягають багатства і т. ін. Але, православна Церква не дозволяє це робити.

— Прошу назвати якийсь текст із православної Євангелії, чи іншу духовну книжку православних, якими б дозволялося всі оті переступи робити.

Той почав нарікати, що о. Федір має паровий млин, а за хрещення бідної дитини бере карбованця, курку й хлібину.

Вася відповів йому, що це дефект о. Федора, а не приписів православної Церкви.

Іван знову почав стрибати, що баптисти своїм допомагають. а православні — ні.

— А де ж у православних написано, що не слід допомагати ближнім? — запитав його Вася. — Баптисти також помиляються, допомагаючи лише своїм, бо у Христа «немає ні грека, ні іудея»...

На це Іван випалив:

— У православних Божу Матір зроблена святою, а то була звичайна жидівська дівчина.

— А скажіть, будьте ласкаві, чи ваша мама не є вам найліпшою з усіх? — запитав Вася.

— Так, — відповів Іван. — Але при чім тут мати Христа?

— В тім, — відповів Вася, — що як ви вирізняєте свою маму з усіх, то як смієте ви блюзнити і матір вашого Бога вважати звичайною жидівською дівчиною? Чомусь же для втілення Бог обрав саме цю, а не іншу Марію? А як її шанував сам Христос, наш Бог, свідчить те, що в найтяжчий момент свого перебування на землі, на хресті, Він заопікувався матір'ю: «вказуючи очима на свого ученика Іоана, сказав: «жено — це твій син», а йому — «це твоя мати». Так свідчить про це євангелист. Отже, не раджу вам так легковажити Матір Божу, бо за це можете бути й покарані. Дарма ніщо не проходить.

Зніяковілий Іван швидко перескочив на справу ікон.

— Ясно сказано в Біблії в заповідях Мойсея: «Не сотвори собі кумира і всякого подоби́я...»

— Це так, але як це розуміти треба? Відчинимо Біблію й прочитаємо, як отому ж Мойсєєві наказав Бог збудувати Скинію — польову церкву і в ній при вході до вівтаря поставити двох золотих янголів. Ви читали це? — запитав Вася, розкриваючи перед Іваном відповідне місце Біблії. Іван забігав очима, не вміючи хутко прочитати.

Над комодом у кімнаті висів портрет гарного молодого козака в черкесьці й з витягнутою шаблею.

— Хто то такий? — запитав Вася.

— Жінчин брат. — відповів Іван.

— Гарний козаченько. А для чого ви тримаєте цю фотографію? — продовжував Вася.

— Як для чого? Це ж спогад про рідну близьку людину... — із здивуванням сказав Іван.

— А навіщо оті всі написи по стінах? — чіплявся далі Віся.

— То, щоб кожний раз пригадувалися святі слова. — поважно та з відтінком якогось невдоволення процідив Іван так ніби кажучи: чого причепився?

— Коли вам є дорогим спогадом портрет жінчиного брата, то наскільки мусить бути дорожчим образ, що нагадує вам Христа, чи Божу Матір? Ви ж я думаю не уявляєте, що люди кланяються фарбам, чи дереву, з яких фізично зроблено образ, а лише переносять це духово до того, що є на образі. І образи, як і ваші написи, пригадують людям, щоб вони не ставали тваринами, а діяли по-християнськи. Лише образ легко розуміє кожний, а напис — лише письменний. Хто у вашій родині письменний?

— Один я, — відповів Іван.

— Отже, — тягнув далі Вася, — ваші написи у цілій родині можуть діяти духово лише на вас, а ікони, які ви знищили, навертали б на добро і неписьменну жінку та дітей. Ну, мабуть, я вас втомив. Їдемо, дядю, додому! — звернувся Вася до Петра Потаповича. Іван заметушився, просив почекаати, бо він нічим і не похастував. Усі сказали, що не приїздили на частування.

Тоді Іван почав просити ще приїхати, коли до нього прибуде якийсь визначний проповідник. Він сам малописьменний і не в стані сперечатися з таким «ученим професором». Вася засміявся й зазначив, що він ніякий професор, а тим більше не учений, а лише учень і учень не на попа, чи дяка, а на скромного техника-хіміка, котрий має багато матеріалу на відкидання взагалі поняття Бога. Але пообіцяв приїхати, якщо той повідомить.

У недовгому часі Вася з більшою групою козаків знову відвідав Івана Суховія, до якого прибув якийсь проповідник. Проповідник був одягнений у пивільну одіж і по рухах не зраджував козака. На вигляд мав за п'ятдесят років і робив враження інтелігентної людини. Він не торкнувся питань, якими оперував при першій зустрічі Іван. Він в обережних виразах зазначив безідейність, механічність старих християнських релігій, що вони не мали таких ідейних провідників, як Лютер, Кальвін. Гус у різних протестантів. Що католики так опоганили свою віру, що у них безгрішним папою стала жінка (папа Іоанн), яка була повією й родила під час хресного ходу дитину. Вася відповів, що йому факт з жінкою-папою невідомий, але коли це й так, то це говорить про окремих людей, а не про засади віри. У всякій справі можуть бути добрі й злі виконавці. На це проповідник пригадав биття св. Миколаєм Арія, спалення Гуса.

На це Вася зазначив, що св. Миколай за свій вчинок був позбавлений сану. І якби ми критично не відносилися до Миколая, але весь християнський світ на всіх континентах шанує пам'ять цієї великої людини більше 500 літ. Хто із ваших новаторів, реформаторів

може дорівнятися до популярности св. Миколая? Мабуть, цей чоловік, щось чинив таке, що ним і досі захоплюється весь світ? Говорити про Гуса, значить торкатися періоду інквізиції, цієї найтемнішої сторінки з буття католицької віри, а ми є православні ми не відповідаємо за вчинки католиків, з ними наша Церква також не погоджується. А от такий авторитет, як Іоанн Златоустий! Поганий, найбільшкучіший адвокат старої грецької культури, знищив жебрацтво в Антіохії, архієпископ Царгородський, цензор «Послань апостола Павла», якими й ви користуєтесь, автор багатьох духовних творів, з яких користаються й сьогодні найрізніші християнські віровизнання. Хто з ваших найвизначніших керівників чи творців реформації може йому дорівнятися? А почитайте його життєпис. Його аскетизм і горіння за православну віру не мають рівного в світі, а він боронив православ'я і за нього передчасно загинув.

На це проповідник зауважив, що Іван Златоустий дійсно праведна людина, й ми читаємо його молитву перед причастям. Але він був давно, а тепер де такі люди?

— А літургія Іоанна Златоустого... — зауважив Вася. — Можете ви дорівнятися їй отими, від себе визначеними, псалмами, чи доморобними, малограмотними молитвами? Чому ви, баптисти, вважаєте, що не музикальний чи малогармонійний спів більше вгодний Богові, ніж спів, добре виконаний півчою? І яким правом малописьменні люди намагаються довести, що якраз вони правдиво розуміють слово Боже? Чим вони так прислужилися, що їм відкрита вся премудрість?

Проповідник посилався, що апостоли здебільшого були прості люди, а вони найліпше проповідували Євангелію. Що перші християни відправляли свої Богослужби в печерах та простих хатах, а не в позолочених церквах. На це Вася зазначив, що апостоли самі слухали Христа, у них було свіжим чарівне слово, вони мали й спеціальне надхнення від Духа Святого. А в печерах та простих хатах молилися тому, що мусили ховатися від переслідувань та й дотого ж вони були убогі. Але найпліднішим на проповіді все ж був апостол Павло, що був і найученішим. Розкіш і величання у православних церквах може де в чому й переборшені. Однак, скажіть чистосердно, чи не хотіли б ви (скажімо, що вам подарили мільйон карбованців) мати просторий, гарно побудований молитовний дім з доброю півчою, яка художньо співала б ваші псалми?

— Ми чули, що закордоном такі дома є, і в них співають півчі, — сказав у відповідь проповідник.

Таку ж зустріч мав Вася ще з одним проповідником. Розходився спокійно, лишаючись кожний при своєму. Однак, козаки після цих зустрічей перестали цікавитись баптизмом. У Настасівський баптистський рух почав хиріти.

Підготування до іспиту Єлі поступало хутко, бо училася вона по десять годин денно. Наприкінці серпня Вася з Єлею поїхали в Слав'янську на іспит. Іспит було переведено за один день, бо багато приїжджих було, що не бажали ночувати. Іспит пройшов удамо. Вася з Єлею купили кашеміру на дві уніформових суконки, поздоровили

дідуся й бабусю і поспішили до Ханькова. Дома успіх зустріли, як нормальну річ, бо «як же може Іванисеня не скласти іспиту?» Крім молодшої сестрички Паші, успіхом Єлі ніхто й не порадувався. Мама звичайно сплакнула, що за пару днів муситиме виряджати ще й доньку на учобу. Васю на другий день молоді з Ліною на чолі відвезли на Урму, звідки пароплавом до Катеринодару й далі залізницею він знову помандрував «додому» — в Ростов.

18. НАВЧАННЯ ТА ЕКСКУРСІЇ ПО ФАБРИКАХ

У третій класі розпочиналися виклади різних технологічних дисциплін. Починалася спеціалізація, при якій для ліпшого ознайомлення вимагалось і відвідування відповідних підприємств. На такі екскурсії школа мала спеціальні кредити, з яких оплачували не лише подорожування залізницями й трамваями, а й прохарчування. У самому Ростові учні з відповідними керівниками відвідали такі головні фабрики: керамічну і дзвоноливарню Бурцева, папірню (виріб з ганчірок) Панченка, фабрику пвяхів Токарева, бровари Чуриліна і «Южну Баварію», декілька миловарень та салосвічковиробень (і в Нахичевані), майстерні Владикавказької залізниці, велике ректифікаційне урядження й розливання горілки; рік-річно відвідувано Сільсько-господарську виставку.

Поза Ростовом — їздили до Аксаю на складовну фабрику пляшок для монополії в Таганрозі — металярню і велику чинбарню з виробом спеціальних погонних пасів, у Катеринодарі — найбільші в Росії — олійні підприємства Аведова та гуральню. В гуральню попали після Великодня і директор з дружиною почастивав якихось тридцять душ пасками зі сиру, улаштувавши дуже миле прийняття (самі вони мали сина й доньку студентів). Екскурсії відбувалися з особливим святочним настроєм (одні учні були раді прогульці замість навчання, другі, меншість, технічно удосконалювала свої знання). Вася до технологій ставився з якимось «пітетом», готувався не лише по літографічних курсах, які видавали О. Т. Стефанів та Сіроклинів (Металюргія), а й набував ширші знання з великої фахової літератури, як от «Серная кислота» та «Содовое дело» Федотова, купуючи їх по 5 карб. за том. У Васі було захоплення фабриками й намір улаштуватися колись на працю на них.

Крім школи й заняття лекціями, життя у ті часи захоплювало молодь всілякими конспіративними гуртками, на яких студіювалися ілегалні видання «Донської речі», Каутського, Леніна і т. ін. У різні способи підбадьорували також монархістичні організації «Союза Руського Народу» тощо. «Союз» часто уряджував лекції махрових чорносотенців, як монах Іліодор Труфанов. Цей пан гістеришно нападав на євреїв, хоч до погромів не доходило.

Жандармерія й поліція ганялися за молоддю, роблячи майже щодночі труси. Одного вечора арештували земляків Васі, кубанців — В. Серікова та І. Давиденка. Довідавшись про цей арешт, на другий день Вася пішов дізнатися, в чому справа, й передав у другому участку

коло Дону (пристав Новиків) хлопцям цигарки і щось із їжі. Саме в цей день якась дівчина на Пушкінському бульварі передала Васі на переховок шапірограф (вважалося, що мешкання Васі «заброніроване» його господарем околочним). У кімнаті Вася поклав шапірограф на столі, нікого не попереджаючи, але пакунок цей бачила господиня, що за кожним рухом Ваті стежила. Вона дуже хвилювалася, щоб щось не скоїлося з Васею (арешт, чи й висилка) і завжди благала його бодай попередити її про кожну нелегальщину, яку вона сама переховає. Вася посміхався й жартував, що «її околочка не підведе».

Вночі, після відвідин участка, господар Васі пішов робити обшуки. Вася ледве положився, як загремів дуже різкий («владний») дзвінок. Вася відчув щось незвичайне, схопився, натяг миттю штани і підійшов до парадних дверей. Знизу якісь люди гукали прізвище Васі. У цей момент прискочила господиня і рішуче сказала дати їй сьогоднішній пакунок. Поки обшукувачі піднімалися по сходах, господиня пакунок передала служниці, наказавши занести його до клозету, а сама вхопила ще якісь книжки в кімнаті Васі й шпурнула їх до своєї спальні. Та ось і... «архангели», як їх у той час з ненавистю називали! Жандарм і два поліцаї кинулись на Васю, вхопили за руки і почали обланувати кишені, шукаючи зброї. Далі все пішло за приписом.

Крім трьох названих осіб прибув помічник пристава й «околодок» з Ніхичевані та два «понятих» (сторожі з сусідніх повітів). Рилися в паперах, переглядали, якщо заголовок був легальний, деякі сторінки всі зошити, записники, листування все запакували, цілу гору забрали нелегальних видань «Донская Речь» і інші. Вася сидів на кріслі й часом відкривав на вимогу куфер, якусь скриньку, думками прощаючись зі школою й ріднею, витаючи думкою вже по в'язницях і «Володимирській дорозі», як звали тоді шлях на заслання у північні краї та Сибір. Вася бачив, яку купу книжок і різної писанини навідкладали для забирання і розумів, що порадити тут нічим не можна. Але тут же у нього зродилася думка, що при першій нагоді втече і гнити по в'язницях чи поневірятися на вигнаннях не буде. Кидав погляд на жандарма й поліцаїв і в думці прикидав, що вони не такі вже й спритні, щоб навіть сьогодні ж не втекти, як вестимуть до участка. Тільки шкода незакінченої школи, може ще й випустять... З такими думками сидів Вася, дивлячись протягом яких двох годин, як нишпорили по його вбогому маєтку. По долівці, на ліжку валялися папери, два бідненьких куферики сумно дивилися розкритими пащами, з гардероба блищали гудзики уніформового пальто й тужурки та пишно розвісилася бальова сукня господині, за яку з пристрасям тупий жандарм приставав до Васі, яка то в нього «красавиця» буває... Вася не хотів говорити, аж нарешті, почувши жартівливі репліки, господиня заявила, що то її сукня, яку вона там повісила, бо там більше місця. Цей виступ, дуже гарної та ще з їх кола жінки, відразу спинив двозмістовні жарти.

Нарешті обшук кімнати Васі закінчився. До других помешкань не доторкнулися. Помічник пристава й жандарм вийшли писати про-

токол до кабінету «околодка», спитавши дозволу господині. Вона звичайно згодилася, але й сама пішла з ними «как хазайка дома»... Решта вийшли до присінку, покликавши туди й Васю. Довго «писався» протокол, чути було спокійний голос помічника, в'їдливий жандарма і заперечуючий схвилюваний жіночий. Нарешті покликали Васю й понятих. Помічник передав Васі жмут списків «Революційного Червоного Хреста», що в нього «витрусили» й сказав:

— Візьміть і знищіть це, щоб у вас більше цього не було. Лишаю вас на поруку вашої прекрасної донської козачки. Мені, як малоросу, а вам, молодий чоловік, як нащадку запорожців (ви ж кубанський козак?) також не випадає сваритися та ще й за чужі справи. Читайте і підпишіть протокол.

Протокол був короткий, що нічого «предсудительного» не знайдено, окрім декількох брошур, «раніше легальних». За Васею підписали поняті, й гості вийшли.

Не встигли рипнути двері, як господиня стратила притомність. Вася й служниці вилили на неї відро води й напоїли валер'янкою, давали нюхати амоніак, поки привели до спокою, і вона пішла до ліжка. Розвиднялося, коли прийшов «околодок» і тихенько просунувся в спальню своєї «Валетки», що вдавала сплячу.

Ранком тихенько без сніданку Вася пішов до школи, де навчання і всі відношення залишилися без змін, так як ніби нічого й не сталося. Серіка й Давиденка також за кілька днів випустили з участку, і в школі удали, що нічого не помічають. Поволі арешти й обшуки стали спадати, гуртки порозбігалися. Лишилися «масовки», себто ілегалні зібрання й політичні диспути, що переважно відбувалися десь за містом, на дачах тощо. Скоро й вони Васі набридли, і він зарився в навчання та лекції. Почав приватно вчити німецьку мову, а восени газардно грав на кінських перегонах. Це була найбільша пристрасть у його житті. Він останній гріп ставив на кінських перегонах, а білет коштував 10 карбованців! Шоправда, він розумівся на грі, конях, знав жокеїв, що майже не програвав.

Після обшука Вася намірився змінити квартиру, залишити свого «околодка». Але його чотири хлопчики підняли такий вереск, донська козачка так просила, що мусив і він і «околодок» залишити надалі статус кво. Далі помагав хлопцям, які досить лінилися, хоч і були здібні. Про обшук якось швидко забули. Ольга Григоровна скоро побачила, що Василь Миколавич, як вона з чоловіком його почали звати, тепер не дуже цікавиться попередніми гуртками.

Почався терор з експропріаціями, що все частіше траплялися. Восени якогось 20-го числа місяця, коли учителі одержують платню, о дванадцятій годині дня в середнь-технічну школу до вестибюлю зайшло чотири чоловіки. Вийняли револьвери, зайняли входи на другі поверхи й головний вхід, зайшли до канцелярії і змусили віддати всі гроші, принесені з банку. У вестибюль приволікли одного сторожа, Микиту, грубого досить підозрілого по доносах, що ніби намірився словістити в сусідньому помешканні місцеву команду донських козаків, прострілили йому шню і втекли на двинтар та цустирі Макси-

моза. Микита хутко зализав рану. Запізнена погоня козаків лишилася без додатнього наслідку. Це не викликало навіть більшого розголосу. Громадянство, яке й довідалося, прийняло це з посмішкою. Що для казни втратити якусь десятку тисяч рублів? — говорили. Глибше цього не брали.

За кілька місяців, також коло дванадцятої години дня, на Казанському перевулку, в двох кроках від головної Садової вулиці, перешовненої прохожою публікою, грабують при виході з банку артільщиків з грішми. Тут уже була стрілянина й ранені, частину грошей, здається, відбили, але без ширшої реакції преси й громадянства. Були напади на артільщиків Владикавказької залізниці. В районі Мінераловодських курортів (П'ятигорського, Залізноводського і т. д.) загніжджується ватага розбійників Зелімхана. Всі випадки з експропріаціями мають виразно політичне забарвлення: приватних грошей не беруть, стріляють лише в поліцаїв і людей з тінню якоїсь співпраці з поліцією, чи в дуже вірогіддану адміністрацію. Про Зелімхана йдуть чутки, що це інтелігент-революціонер. Він помагає бідним і грабує лише багатих. Гірське населення йому явно помагає, переходує його і членів його банди. Зелімхан забиває декількох з гіршою славою військових начальників, жандармських і поліційних офіцерів. Проти нього не раз висилалися частини 3-го Кубанського пластунського батальйону, що мав постій у П'ятигорському, але... безвиплідно. Козаки без захоплення ходили в ті експедиції. Вони не вірили поліційним версіям, схильні були ідеалізувати цю ватагу.

Про одну з цих експедицій ходила така версія. Одної ночі до підгірського аула прибув з півсотною пластунів згаданого батальйону сотник Савченко, зять Бичів (три брати: Лука, Юрко й Аркадій зі ст. Павлівської). Він розложив козаків навколо аула. Година стояла вогка холоднувата. Поблизу була залізнична півзупинка. Давши наказ старшому урядникові покликати його, як щось «покажеться», сам попросував до півзупинки. Там він знайшов маленьку почекальню і куняючу корчмарку. Савченко був охочий одну-дві перехилити і попросив собі «графінчик» чистої і... огірочка... За якийсь час до почекальні зайшов гарний корнет-гусар і відрепортував сотникові, що він із гостей у якомусь маєтку. Савченко показав мовчки на стілець і попросив до компанії. Корнет не дав себе ждати і в мить з'явилася пляшка коньяку Шустова. Вусатий пластун хутко присмоктався до дорогого на його кипіння питва. Коли спорожнилася перша, з'явилася друга пляшка. Добре «наливши носа», пан сотник вийшли прохолодитися... Коли ж повернувся, то на столі застав картку: «Я Зелімхан. Повертайте людей до казарм, щоб не простуджувались. Мої люди вже далеко відсіля»...

Після такої «інформації» сотник трохи протверезів і зрозумів, що треба відсидіти призначений час, скласти рапорт, що нічого не трапилось і вернутися з козаками «не солоно хльобавши»... Згодом, «під Бахусом», шило почало вилазити з мішка... Кілька років пізніше Вася почув цю ж версію, коли прибув до 3-го пластунського батальйону, вже в Телаві.

Такі пораженчі для монархії настрої панували в ті роки в суспільстві. Часто на громадські теми робилися дуже вольнолюбні виклади. Військо, особливо козаки, не тільки не шанувалися, а до них ставилися, як до опричників, — опертя самодержавія. Промовами в Державних думах молодь, та й прогресивне громадянство, цікавило-ся лише лівими, не правіше кадетів, як от: Сидір Рамішвілі, Григор Алексинський, Чхенкелі, Родичів, Шінгарів, Муромців і інші. Виборгська Відозва переписувалася й читалася, як Євангелія...

Однак, навчання йшло спокійно й урівноважено. Вася уперто визначав титри заліза, цини і т. ін. Креслив будинки дерев'яні й цеглові, робив шкіли з різних печей кераміки, варення скла, цементу й різних апаратів з технологій. Вечерами, крім лекцій, ходив на загально-освітні лекції д-ра Образцова й ін. Останнє робив не стільки з особистого бажання, скільки через те, що всі товариші так робили. Зимом по можливості відвідував балкон чи гальорку опери, де білетрами частіше були колеги. Про неуспіхи в навчанні у ці роки не можна було припускати, бо для Васі це було б ненатурально: сам він десятки учнів й учениць перепускав, рятуючи від неуспіхів та слабших відміток.

На Різдво й Великдень Вася навідувався до Ханькова уже як свідомий дорослий чоловік з почуттям, що скоро прийдуть часи, в які він не зможе бути поміж рідними й близькими, що зв'язок з рідним гніздом мимовільно послабитиметься. Особливо подовго тепер він просиджував зі своїми «політиками», Петром Потаповичом та Федором Кириловичем й іншими. Звичайно, часом бував і на вечеринях, на яких Нестор Сергійович Хименко прекрасно співав з імпровізованим хором «Зозулю», «Ой гиля...», «Тихо, тихо Дунай воду несе» тощо. Були жарти й різні гри, не раз вплимав на собі ласкавий погляд Мазурини, що вже стала молодницею Ків'яховою, вийшла заміж і сестра Марусі за недотепу, хоч і зарозумілого Мусія Дем'яновича.

На Великдень ще більше було охочих христосуватися, але то вже були, часом молодші, а головне все якісь дальші люди. Менше з ними було спільного, вони соромливо говорили, не шпурляли дотепами для них Вася був уже Василем Миколайовичом, якимсь «професором», що все знав, може посміятися, хоч в дійсності він таких речей собі не дозволяв. У ці приїзди кожного разу на хутір до Васі приходив учитель Соловей. Це був перший інтелігент-настасівець, що відвідував Васю. Особливого зближення з ним інтелігентом не сталося, може за браком часу, а може й через різницю в рівнях і зацікавленні.

В цьому році восени привіз з Настасівської Пилип Мануїлович Задорожній, — дуже подібний до тата Васі, — свого старшого сина, ка років десятих, Петруся, зі страшною на руці ранюю. Рана була від скаженої собаки. Вася допоміг примістити в шпиталю «Червоного хреста» на пастерівські ін'єкції й лікування. Батько від'їхав, залишивши хлопчика в опіку Васі. Хлопчик був рідко гарної вроди (правильні риси обличчя, прямий римський ніс і прекрасно збудований) і від натури інтелігентний. При ін'єкціях і особливо перев'язуванні страшною до кістки рани ні разу не тільки не застогнав, а

навіть не скривився. Тричі на тиждень Вася його з охотою і завжди з гостинцями відвідував. При цих відвідинах завжди прибігала сестра з похвалами Петрусові і, як охлап, оком до Васі. Так за Петруса дещо перепадало й Васі. Не менше годину просиджував у Петруса Вася, весело розмовляючи то з ним, то з сестрою, яка завжди ухитрялася, щоб бути поблизу.

За якийсь місяць Петрусь вилікувався й від'їхав, але після цього до кінця життя писав Васі. А як він приїздив на хутів, то за день-два Петрусь з батьками обов'язково відвідував «дядю Васю», як він називав. З цього Петруса виріс знаменитий вахмістр кіннотчик, що добув усі чотири степені хрестів св. Юрія за першу світову війну. Убито його на початку визвольної війни.

Так закінчилася третя класа, або четвертий рік навчання в Ростові. На наступний рік кожний міг вибирати спеціальність, хто до чого мав схил, чи якісь практичні заміри. Вася вибрав спеціалізацію — нафту, і то тому, що це було найтяжче. Більше треба було вчитися й більше креслити. Вася вирішив побувати й подивитися на працю нафтодестиларні, для чого треба було поїхати в Баку. Грошей школа для цього не мала. Фабрики подорожі також не платили. Вася користувався для цього подорожування безплатним квитком з товаришем Пашкою Хамловим (темерничанином), що мав батька, кондуктора на Владикавказькій залізниці. П. Хамлов був із слабших учнів але захотів спеціалізуватися по нафті, щоб чогось набратися.

Хамлов і Вася єдналися по грі на кінських перегонах, де перший служив контрольором квитків. Часом разом ходили «на шашлик». Найближчими ж приятелями Вася мав Чхенкалі, з котрим вступав до школи (він перейшов на механічний відділ), Андріяна Васильченка з Слав'янського на Харківщині, Івана Івановича Ващенко з Кобеляк на Полтавщині та «хахльонка» Тищенко. Щоб побачити солеварні, велику металургію, кислотні й содові фабрики Вася з Васильченком з дорученням школи побули після третьої класи в Константиновці днів по три на фабриках хемічній, металарні й скляній, у Слав'янській на содовій «Любимів і Соловей», «Кузнецова Фаясовій», на трьох чинбарнях та на багатьох солеварнях Слав'янського. Покупувавшись у надзвичайному солоному озері, де людина не пірнає, та прогулявшись по прекрасному сосновому лісі, Вася повернувся до Ростова, де на нього чекав П. Хамлов.

З Ростова, навіть 2-ою класою, загрюкотили на Баку на нафтодестиларню «Шибайв і К^о». Перше перебування в Баку незабутнє було для обох юнаків. Поперше, жахлива спека, 40° С й вище. По шляху до «Білого Городка» через «Чорний Город» — скрізь жмугами одна коло одної лежать різних розмірів залізні рури. Завжди від них чути спеціальний рівномірний звук помпущання — «так-так-так». В окремих місцях великі ями для відстоювання з нафти води. По тих ямах лазять, іноді по шию, якісь люди. Вони вовняними шматами збирають з поверхні води нафту, а потім на березі вибрану нафту витискають рукою до більших барил чи відер. Продаючи назбирану нафту, люди з того живуть.

Повітря в Баку насичене нафтою. До чого не доторкнешся, від усього чути нафту. Печі здебільшого також опалюються примітивно, з неповним спалюванням, нафтою. Соняшникове насіння й те смерділо нафтою. Вулиці глинясто-піскові, здебільшого небруковані. Спека починається ще перед сходом сонця, а спадає коло півночі.

На фабрики хлопців прийняли гарно, відвели їм для мешкання кімнату в бібліотеці. Відразу ж хлопці пішли на дистилярню від першої стадії починаючи. Це одна особливість тодішнього Баку: відсутність прісної води для пиття. Морську воду в так званих опріснителях випаровували, пару конденсували й охолоджували в холодильниках і так одержували питну воду. Вона була теплувата, без мінеральних домішок і незвиклим спричиняла розвільнення шлунку. На нафтодистилярні воду не пили, — всім розносили чай з цукром. Це до певної міри полегшувало спрагу і для незвичлих. Нафтодистилярня була велика і вражала відсутністю робітників. Де-не-де видно робітника, що контролює якийсь термометр, ареометр, чи якийсь приток, або злив. Вася теоретично знав процес дистиляції нафти, але ніколи не міг собі уявити, що він так автоматизований. Порівнюючи з іншими виробництвами, це було — мертве, безлюдне й тихе, заставлене апаратами місто. А особливо вражала чистота скрізь. Позамітано, ніщо віде не валяється, ніяких відпадків, не видно й сирових матеріалів.

Коли познайомилися, то вияснилося, що робітники також особливі: довголітні, з досвідом, живуть у фабричних помешканнях з дідів-прадідів. Переважно росіяни, рідше татари, а ще менше — диких з пофарбованими нігтями, бородами, часом навхрест поголеними персами.

В лабораторії було, навпаки — дуже рухливо. Там безупинно, денно й ночами, провадилася контроля готових виробів і продуктів. Уся ця робота хлопцям досить була відома з школи, через те їх в лабораторії довше не тримали. Рівнобіжно з працею у виробництві — хлопців притягли до креслення й копіювання. Це Васі було до вподоби, бо при кресленні він дечому приглянувся, що придалося б для майбутнього проектування. Нафтодистилярня була з декількома Нобелівськими батареями кубів (12—16) і також лише починали ставити питання про регенерацію тепла, як у котлі Шухова. Інженери й техніки — росіяни, українці, білоруси, грузини більше з неросійських народностей. Часом заскакували у білому вбранні головні директори-англійці. Вони говорили ламаною російською мовою, але були дуже коректні.

На дистилярні пробули коло місяця, бо Васю кликали додому готувати до гімназії сестру Пашу. Відвідали ще промисли, де здобувається нафта, з лісом веж — Балахани, Бібі-Ейбат і Сурахани (останні з білою нафтою). Нарешті мило попрощалися з набутими новими знайомими і увечері відкотилися з Баку на Баладжари.

У передділі спіткали добродушного вірменина, що їхав з бурдюком вина та цілим кошем варених курей, яєць і паюсною ікрою. Він дуже радий був молодій компанії і настирливо частував їжею й вином. Трохи зголоднілі хлопці не потребували довго себе просити. Після підкріплення чотири горлянки (пристав ще один грузин) заревли

«Алаверди, Господь з тобою...» Зайшов кондуктор — і його почастували. Нарешті на верхніх полицях розляглося хропіння з молодих грудей.

На ранок сніданок почався знову з вина й окропу (чаю). Всю цю веселу компанію Вася залишив на ст. Кавказькій, пересівши на потяг на Катеринодар.

На Урму приплив пізно вночі, але, попереджені, всі молоді вже чекали з лінійкою. Коли Вася вискочив з пароплава з легеньким куфериком, його обаранили кожний зі своїми новинами. Всі спішили розповісти своє, як на пожежі. Одна Паша смутно сиділа коло Васі й мовчала. Коли ж Вася її спитав, чого вона така смутна, відповіла зі слезами в очах:

— Чому так пізно приїхав? Ти не встигнеш тепер мене приготувати!

— Нічого, сестриця, все зробимо, ти ж знаєш, що я не гуляв, — і погладив улюблену сестричку по голівці й руці.

Зранку другого дня Вася розпочав лекції. Училися до обіда й пополудні. Дванадцятилітня Паша, що з кожної класи мала нагороду збір творів (Гоголя, Пушкіна, Лермонтова, Толстого й Тургенєва), а саму ледве було видно з-за столу, схоплювала все вміть. По двічі нічого не повторювалося. Вона нагадала Васі, як вчилася Антоніна. Лише та була старшенька й вища зростом, і Паша мала, циганувата, хоч привабливого вигляду. Задач вона рішала, скільки встигне писати рука. Після 10-годинного розповідання й слухання Вася закривав книжку і говорив: «Ну, на сьогодні, Пашиня, досить!» А вона: «Ну, ляж, Вася, але прослухай я ще тобі розкажу чотири історії із Священного Писання якогось заповіді». Треба було слухати, бо інакше — розрумсається, а Вася найбільше лякався гістерії.

Наступив і день іспиту. На світанку всі встали. Трохи поспідали, а більше мама банакувала до коша в дорогу. Помолилися, присіли, й вороний зі шпаком понесли брата з сестричкою в станицю Слав'янську складати іспит до 3-ої класи жіночої гімназії. Ранок був після невеликого дощичу прохолодний. Жеребці весело несли не тяжкий тягар, все більше витягаючи шії. Паша ще раз перепитувала, як бути в тому чи іншому випадкові, хоч все це неодноразово обговорювалося вже під час науки вдома. За якихось дві з половиною години лінійка зупинилася перед невеличким будинком гімназії.

Паша обтрусилася й зачесалася, а Вася випряг коні й поставив до різних причіпків лінійки хрумати сочисту люцерну. Точно о восьмій Вася ввів сестричку в головний вхід до гімназії, до якої саме надійшла знайома вчителька французької мови Флорова (дружина колишнього вчителя Васі). Привітавшись, Вася передав їй в опіку свою улюбленицю. Учителька сама мініатюрна й худенька була здивована малим зростом Паші.

Коли розпочалися писемні іспити, Вася поспішив до різних крамниць, щоб закупити все замовлене йому до господарства. Коло 12-ої Вася повернувся до лінійки і там уже застав Пашу.

— Чому ти вже тут? — запитав.

— Я вже все написала, — почув відповідь. — Вони, мабуть,

навмисне, бачачи що я мала, дали мені дуже легеньку тему. Я написала трохи більше двох сторінок, не відриваючись від пера. Таке воно легеньке. Я потім перечитала і, думаю, що помилок у мене не буде. Потім мене пересадили до іншої класи і дали три задачі й дві теореми. Все таке легке, що я потратила на всю математику коло одної години. Учитель при мені передивився і сказав прийти поплудні на усний іспит; я вже давненько тебе виглядаю...

— Ну, сестриня, мусимо підкріпитися, — сказав Вася й дістав велику корзину, напаковану принаймні на п'ять осіб. Але Паша відкусила зо два рази якогось пирога та проковтнула з пару ковтків молока і склала рученята з проханням не силувати більше. Від хвилювань вона вся розчервонілася.

Коли Паша пішла на усний іспит, Вася зайшов до крамниці красною товару Бурбели й набрав найліпшого кашеміру на дві гімназійних суконки Паші. Усні іспити пішли ще хуткіше, й Паша скаржилася братові, що їй так мало питали. Довелось з пару годин чекати, поки інші закінчать. Вже сонечко клонилося до заходу, як оголосили вислід. До третьої класи витримала одна Паша і то дуже добре. Скільки охів та зітхань різних мамаш, коли вони почули, що та малесенька, бо вона була найменшою, поступила аж у третю класу. Учителі потиснули Васі руку за такий успіх сестри, яка вся зарожевіла стояла коло нього. Потроху всі розійшлися. Вася позгрібав люцерну і попросив Пашу щось з'їсти, але вона змолилася, що зробити це дорогою. Вася й сам так схвилювався, що й за їжу забув. Тому не сперечався і відразу запряг коні.

Добре відпочивши, з'ївши побільшену порцію вівса, жеребці з копита заграли й пішли просторною ристю у вечірній прохолоді. Паша пілісінку дорогу розповідала, як її екзамінували, даючи найлегші запитання. І тільки почне Паша говорити, чи на дошці писати, а учитель говорить: «це ти знаєш, а якби ти у такому випадку поступила?» Тільки скажу два-три речення, а учитель знову спиняє й запитує про інше. — скаржилася Паша. — Вони ж не знала, чи я б до кінця вивела ту чи іншу теорему. — Так двоє щасливих пройденим днем не счулися в розмові, як показалася Ханьківська могила, а за півгодини вони вже в'їздили у браму хутора. За їжу й забули.

Дома всі були в підкрученому стані: Єля цікавилася, як же пройшов іспит, Соня й Серафим розпитували, чи страшні були вчителі. Ліна ухопила матерію й роздивлялася і пробувала, чи міцна та чи не полиняє мама всіх відганяла гримаючи, щоб дали хоч поїсти дітям, бо, он бачите, все цілісеньке привезли, напевно голодні, тато допитувався у Васі, коли поїде, щоб встиг ще приправити винний посуд для давлення винограду. За розмовами й повечеряли. Цікаво, що крім Єлі ніхто навіть не запитав, чи склала екзамени? Ледве, задовольнили різноманітну й не однакової вартости цікавість, як вечірня зоря згасла й всі раптом почали розходитися на заслужений відпочинок. Хто-хто, а Паша в п'ю ніч спала, як забита. Вася ж дав згоду на домагання тата і якийсь час перевертався, міркуючи, як найскоріше випарити й вимити отой посуд, щоб скоріше виїхати «додому», в Ростов. Його вабило, як він буде проєктувати нафтодести-

лярню? Він уже смакував, як виглядатимуть фасад, пляп і розрізи Нобелевської батареї. При цьому, звичайно, ідеалізувався керівник проєкту, учитель (інженер-технолог) Василь Васильович Мітін.

На ранок не встигло розвиднітися, як Вася з робітником Грицьком почали викачувати з виноробні чани, бочки, коновки, чавильні вальці, шапlickи тощо. У двох великих казанах гріли окріп, яким запарювали й мили посуд. Три дні від світання до смеркання поралися з тим посудом. Нарешті встановили на дерев'яних лежнях в три ряди бочки (п'ятдесят відерні й більші), два чани (на сто двадцять і вісімдесят відер) і декілька шапlickів, один з яких мав на горі дірчасте дно. Вася сам нарізав найліпших грон винограду ріслингу п'ять великих кошів. Виноград пей розчавив руками на дірчастому дні шапlickа і потім разом зі стеблинами вкинув до шапlickа. Так він приправив першу закваску для ферментування в чанах, для яких виноград пропускався спершу через чавильні вальці. Розмішавши все гаразд в шапlickові, Вася дещо порадив татусеві, а сам прилаштувався до від'їзду в Ростов, — ділове молоде місто, що на очах зростало й ставало Нью-Йорком Півдня. Любив це місто Вася за його швидке рухливе життя й особливу веселість.

На другий день Вася попрощався зі своїми батьками, які трохи сплякнули, і просторими дорогами з усією молоддю виїхав на Урму. За коліном уже загув пароплав і за яких десять хвилин він причалив до берега Урми. Всіх перецілувавши, Вася стрибнув на палубу і став біля борта, щоб махнути в останнє найближчим та подивитися як поволі зникає дорога йому зелена могила Ханькова. Коли випросталися на хутори Суховіїв, Вася спустився в кабінку, куди зніс його куферки услужливий матрос. Надвечір пристали до Слав'янської. Вася зійшов на берег, де знайшов Варфоломея Мартиновича і декілька знайомих. По півгодинному постою пароплав загув, підняли сходи і стали відчалювати. Вже смеркало і ті, що проводили, скоро зникли в темряві. Вася попрощувався на ліжку в кабіні.

Ранок в Катеринодарі. Візником до двірця, з якого за чверть години відійшов швидкий потяг Ростов—Новоросійськ. На ньому, стоячи у вікні, приїхав Вася на станцію Ростов-Пасажирський. Розпочинався останній, п'ятий рік, навчання у середньо-технічній школі.

19. ОСТАННІЙ РІК У СЕРЕДНІЙ ШКОЛІ

З вокзала Вася поїхав на своє старе мешкання, де радісно його зустріли чотири лоботряси з мамою. Наступного дня відвідав свою Альма-матір, де спіткав Василя Васильовича, Адріана й Тищенко. Вони вже працювали над аналізами різних експонатів зі Сільсько-господарської виставки, де Мітін був експертом. Запропонував Василь Васильович і Васі долучитися робити аналізи. Так відразу Вася й заробіток одержав, а за аналізи платили добре. Найбільше доводилося аналізувати мила різних, переважно ростовських таки миловарень. Виставка в Ростові тієї осені була особливо багата і виглядала імпазантно. Крім сільсько-господарських експонатів тва-

ринництва й польової продукції багато було і фабричних виробів, що не вміщалися в сталях будовах виставки. Для них побудували тимчасові бараки з дерева.

Останній рік у цій школі провадився з більшою перевагою до практичної діяльності: екстрагували олію в напівфабричному апараті, варили з різнородних товщів у просторому казані коло десяти пудів мила, готували солод і варили, а потім ферментували у більших кількостях пиво і т. ін. В креслярнях кінчаючи проєктували різні фабрики: олійниці, бровари, гуральні, цукроварні, нафтодестиларні тощо. Теоретичних предметів майже не було. Учні цієї класи більше сиділи в лабораторіях та креслярнях, ніж по класах. Учні механічного відділу мали багато годин в майстернях, коло вагранки, акумуляторної батареї і т. д. Ці учні вільніше себе почували і в розпорядженні годинами: пильніші добровільно засиджувалися в лабораторіях чи креслярнях довше, ніж від них вимагалось, а ледачіші могли спізнюватися й залипати школу ще до кінця навчального часу, бо «потребував» відвідати миловарню, електро-централю чи що інше, що тикалося його спеціальної праці. Але тих, що манкірували, було не багато.

Нафтодестиларні проєктували лише Вася і П. Хамлов. Керував цим В. В. Мітін, що скінчив Харківський Технологічний інститут, де працював у проф. Лідова, який видав досить конспективний курс Технології нафти. По-російському була ще Технологія Тумського в атласом. Мітін вважався добрим інженером, що мав і практичний досвід. Він був добрий лектор і дуже всім приступний. Не чванився, тримався як старший колеґа. Учні його любили. Але був він алкоголь, що запоем пив тижнями втрачаючи над собою владу. Одружений Василь Васильович з інтелігентною вчителькою і мав двох дівчаток. Дружина його дуже пильнувала, але нічого не була в стані зробити коли надходив період пристраси до горілки. Він замикався в лабораторії і пив декілька днів. Через декілька років він цілком вито спився і був виключений зі школи.

Завдання на проєкт нафтодестиларень Василь Васильович дав так, що продукція Васиної була вдвічі більша, ніж Хамлової. Останньому не полегшувало розрахунки, бо він міг копіювати з проєкту Васі, ставлячи половину апаратів чи наполовину менші. Коли, обрахувавши розміри, Вася робив олівцем викрес, то Хамлов копіював з нього ніяких обрахунків не роблячи. Це звичайно знали не тільки учні, а й Василь Васильович. Але він був дуже ліберальний і завжди говорив, що учитися треба для себе, а не для школи. Тупом Хамлов сам не обтягав, а не робив його старший брат, що саме кінчав школу залізничників і бездоганно креслив і фарбував. Тому в закінченому вигляді проєкт Хамлова випав гірше, ніж Васиного.

Крім науки в школі, учні і в цьому році ходили на перегони, до театру, влаштовували вечірки тощо. У Васі до цього додавалися лекції з групами чи й окремі (рідше) для заробітку. Відбули й декілька екскурсій до Таганрогу на металургійний завод та велику чинбарню, побували також на папірні Панчека, що з ганчірок виробляла високоякісний папір.

Так промайнув і останній рік навчання в середній школі. Іспити, якими протягом року страхали деякі вчителі, мали більш формальний характер. За п'ять років перебування у школі учнів так знали майже всі вчителі, що здивувати їх чимось було важко. Проект нафтодестиларні Вася розігнав на якихось вісім аркушів, але, якщо б він був і на п'ять чи шість аркушів, то й тоді йому відмітки іншої як «5» не поставили б. У Хамлова проект був ефектовніший, але вчителі легко поставили запитання, після яких поставили йому «4».

Політично часи були ще революційні, конспіративно дуже активно працювало багато пропагандистів (головно соціал-демократів та соц.-революціонерів), які закликали до громадської праці серед робітників і селян. Ця пропаганда впливала тоді й на вибір школи для дальшої освіти. На чисту технічну освіту складався погляд як на прозаїчне добування добробуту без праці для громади. Все кричало про гуманітарні науки, про університет і наближені до нього по дисциплінах вищі школи. У Васі спершу було бажання їхати й скласти іспит до гірничого інституту в Петербурзі але для цього треба було добре підготуватися. Та загальний настрій був, як уже сказано, проти чисто технічної освіти. До цього ж з дому писали, що захворів батько і треба було доглянути господарство, зібрати великий врожай, перекрити дахівкою хату тощо а Серя вже служив ветеринарним фельдшером у І-й Кубанській батареї в Катеринодарі. Коли ж прислали ще й телеграму, щоб скоріше приїжджати, то Вася, не вирішивши справи зі школою, поїхав на Ханьків І. Чхенкелі на прощання радив їхати до комерційного інститута чи до психоневрологічного, а не до гірничого чи технологічного про які не раз йому говорив Вася, не маючи сам певності у виборі.

20. СТУДЕНТ КОМЕРЦІЙНОГО ІНСТИТУТУ В МОСКВІ

На Ханькові Вася застав гостро захворілого на ревматизм батька, що лежав колодою. Хата була розкрита від очерету і дах перероблювався під дахівку. Фельдшер М. В. Набока порадив Васі поелектризувати ноги батькові декілька днів з котка Румкорфа, який він мав. За три дні батько почав ходити і потроху видужувати, але був дуже необережний. Якось після дощу він, накинувши наопапки кожуха, не вкутавшись, якось годину прошвендяв по подвір'ї. Вночі наступив рецедив. Ноги відняло знову і електризування тепер не помогло. Довелося відправити батька з садівником до Катеринодара й далі у військовий шпиталь у Гарячому Ключі.

Збирати посіане батько встиг віддати за третю мірку старому Ячменикові при всьому живому й мертвому реманентові. Отже треба було слідкувати, щоб не пошкодили коней, возів, зброї тощо. А молодий син цього Ячменика поводився з усім по-розбипацьки. Треба було довести до ладу й дах хати, який взявся перероблювати непоганий тесля, великорос, але страшний п'яниця. Він чіплявся до кожного свята, щоб під нього й на нього «нализатися до риз». П'яний же бував він буйний — ліз до всіх боротися і битися на кулаки. Ду-

же швидко для Васі стало зрозумілим, що готуватися до іспиту йому не дадуть. Треба було вибирати таку школу, до якої приймали по конкурсу атестатів.

Саме в цю пору приїхав із Слав'янської колом колишній учитель Васі М. І. Флоров. Сіли за стіл під розлогою повквовицею і розмовилися. Він вирішив також набути високу освіту і для цього хотів поступити в Московський Комерційний Інститут, де скупчилися найвидатніші професорські сили, яких за лівизну позвільняли з університетів. Не маючи певного наміру, Вася пристає на пропозицію Михайла Івановича й відіслав потрібні папери до Москви в Комерційний Інститут.

Коли дах на хаті перебудували, Вася чотирма возами в неділю поїхав до станиці Троїцької (дражнили її Себедаховою) за дахівкою. Переправившись раненько поромом через Кубань, Вася з садівником і двома робітниками переїхали станицю й зупинилися коло цегляно-дахівляного примітивного підприємства, яке виробляло й випалювало червону цеглу й марсельську дахівку, форма якої була завезена з Марселю й дуже була вигідна тим, що нею міг крити кожний. Зупинившись коло сушільних повіток для сирцю (з дерев'яними жалюзями), Вася почав гукати господаря, бо не помітно було ні живої душі. Нарешті з соломи виліз чоловік років за тридцять. Позіхаючи й потягаючись, він підійшов до возів і запитав:

— Чого, господарю, бажаєте? (по-російськи). — Це був власник цього підприємства, Петрохалкін, солдат, великорос.

Дізнавшись, що хочемо взяти коло 3.000 дахівки, він став показувати окремі клітки складеної дахівки, називаючи для одних ціну 40, для інших 45 карбованців за тисячу. При цьому Вася був здивований, що недопалену дахівку оцінювано вище. Через це він ще перепитав про ціну, припускаючи, що той, зпросоння, не роздивився. Але Петрохалкін повторив першу оцінку цих двох сортів. Тоді Вася сказав, що він візьме за 40 карбованців тисячу. При цьому на лиці Петрохалкіна промайнуло якесь незадоволення. Та він хутко його згладив, додаючи, що в цьому випадку могорич «хазайський». Вася погодився, зазначаючи, що має при собі піввідра доброго вина.

— Е, ми п'ємо лише царську! — відповів фабрикант.

Вася і на це пристає, лише забідкався, де її дістати, бо була ж неділя і «монополька» зачинена. Петрохалкін гукнув, і з поганенької хати вибігла розпатлана й боса дівчинка-підліток.

— Давай, братуха, два с четвертаком (монопольна ціна 2-10). Возьмі, Акулька і бегі на мельницю да принеси чверть святой!

Все в ластовиннях дівча побігло в напрямку сусіднього вітрякамлина. Петрохалкін покликав двох робітників, щоб допомогли вантажити на вози. Вася забрав кіш з харчами й вином і покликав з собою садівника. Петрохалкін став під повіткою мостити з якогось щітка сирно на цеглинках (з сирців) та такі ж стільці. Садівник вийняв з коша всіляку страву, що приправила мама, і два келихи для вина. Петрохалкін погукав «братуху», що прийшов увесь у соломі й засохлій глині, а сам направився до хати. Скоро дівчина принесла четверть і Петрохалкін вернувся з чотирма чайними склянками в су-

проводі вродливої гарно вбраної молодиці, що на підносі несла хліб і солоні огірки. Підійшовши, вона вклонилася і сказала: «Добрий ранок панам!» Петрохалкін же додав: «Познайомтесь, це моя жінка, з хаклушок, «но очень порядочная». Вася і садівник потисли їй руку і перший не втримався й запитав:

— Ви з козацького роду?

— Ні, я з міщан, з Ставрополя, кругла сирота. Чоловік там був фельдфебелем, ще тоді не пив і ми побралися. Він і тепер добрий, тільки завжди нехлюйний і жахається води. — скоро відповіла Ганна, зачервонілася й хутенько пішла до хати.

Вася хотів запросити і її до гурту, але Петрохалкін, ніби попереджаючи його думку, випалив:

— Ми баб до гурту не приймасмо; не можна давати їм волю...

Скоро вместилися навколо імпровізованого сирна і розпочали трапезу, точніше — пиятику. Брати Петрохалкіни пили горілку чайними склянками, а Вася з садівником вино. Гості розложили всіляку страву і просили попробувати, але фабриканти пили «під язик», навіть спочатку й огірка не торкнулися. За яких двадцять хвилин четвертова сулія показала дно і солдат попрохав «хазяїна» післати ще по одну. Вася дав гроші, а те ж дівча побігло по горілку. Поки дівча вертулося з горілкою, старший брат, бородатий та кудлатий, як Посейдон, звернувся до Васі:

— Я, — каже, — фахівець по випалюванні, на мені ціле підприємство стоїть, і досі не натрапляв, щоб мое сортування хтось розумів. Чому ти, молодик, вибрав черепицю по 40 карбованців тисячу, то ж гірша?

Почувши від Васі, що за 40 карбованців дахівка нормально випалена, а за 45 — недопал, майстер здивовано запитав:

— Так ти розумієшся на випалюванні? — Майстер не міг второпати, що козак не взяв дорожчої, не дався ошукати, як усі досі робили. При цьому садівник не втримався і пояснив, що Вася кінчив технічну школу.

Довідавшись про таке диво, обидва фабриканти почали випитувати, як робиться полив'яна дахівка. Надійшла й друга четвертина, з якої Вася почастивав і робітників, але фабриканти, щоправда за недовгий час і їй дали раду. Тепер вони не відставали з запитаннями, як робити полив'яну дахівку, а може, й пеглу. Вася розповів їм і назвав пару книжок з кераміки, де можна знайти і рецепти для поливи. Так, у розмові фабриканти, висушивши другу сулію, вже самі послали по третю. Коли впорайуться вони з нею — Вася вже не чекав, а заплатив за дахівку й рушив додому, бо їхати треба було кроком. Дорогою Вася думав про малу рухливість та неповороткість наших людей (козаків і інгородніх). Москаль приїхав заорендував у станиці землю, викопав найпростіші польові печі для випалювання дахівки, і заробляє собі копійчинку значно легше, ніж той, що оре й сіє яких шістдесят десятин.

Через якийсь час Петрохалкіни приїхали цілою родиною на Ханьків до Васі, щоб докладніше порозуміяти про поливу. На цей раз були пристійно одягнені і згодилися пити вино. Коли повеселішали,

Вася, моргнувши Гавні, показав їй найбільшу могилу і виноградник. За кілька років пізніше ці Петрохалкіни заклали цегельню і в Настасівській. Дітей вони, за порадою Васі, приділили вчитися до гімназії в Слав'янській, а козаки продовжували колупати землю.

Це літо випало сухе, гаряче і на все родюче. Колоски пшениць та ячменів — ламали стебла. Яблуні й груші згинали гілля і треба було їх підпирати, щоб не розчахувалися. Грона винограду обліплювали купі й швидко дозрівали. Лише на Спаса виноград цинився по 5 копійок фунт, а через кілька тижнів ніхто не хотів його брати й по копійці. На винограднику було коло півдесятини раннього бургунського (португісеру) винограду, який звичайно продавався ягодами, бо з нього вино виходила слабеньке, що сприймало різні хвороби. При цій ситуації Вася вирішив і португісер здавити на вино, яке можна було продати по 4 карб. за відро, що одержувалося з пуда винограду. Так Вася одержав самого слабого червоного вина вісім бочок, понад 400 відер.

На збір решти сортів винограду повернувся вже й одужавший тато, але він просив Васю на цей раз упоратися самому з цілим врожаєм винограду. Повідомлення про прийняття до Комерційного Інституту вже надійшло. Довелося залишитися ще й на вересень на Ханькові.

Збір винограду — це найприємніший і найвеселіший час на хуторі. Сорок дівчат з кошами в руці ідуть по рядах з безугавним співом і наповнюють їх бурштиновими гронами. У винограднику чуєте вереск і сміх молоді. Виноград у великих кошах на дорогах привозять до виноробні. Тут його розчавлюють до чанів, у яких відбувається перше бурхливе квашення. Дівчата на господарських харчах. Снідають, обідають, полуднують і вечеряють за одним сирном. При цьому чуються сталі жарти й сміх молодих істот, часто підлітків. За кожною їдою їх частують ще склянкою вина (такий був звичай). Від столу всі біжать з вереском і співом у виноградник. Увечері на просторому подвір'ї лунає до пізної пісні. На збір винограду приїздить багато знайомих і родичів, допомогти. Звичайно молодші ідуть різати виноград, а батьки їх частіше за добрим графіном гуторять з Миколаєм Потаповичем. Часом підійдуть закрутити чи відпустити преса, допомогти встановити бочку. Звичайно й цю роботу виконувалося б і без них.

Цей сезон трохи засмутився тим, що Соня й Серафим захворіли шкарлатиною, і Вася частенько клопотався, щоб вони полоскали горло, а вони впиралися. Та й хвороба проходила якось легше під гамір у дворі. Коли перейшли кризу, то видужання поступало швидко.

За яких два тижні весь виноград зібрали й перетворили в молоде вино, яким наповнено 60 бочок, уставлених у два поверхи у виноробні. По закінченні першого тихого квашення вино планом переливалося до бочок в льоху. Це наступало за кілька місяців, дець перед Різдом. Цю процедуру мусили зробити вже без Васі. Йому тепер слався шлях до північної Москви, яку деградував цар Петро I, заступаючи її похмурим Петербургом.

У Москві відразу знайшов Михайла Івановича Флорова і з ним

оселився в одній кімнаті в Замоскворіччі, недалеко від Комерційного інституту, у якоїсь старшої московки-старожилки. Вона мала дорослу доньку-студентку і двоє дівчаток-підлітків. Вони розмовляли швидко і цілком не так, як Вася. У них якось переливалися слова, майже зливаючись у якийсь спів. Михайло Іванович, що в городській школі вважався прекрасним знавцем російської мови й у вимові, тут заслухався і часто говорив:

— Послушайте, как те девочки поют, этого не поняли би і в верхне-донських станіцах...

Коли ж пішли до інституту, в музеї й Кремль, то Вася часто чув запитання: «Ви с юга?» Студентство звичайно говорило різною збираниною, бо складалося воно з представників від Архангельська до Араату, Алтаю й Владивостоку.

Перші дні, не гаючись, почали оглядати пам'ятки Москви: Кремль з його соборами (Архангельським і Успенським), дзвіницю Івана Великого, шербатий пар-дзвін, що ніколи не дзвонив та пар-пушку з купою куль, яка не знала, що таке стріл. Побували в Грановитій Палаті, де особливо багато й гарно виглядала шапка слабкоумного царевича Федора. Заглянули до зовні прекрасної, а всередині — жахливої церкви Василя Блаженного, пієї пам'ятки лютого тирана — царя Івана IV-го. Не обминули золотопевхий храм Христа Спасителя, повний світла й веселости. Поклонилися Іверському образу Божої Матері. Відвідали Румянцевський музей і Третьяковську галерею. Останню Вася особливо часто відвідував і скоро вивчив усі кімнати й цікавіші полотна.

Та скоро почалися лекції які відбувалися пополудні. Це для Васі було вигідно, бо до обіда він збирав оголошення для інформаційної книги «Москва», що давало можливість скупенько прожити. З лекцій з захопленням слухав проф. Муромцева з товстими губами і спокоєм Зевса. Це ж бувший голова другої державної думи. Він так спокійно і добродушно викладав якесь право, що ніби давав звичайні батьківські поради. Слухав холодного Новгородцева, аристократичного Шершечевича, ніби потустороннього літописця Кізеветтера (російська історія) типово-мужикуватого великороса Железнова, імпульсивного маленького й кругленького Фортунатова, який бігав по аудиторії й сипав студентам запити та змушував самих доходити до правди. Бував на лекціях гарячого Ігоря Кистяковського, що при викладі ніби задихувався і не пропустив ні одної лекції Богословія протоієрея Боголюбського. На його лекціях не тільки всі стільці обсаджувалися, а ще й стояли по всіх проходах і в коридорах. Він говорив з такою незаперечною переконливістю, що на нього дивилися, як на пророка з давніх віків. Взагалі всі професори вражали своєю ерудицією і виробленістю. Більшість з них викладали без жодних написаних шпаргал. Здебільшого читали по півтори-дві години без перерви.

Були по різних дисциплінах семінари, до яких записувалися уже десятки студентів. У них керували також самі професори, рідко їх асистенти. Студенти в порозумінні з професором розробляли певні теми і їх обробляли й потім доповідали на семінарі, або й перед авди-

торією. У проф. Железова взяв тему по «теорії цінности» студент Бібіков, що також скінчив середньо-технічну школу в Ростові. Він старший від Васі і мало йому знаний. Цю тему Бібіков розробив на підставі «Капіталу» Карла Маркса і виголосив у аудиторії перед численною кількістю студентів. Після реферату почалися дискусії. Спочатку виступали студенти здебільшого інтелектуально сильніші від доповідача. Диспут затягався на три вечори і він показав Васі, що абсолювентам технічних шкіл важко сперечатися з гімназистами. Особливо ж скорботно випав Бібіков, коли розібрав його реферат проф. Железов. Останній з пам'яті цитував сторінки й рядки з «Капіталу», вказував на їх хиби й недоречности. Убогим лепетом були намагання Бібікова оборонити перед Железовим тези Маркса. Цей диспут зробив глибоке враження на Васю, і він почав замислюватися над правильністю його перебування в такій школі, де нема математики креслення лабораторій з якими він зжився. Все доводиться начитаністю й питатами з купи фраз і слів, а не математичними чи хемічними формулами.

В осінньому семестрі закінчувався курс «Політичної економії» Железова і в Різдвяну перерву по ньому можна було складати екзамен. Михайло Іванович і Вася почали готуватися. Після Різдва він цю дисципліну склав і на «дуже добре», а не відчував, що він її знає, як то бувало з математичними та технічними дисциплінами.

Крім інституту й заробітку, Вася побував по декілька разів у «Великому» й «Малому» імператорських театрах і в Художньому драматичному. До останнього особливо важко було добути квиток навіть на гальорку, що коштувала 1 карб. Але й найбільш незабутнє враження залишилося саме від Художнього театру. Декілька разів Вася з колегами заходили також в московські «чайні», де пили чай купці середньої заможности. В більшості це були просторі залі при «Зазежних або постоялих» дворах. Чаєпиття полягало в тому, що купці вечором приходили й замовляли «пару чаю», яка складалася з маленького, в якому заварювався чай, і більшого (окріп-«кип'яток») білоглиняних чайників, склянки на блюдці і двох кусників твердого цукру. Чай запарювався дешевенького гатунку, до нього додавалася цукорія і частіше сода, що робило чаєву есенцію темно цинамоновою, але майже без аромату. Отакого настою, розробленого водою, випивалося десять і більше склянок, здебільша, наливаючи до блюдочка. Цукор відкусувався рідше коловся на дрібні кусники спеціальними щипчиками. Звалося це пиття «вирикуску». Пара чаю коштувала 5 копійок, а окріп додавали безкоштовно в необмеженій кількості на бажання. Здебільшого чаєпитті дуже підімали при цьому і витирали піт принесеними з собою рушниками, які потім вішали через рамено. Ціла чайна у 8-9 годин вечора наповнялася отакими любителями зазначеного напою, що лише нагадував правдивий ароматний чай. За столиками, переважно по двоє й більше, сиділи люди, сьорбали з блюдець цинамонову юшку, витирали з лобів піт і розмовляли про «дела» (купівлю й продажу, оренди, будови й інше). Це була своєрідна купецька біржа, на якій дізнавалися про різні новини господарського, часом і політичного значення.

Так проминуло Різдво й масляниця, на яку тим, що не одружилися, москвички чіпляли «колодки», при чому гулялося й пилося багато горілки. Суха й холодна зима починала здавати. У стравах зачастіли щі з грибами й капустою. Саме у великий піст Вася одержав від тата сердитого листа з наріканням, що бургунське вино влялося якоюсь слиззю і якщо він не приїде, то вино виле до рова. Водночас прислав і гроші на дорогу. Щоб не мати далі нарікань, Вася виїхав додому, на Ханьків.

Дома Вася застав п'ять бочок вина, заражених слиззю. Після декількох спроб у малих кількостях пощастило знайти спосіб знищення хвороби і очистити вино. Перед Великоднем вино очистили й продали гуртом купцям до Катеринодару, що заспокоїло тата Васі. Повертаючись до Москви в цьому році вже не було сенсу, тому Вася зайнявся обрізуванням саду й винограду та закінченням сівби льону, проса, конопель тощо. При цьому Вася навчився сіяти рукою.

У цей час дружина Терешка Підгірного, що служив разом з Сенею в батареї, «розсипалася» двома дівчатками-близнючками. Мати дуже просила Васю бути хрещеним батьком тим близнятам, а за хрещених мам запросили двоюрідну сестру Марусю та Феню Мазурівну, яка була вже замужем за Ків'яком, котрий служив у 1-му Таманському полку в Ашхабаді. Так уперше придбав Вася аж двох хрищенят і відразу трох кумів. Цей випадок відновив приглухлу симпатію у Мазурівни. Хрестити їздили жеребцями Іваннісв. Після хрещення поїхали до мами, яка по звичаю гостила кумів, закликавши ще й дідів та іншу рідню. Вася вночі розвіз кумів по домах з попередженням сестри Марусі, щоб кум не залишив самотньою куму.

На другий день Великодніх свят старі виправлялися в Слав'янську, а до Ліни вечором прийшли в гості куми. Згідно з звичаєм, не лише христосувалися, обмінювалися крашанками, пробували паску та порося з хріном, а й спорожнили не один графин сотерну, лафіту й рислінгу. Весело прогомоніли далеко за північ. Малеча давно поспула, як гості почали розходитися. При цьому Феня так непевно ступала, що Ліна залишила її ночувати...

Весною Миколай Потапович знову занедужав ревматизмом і довелася його відправити на води. Через деякий час ревматизм відняв руки Ліні й Вася з Сенею відвіз її у військову лічницю в Таманську. Сеня саме приїхав на два тижні у відпустку. Відвозили саме в свято і за м. Темрюком в станицях Титарівській та Вищестеблівській обох братів дуже вразило те, що на Таманському півострові більшість старих дідусів голять бороди, тоді як в решті Чорномор'ї старші люди були бородаті. Значно рідше на Тамані видно було людей в козацьких черкесах та бешметах, а більше в якихось чумарках зі зборками, хоч то були й козаки. Почувалося, що українську ношу тут зберегли більше.

Станиця Таманська («паршивий городишко», як говорить про неї Лермонтов) мала глиняні паркани і плоскі глиняні дахи на будівлях, як десь у Дербенті коло Каспія. У цій станиці все продавалося на «око» — три фунти, очевидно лишалися рештки звичаїв колишнього панування Туреччини. На цій півострові ґрунти піскува-

ті, що в засушливі роки давали недороди. По станицях видно було добрі виноградники й сади, але по будівлях, чередах можна було помітити меншу заможність, ніж по чорноморських станицях на схід від Темрюка. Люди ж тут здавалися статечнішими, не метушливими. Ліну лишили у військовому дерев'яному шпиталі де її обкладали грязюкою й тримали певний час на сонці захищаючи лише голову. Це були міцніші засоби, ніж купелі в Гарячому Ключі.

На Ханьків повернулися з Сесею на другий день самі, а за кілька днів відвезли і його на пароплав га Катеринодар. Липшився Вася з мамою, малими сестрами і братіками з двома робітниками й робітницями з непочатими жнивими. До нього старих виїзджених коней частину продали і треба було для переміни в косарках об'їздити відразу аж чотирьох чотириліток. До цього помішником міг бути лише Гриша Ячменик що був у наймитах в Іванисів років чотири чи п'ять. З ним Вася за тиждень навернув до запряжки в косарку чотирьох молодих кобил позбивавши собі щиколотки. Учили запрягаючи із старшим жеребцем у важкі дроги, які могли на місці обертатися, не перекидаючись. Як настрибається така молода кобильчина, то за годину-дві з неї падає «мило» і вона вже дається скинути хомут, прив'язати до жолоба. Вася любив накидати таких диких коней в косяці й сразу запрягати. Вони частіше били передніми ногами, але при певному сприті ударів уникалося.

Жнива в цьому році були добрі і Вася двома косарками (на одній керувала старша сестричка Єля) за дванадцять днів весь посів склав у копниці. Дві великих скирти сіна скосяв і звів перед тим. Почалася молотба на току котками — найважча робота. Треба досвіта привезти п'ять гарб з подвійними драбинами з паричи (верст 5-6 від хутора) пашні і прослати її на току. Коні не були погані й тюпали з пашнею. За другою турою вже менше гарб їхало бо липшалися, щоб запрягти котки і підкидати чи й перекидати на току. Денно молотилося вісім а то й десять гарб. Зерно до вороха й солону до скирти тяглося кіньми але закінчували день коло півночі. На сон лишалося не більше чотирьох годин. Це була праця більшости кубанських козаків-хліборобів коли не мали виноградників та садів. Васі ж треба було дбати й про них. Дні летіли непомітно. Лише по речіях коротко зустрічався з «політиками», а часом з кимсь, що заїздив.

Тижнів за вісім десятин 60 посіву — пшениці, ячменю, льону, трохи жита й проса було вимолочено половина зерна в амбари зсипана друга частина продана й вивезена на баржі на Урмі. Виноград тричі просапаний, стільки ж оприсканий і один або й два рази окурений (опилений) сіркою, попасинкований декілька разів підв'язаний і верхи позрізані. Це було найтяжче й останнє літо для Васі на Ханькові бо в наступні роки він приїздив на тиждень-два, щоб провідати рідню. Коли повернулись одужавші тато й Ліна то молотба підходила до кінця. Наближався збір винограду, кавуни запахли осінню — ними вже менше цікавилися. Збирали для солення огірки й помідори.

Вася вирішив (ні з ким не радячись) не їхати на цей рік до Москви, а відбутися вольняком («вольноопределяющийся 1-го разряда»)

у війську, що вважав неминучою річчю для козака, хоч можна було при бажанні цього й уникнути. Отже, Вася подав прохання на «височайше ім'я» про бажання служити «Престолу і Отчеству» в ріднім 3-ім пластунському батальйоні Батько, довідавшись про такий крок сина, поїхав з Васею в Слав'янську, набрали сукна на «парад» і дачку нашої та шерсти на бешмет віддали все це найкращому кравцеві купили бурку і стали ждати відповіді на прохання. Розпочався збір і винограду та давлення вина. За пару тижнів, коли збір винограду закінчувався, прийшов і дозвіл на службу в 3-му Кубанському Пластунському батальйоні що літом перенісся з П'ятигорського до м. Телява в Закавказзі. В Теляві жив учень Васи — Миша Пішинов, якого Вася повідеміз про приїзд.

21. В КУБАНСЬКИХ ПЛАСТУНАХ

В одну з вересневих неділь, пообідавши, Вася вбрався в брудний бешмет і сіру черкеску, які були припасовані без найменшої еморшки з триколовими шнурками навколо погонів з цифрою 3, із срібними газирями і таким же набором пояса й кинджалом, замкнув приготований кufерок з білизною і найнеобхіднішим. За прийнятим звичаєм всі помолились присіли і потім вийшли надвір, де вже Гриша тримав приправлених жеребців у лінійці. Всі сіли й рушили до Урми. За яких чверть години причалив пароплав. Це було особливе прощання: наче дійсно виїжджали на війну: всі плакали, від батька починаючи і робітником. Гришою, кінчаючи. Мама, прощаючись, всунула за черкеску якийсь вузлик (10 золотих рублів). Піднявся на верхню палубу пароплав загук і легенько відчалив. Вася весь час дивився з піднятою рукою на групу, що махала йому руками й поволи мершала. За коліном не стало видно і Вася зійшов на низ до мініатюрної каюти, де й поставив кufерок. До Слав'янської куди припливли ввечері, Вася був під враженням отого прощання з найближчими.

У Слав'янській, причалюючи, Вася на пристані побачив трьох гімназисток, своїх сестриць — Єлю, Папу й Соню, бо в них уже почалось навчання. Вася вибіг до них і проходжався по пристані з ними з півгодини жартуючи, перекривляючи особливо найменшу Соню, що без здачі не липалася, а на все відповідала. Перший гудок — і Вася почав прощатися й з цією трійцею — усі почали прикладати хустинки до очей та бажати найкращих гараздів і просити, щоб писав їм. Смеркалось, коли пароплав випростувався на довший шлях до Катеринодару. Вася зійшов до каюти, зняв черкеску й бешмет і приліг з головою повною думок про те, що було та чого треба чекати. Спати не хотілось і лише на світанку задрімав.

Ранком в Катеринодарі. Попрощався з капітаном і поїхав разом з головним вокзалом. Купив квиток до Тифлісу через Кавказьку й Баладжари. Скоро підійшов потяг і Вася зайшов до вагону III-ої класи, не шукуючи особливо місця, бо в Кавказькій пересідалося на експрес — Петербург-Тифліс. У Кавказькій коло каси Вася зустрів

знайомого комерсанта, вірменина з Ростова. Він докупив для Васі 2-гу класу і потяг його до свого, на дві особи, купе. В товаристві півінтелігентного привітливого купця, що все розповідав про свого сина, якому колись Вася давав лекції з математики, час проходив без нудьги. На Мінеральних Водах пообідали (найліпший борщ по всій лінії Владикавказької залізниці), починаючи від Баладжар мали прекрасний пахучий виноград. Поїзд летів, зупиняючись лише на великих станціях. Ночі вже були холодні, і можна було приємно спати на верхній м'якій лаві. На світанку другого дня тихо підїхали до вокзалу колишньої столиці Грузії — Тбілісі. Знайомий мав якісь справи в Телаві й вирішив разом туди їхати. Візником переїхали Курру і на Авлабарі приїхали до станції диліжансів, що курсували між Тифлісом і Телавом.

На станції ще застали диліжанс з вільними місцями, які й купили. Нешироке кам'янисте шосе тяглося щось коло 98 верстов спочатку голими горбами, а далі набирало все більше живописний вигляд: гори вкривалися старезними дубами, між якими й впововж шляху все було жовто-червоно-зелене від найрізніших чагарників субтропічної рослинності. Повільно дорога, часом серпентинами, підносилася і четверо добрих коней пирскали й тяжко дихали, переходячи в крок. В обідню пору добралися на верх Гомборського перевалу — віднога головного Кавказького ланцюга. По дорозі багато джерел, з яких дзюрчала льодяно-холодна, як скло, чиста водиця. У деяких місцях переїздили й потічки. На ст. Гомбори — перепряжка коней, обід, довша зупинка.

Обід у просторій залі з кахетинським вином, бо за перевалом простяглася прекрасна й родюча Кахетинська долина з красунею-річкою Алазанню, хоч і небезпечною своєю закавказькою малярією. На обід дали «чихиртьму» і «чахохібілі» — національні грузинські страви. Перша — суп з куркою дрібними кусниками і розтертими яйцями підкисленими доброю дозою пітрини. Чахохібілі — це смажена в маслі курка з великою кількістю смаженої цибулі. Обидві страви Васі дуже смакували, як і вино «Сапераві» — червоне, аж чорне, помітно терпкувате, але не п'янке, малоалкогольне.

По обіді почався спуск з перевалу до Телаву. Тут часто зустрічалися гірські поляни, на яких пшави й хевсури (більшість погани) випасали свою дрібненьку худібку й овечки. Люди ці плохोї вдачі і виробляють чудовий кисляк — «мацоні», який тягнеться нитками, але не дуже кислий.

Сонце закотилося за гори, коли диліжанс із грукотом та плеском через гірський потічок вкотився в колишню, стару столицю Грузії, Телав. Станція була майже на протилежному боці міста. До неї приїхали, як починало темніти. Не встиг вилізти Вася з диліжанса, як до нього кинувся Мипа Піпінов, що вийшов зустрінути, прихопивши з собою студента Б. Тер-Саркісова та малих своїх сестер. Попрощавшись з милим супутником Вася з компанією Мипи направився до його хати, очевидно, познайомившись зі студентом і іншими. Скоро вони через хвіртку й потужний камінем дворик увійшли до кам'яно-цегляного, досить просторого, будинку.

Не встигли переступити порога просторої кімнати, як почувся плач і причитання декількох жінок. Вася остовпів і питає Мишу, що це таке? Цей, з міною невдоволення, пояснив, що у них заховався давній звичай: по мерлому (до року), коли вперше приходить чужий, жінки мусять плакати й причитати, а цього літа помер брат. Хвилин за десять все затихло і Васю познайомлено з мамою, сестрою, дядьком Григорієм. Його дружиною, що жили всі разом, меншим братом і трьома підлітками-дівчатками. З'явилася вечеря лише для двох з вином. Жінки, і то молодші, лише приносили страви. По вечері до пізньої ночі розмовляли про буденщину. Далеко по півночі положились спати.

Ранком поспідали, і Миша повів Васю в батальйон головною, але покрученою вулицею, знайомлячи з Телавом, — малим, досить занеханням містечком, хоч у ньому ще заховалися мури від замку, в якому тепер була в'язниця, та убогим парком. Так вийшли на порожню, зарослу бур'яном площу. Назустріч вільною ристю їхала «прольотка», запряжена парою прекрасних рижих коней. За кучером сидів якийсь старшина. Коли зрівнялися. Вася відкозирнував і раптом почув страшний крик цього старшини, що кликав Васю до себе. Підійшовши, побачив старого, уже з сивиною полковника, що витріщив очі й кричав: «Как ти смеєш?!»... Вася не міг зрозуміти, в чому справа і нормальним голосом запитав: «В чому річ?» Нарешті кучер сказав полковникові, що це «новоприбувший». Тоді той махнув рукою, і «прольотка» понеслась далі, а Вася з Мишою пішли собі далі, обговорюючи тількищо відбутий випадок. Так підійшли до воріт батальйона, у яких стояв вартовий, що пропустив Васю, вказавши де канцелярія. Попрощавшись з Мишою при вході, Вася попросував хідником до канцелярії.

Батальйон розміщався у двох великих казармах (1 і 2 сотня та 3 й 4). У фронті з казармами був просторий будинок канцелярії, гауптвахти й на горі офіцерське зібрання. Перед фронтом цих будов — просторий пляц для вправ, а далі ряд двоповерхових будинків — мешкання старшин і командира батальйона, якого Вася зустрів, як вияснилося, і «не став у фронт». Під лісом ізольовано стояв під постійною охороною склад набойів, гранат тощо. Ще далі за проваллям — невеликий але добре уряджений шпиталь. Позаду казарм: будинок учбової команди, кулеметної команди, дві кухні та майстерні до направи зброї. Батальйон був за містом і мав з двох боків на узгір'ї і в долині великі площі неужиткової землі, вкриті кущами мунжули, з великими шпичками дряпучої ожини й інших чагарників. Усе це дуже надавалося для більшого польового навчання.

Увійшовши до канцелярії, Вася побачив за столами чоловік зо шість писарів, між якими були й знайомі обличчя. Через відкриті двері в сусідній кімнаті видно було гарне інтелігентне обличчя підсаду Чорного — ад'ютанта командира батальйону. Вася звернувся до фельдфебеля писарів з поганами, зауряд-чиновника Бойка, який зараз же доложив ад'ютантові. Останній попросив до себе і, після формального рапорту, заважав:

— Ми, здається, з вами далеко рідня через Чупринів? Я з Троцької (Себедахової) станиці.

Перекинувшись кількома фразами, він пішов доповісти командир батальйона, кабінет якого був у дальшій кімнаті. У дверях з'явилась постать знайомого полковника, який зиркнув на Васю і сказав ад'ютантові зробити призначення самому. Трохи зніяковілий ад'ютант повернувся до Васі й сказав, що командир трохи недочуває... Запитав чи Вася хоче в якусь певну сотню поступити? Почувши, що Васі байдуже, ад'ютант порадив іти до 1-ої сотні, де є наставівці й полтавці, а фельдфебелем зауряд-хорунжий Сидоренко. На цім приїзді закінчився. У вечірньому наказі «вольноопределяющийся 1-го розряду В. Іванге зачисляється в 1-ую сотню Кубанского Платунского Батальйону». При виході з канцелярії до Васі підбіг урядник-писар в ластовиннях, що стиснув долоню й приспівшено говорив, що він з Слав'янської станиці і пам'ятає Васю з «городского училища», його прізвище Лисенко. Скоро вийшли й інші писарі з фельдфебелем Бойком. Вони закликали (була обідня перерва) до свого помешкання і розпитували, «як там дома?». Коли довідалися, що Васю призначено до 1-ої сотні, стали бідкатися, що Сидоренко дурнуватий службіст, а командир 1-ої сотні підсаул Бакрадзе виживший з ума грузин. Бойко пропонував, що він переговорить з ад'ютантом Чорним, щоб призначили Васю до 4-ої сотні, де дуже інтелігентний фельдфебель Онисим Уласович Кірій, а командир — добрячий осавул Рєшетників. Вася ж відмовився від зміни, бо «як доля, то виринемо й з моря!» — додав.

Скоро принесли обід з загальної кухні, і Вася вперше спробував козачого борщу, який був зовсім добрий. Подякувавши новим знайомим за гостинність, Вася пішов до палаток 1-ої сотні, бо батальйон ще був у літньому таборі: всі мешкали у добре розкинутих палатках. Скоро знайшов канцелярійну сотенну палатку, де застав зауряд-хорунжого Сидоренка і представився йому. Фельдфебель сказав, що поки нема наказу, Вася може перебувати в місті, а завтра він подумає, де Васю примістити. Небагом надійшов і командир сотні під'есаул Бакрадзе, якому Васю представив фельдфебель. Командир Бакрадзе говорив з великим акцентом і якимсь сюсюканням й на все приставав, що казав Сидоренко. Коло полудня Вася повернувся до Миші й розповів про свої представлення і про те, що може цю ніч перебути в нього. Родичі Миші просили жити в них довше, бо в них є вільна кімната і всього вволю, пригадуючи, як Миша прожив у батьків Васі ціле літо.

Наступного дня Вася пішов знову до батальйону, де довідався, що він зачислений до 2-го взводу, командиром якого є сотник Шелест — пристойний мужчина, з яким зразу ж і познайомились. За порадою Сидоренка Васі дозволено жити в місті, поки не перейдуть на «зимові квартири» — в казарми. Так, ще з тиждень Вася мешкав гостем у родичів Миші, а на вправи ходив до батальйону, де перепознайомився з усіма «вольноопределяющимися»: Аркадієм Бичем — студентом з Петровсько-Разумовської Академії в Москві, 1-го ж розряду Фендриком, а 2-го: Мельниковим (лінієць з Суворовської ста-

ниці). Товкачем з Холмської станиці, Корнієнком — з Уманської, як також і з інших сотень — Федором Безкровним, Ярмоленком, Михайленком з військово-фельдшерської школи та Кірічком. З усіма ними Вася сприявлявся за рік царської служби і мав найкращі сподоби. Особлива була зустріч з під'есаулом Георгієм Лаврентійовичом Бичем — командиром 3-ої сотні. а колись він був інструктором у городській школі де вчився Вася. Він на площі пізнав Васю і поприятельськи сказав, що коли чогось потребуватиме, то щоб звернувся до нього. — «до речі Аркадій в одній сотні з вами», — додав. Із станичниками-настасівцями «пробалагурив» декілька вечорів. Вони з великою повагою ставились до Васі й готові були допомогти чим можуть але Васі нічого не бракувало. Взагалі всі козаки до «вольноопределяющійся» ставились добре і з пошаною.

Для окремих вправ для Васі й Корнієнка призначено «дядьком» «віпа», що скінчив учебну команду а ще не був урядником. козака Гостатаєвської станиці — Шкуру. Це був службіст, але всього досягав з великим напруженням бо був малописьменний і мало спиртний. Учитель з нього був слабенький, а до того ще й соромливий, як молода дівчинка. З шагистикою і вправами з рушницею ще сяк-так йому йшло, а як приходили до машин, то обидва учні після кількох вправ все робили краще вчителя. Через якийсь місяць його заступив також віп — Васик із ст. Приморсько-Ахтирської, який уже був великим майстром і на машинах, і хлопці від нього навчилися найскладніших номерів на паралельних брусах і турниках при чому менший і завязатіший Корнієнко виконував чіткіше, ніж Вася.

Командний склад батальйону на ту пору був такий: командир батальйону полковник Краснопевцев, не козак, типовий грубий вайдуватий москвич глухуватий рідко з'являвся на вправи козаків, жив самотньо з сином, вигнаним з кінного полка, не минав чарки й «романсував» з жінкою начальника кулеметної команди під'есаула Касякіна, матір'ю двох дівчаток але слабкуватою до протилежної статі; помічник командира батальйону військовий старшина Третьяков — приписний козак станиці, здається, Раєвської, високий, трохи грубуватий службіст що провадив стройову частину, пискливо (мав тоненький невідповідний його фігурі голос) дуже кричав і командував, він провадив тактичні заняття з урядниками й фельдфебелями, з «вольноопределяющійся» поводився ввічливо, на «ви» (а Краснопевцев усім «тикав»); командир 1-ої сотні під'есаул Бакрадзе, грузинського роду нековирний: одежа на ньому висіла, а кинджал, як у різника великий ніж теліпався на слабо підперезаному поясі, нічим не цікавився по-бабськи командував, але мав молоденьку, дуже вродливу жінку-грузинку і гарненького хлопчика — Юрка. Ця пані, як казали з мусу тримала чоловіка з рогами. Рішення Бакрадзе залежало від того, хто з ним останній говорив. Начальства дуже лякався і легко впадав у прострацію. 2-ою сотнею командував старенький уже осавул Поплавський з польського роду, прикомандирований з інженерних частин. Це був освічений чоловік (він тоді завідував і господарством батальйону), мав плоху вдачу, в батальйоні він був чу-

жаком і надзвичайно боявся й не любив стикатися з полковником. Його сотня майже весь час була відкомандирована до м. Сігнаху. З-я сотня мала командиром під'есаула Юрія Лаврентійовича Бича — козака Павлівської станиці, українського роду. Це був справжній командир: вибагливий, справедливий і в обиду козаків своєї сотні не давав. До того мав мужню поставу середнього зросту, стежив за своїм ремеслом. Командир 4-ої сотні — осавул Решетніков (можливо, що це не пілком точне прізвище), козак якоїсь станиці, освічений і делікатний, добрий, але його сотня була завжди першою по стрільбі та вправах. Козаки звали його батьком, і він дійсно цьому відповідав. Командиром учбової команди був під'есаул Касякин — козак завжди добре одягнений, що мав якісь точні, ніби штучні, рухи і зовсім відповідав своїй функції, до суховатости включно. Розвідчиками керував під'есаул Циганок, козак Новомиколаївської станиці, що рисами й поведінням відповідав станичному парубкові; книжки, опріч уставів, читав, як у школі був. Дехто вважав його «рубаскою-парнем», але це просто була неорана кубанська цілина, свого роду — ковбой-табунщик. Під'есаул Бабченко командував кулеметною командою Козак з пристійною родиною. Із командирів взводів звертав увагу під'есаул Гидулянов з самої Москви, де його батько був ректором університету. Сам він також скінчив університет. Він був — цивіль у черкесці, числився командиром 1-го взводу 1-ої сотні, але на заняття майже ніколи не з'являвся, хіба як командир бригади ген. Пржевальський приїздив. 2-им взводом, де був Вася, командував сотник Шелест, мовчазний службіст, на заняття з'являвся і дуже глузував з вольняків, питаючи їх на словесности молитви: Ісусу Христу, Богородице Діво, Отче наш тощо. Батальйонним шпиталем завідував дуже добрий лікар Стржеменський (польського роду), що дбав про козаків. Помічниками у нього були — невдалий лікар, два фельдшери військово-фельдшерської школи (з довгими вусами Михайленко та непоганий скрипаль Кірічок — обидва козаки) і один або два сотенних фельдшерів з козаків. Батальйон мав прекрасний духовий оркестр, що завжди грав на курортах; оркестром диригував музикант з ласки Божої, Іхельчик, єврейського роду.

Строєві заняття звичайно починалися о 7-ій до півдванадцятої, потім перерва на обід і від півтретьої до 5-ої здебільшого словесність та збирання й розбірка гвинтівки. Від словесности вольняки часто під різними мотивами утікали. Тижнів за шість Вася з Корнієнком пройшли всю науку і почали відбувати тренінги в загальному строку. Мешкали вольняки на другому поверсі в одведенім для них кутку спільної з козаками казарми. Ніякими привілеями не користалися.

В перший тиждень, як Вася поселився в казармі, увечері прибув командир 1-ої пластунської бригади ген. Пржевальський (майбутній командир Турецького фронту), що стало перебував у Тифлісі, де квартирувався 5-ий кубанський пластунський батальйон. Генерал мав звичку вийти з своїм вістовим і зникнути, щоб ніхто не знав (ад'ютант у том числі), куди він поїхав, кого ревізуватиме. В Телав він приїхав диліжансом і горою під лісом, як сніг, упав на кухню

1-го півбатальйона й попросив у кухаря пробу. Поки прибігли дижурний по батальйону офіцер і урядник, генерал уже напхав за борти сірої черкески декілька пачок найдешевших цигарок «Реформа» і чимчикував на другу кухню. Далі пройде по казармах, а тоді вже до канцелярії, де негайно пише догану (а часто й дві шість гауптвахти) офіцерові, що завідую харчуванням, і наказ по батальйону на світанку з повною укладкою вийти на стрільбу чи відбутися якісь денні або й дводенні маневри. Це була гроза для ледачих, хоч насправді був добрячий чоловік. На цей раз була призначена на ранок стрільба на великому стрільбищі за містом.

Світало, як сотні напилися чаю і помаперували через місто на стрільбищі. Васю Сидоренко лишив днювальним у 1-ій півсотні, бо він ще не одержав гвинтівки. Оглянувши всі постелі, чи нема чого накиданого, Вася направився до сходів, по яких чути було, що хтось ішов. Дійсно, спокійно ступав середнього зросту, уже сивуватий дідок у сірій черкесці й білій шапці, за ним поспішав дижурний по батальйону під'есаул Кучапський, козак, та дижурний урядник. Вася підійшов з формальним рапортом, що «нічого не сталося у півсотні й нікого вже нема»! У відповідь, зовсім несподівано, дідок гримнув:

— Ти чого ховаєшся від стрільби, не вмієш стріляти?

Вася відповів, що з гвинтівки ще не стріляв. Той ще більше розсердився:

— Ще й пащекує?!.

Та під'есаул кінчив цю розмову, сказавши, що «вольноопределяющийся» тиждень, як прибув до батальйону.

— Так би й сказав... — уже з лагідною посмішкою промовив генерал і побажав «щасливо лишатися», а сам пішов до виходу.

Зі стрільби повернулися на пізній обід веселі, одержавши подяку від «дідуса» і звільнення від пообідніх вправ (усі сотні дали дуже добрі висліді з стрільби й «глазоміру»). Лише погрімав на бідного Бакрадзе, що цілком розгубився і наплутав у команді.

Ще коли Вася мешкав у місті, родичі Миші запропонували йому готувати трьох дівчаток до гімназії. То були Маруся й Ніна (двоюрідні сестри Миші) та Сусана (рідна сестра його). Домовилися, що буде приходити по обіді, коли буде легше звільнитися з батальйону. Усі учениці були різні: старшенька Маруся — дрібненька, смуглява, як пуганка, дуже весела й спритна, але скоро все й забувала; Ніна була молодша, мала 12 років, але краще розвинена, з надзвичайно довгою чорною косю, тонкими чорними бровами і величезними очима, як чорносливи, наче трошки скошеними, що надавало їм ще більшої краси, лице ж надзвичайно біле, як крейдяний папір, за що її Вася прозвав «сахарною бариньєю», і Сусана була смаглява, фізично недорозвинута дівчинка. В науці Маруся все швидко хватала, але не вникала, Ніна ж слухала й все виконувала надзвичайно старанно і завжди ще перепитувала, чи вона вірно висловилася, а Сусана — дуже важко розуміла мову, а в рахунках — хоч забий! Довелося з кожною окремо вчитися, хоч Маруся мусила йти до 1-ої класу «Заведення св. Ніни» — так звалися більшість гімназій в Грузії, а Ніна й Сусана — до підготовчої, але й Ніна пішла до 1-ої, а Сусана ні до

якої. Вася дуже любив ці уроки, бо вони відривали його від однонаїтної казарми. Коли приходив Вася, йому влаштовували урочистий обід як би він не відмовлявся. дівчатка накривали білосніжною скатертиною стіл, приносили найрізніші страви й самі потім, за своїм звичаєм, утікали. Після цього по черзі заглядали, чи чого ще не потрібно. Коли ближче познайомилися, то Ніна сідала на капалі і щось розповідала із своєї науки, чого вона не розуміє, але не настирливо, часто мовчала, дивлячись кудись далеко. Вася так привик до цієї дівчинки, що йому чогось бракувало, коли не міг піти до міста на лекції. Ніна ж на лекції ні одного слова не пропускала, часто щось собі записувала. Треба сказати, що запас слів мали вони не багатий і через це кожний новий вираз доводилося пояснювати. Ніні двічі повторювати було зайво: вона запише і десять разів про себе повторить, поки в голові не вкладається. Маруся хватала дуже швидко, але за кілька днів усе перекручувала, а з Сусаною безнадійно товкся і ніяк не міг її наломити.

В батальйоні дуже скоро Васю підхопили на різні писарські, малярські й технічні обов'язки, відриваючи від стройових занять. З осені почав відбуватися військовий батальйонний суд, в якому головував військовий старшина Третьяков, діловодом був під'есаул Гидулянов, а сталим членом — під'есаул Бакрадзе. Гидулянов відразу запросив Васю підшивати й дещо переписувати з отих судових справ, складали до кожного реєстр документів. Судили сотки солдат-грузинів за те, що не з'являлися на повторний учбовий збір на місяць-два. Рідко який із цих солдатів пам'ятав ще російську мову: домовлялися через перекладача - Бакрадзе. Переважна більшість цих солдат опержала повідомлення (повідістки) явитися на тоді то й там то на учбові повторні вправи. Прочитати не міг (здебільша й по-грузинськи вони були неграмотні) і через те не надав жодного значення одержаному паперові. На збори не з'явився а тепер судився військовим судом за дезертирство. Часто бували зворушливі картини: прийде в постелях, або й босий «капо» (чоловік) в полатаній одежі, худий, ввесь у зморшках, пройшовши на цей суд десятки, а часом і сотню верстов. Тут його засуджують і саджають до в'язниці, а він не розуміє, за що? Щоправда, Гидулянов і Бакрадзе завжди помагали якось знайти «виправдуючі обставини», але все ж було досить і таких (сотки!), що мусили відсидіти три до п'ять місяців кари, лишивши нужденне господарство напризволяще. Засідання цих судів тяглося майже до Різдва і до цього часу Вася щодня до обіда писарював.

Та були ще й інші, випадкові роботи. Електрики в батальйоні не було, і для кращого освітлення брами, площі, задньої частини з кулеметною командою, закопали височезні стовпи, на які воротом стягалось гасо-жарні (керосино-калільні) ліхтарі, що їх виписали з Вільня. Вони мали нескладну конструкцію, але осавул Поплавський не міг їх пустити в рух (коптіли, ковпаки замість давати соняшне світло вкривалися товстою веретвою сажі). Полковник (командир батальйону) кричав на Поплавського, що він викинув на казнащо казенні «деньги». Серед молодих хорунжих були й техніки, але вони чомусь не могли ліхтарів направити. Під'есаул Ю. Бич порадив по-

кликати «вольняка» Іваниса, і він знайде, в чому брак. І ось залунало: «Вольноопределяющийся Іванис, до завідуючого господарством осавула Поплавського, передай голос!». Це було по обіді, але на щастя, Вася ще не вийшов на лекції, які цього дня пропали.

Поплавський дуже просив помощи йому, закликати скільки хоч слюсарів, аби поправити, бо «його командир з'їсть». Пововтузившись з годину, Вася запалив усі ліхтарі, які давали дійсно сліпуче світло, але ліри для розгрівання були мідні, на повітрі швидко охолоджувались, гас не встигав перетворитися в газ, прискав, і з'являлося коптіння, яке треба було ліквідувати спеціальним пропінанням. Тиснення в ляпах мусило триматися коло дві з половиною атмосфери, взагалі прилад був мало досконалий. Васі дали двох козаків — Димченка 1-ї сотні і Обуховського — з 4-ї, що їх треба було навчити запалювати й стежити за ліхтарями. Ці козаки звільнялися від нарядів і вночі по черзі доглядали, щоб ліхтарі добре горіли, а часом звільнялися й від занять, коли їх потребував Вася. Це був один з найнепримінніших обов'язків, який прив'язував Васю ночами до перебування в казармі (кожної хвилини міг котрийсь ліхтар зіпсуватися і треба було негайно направили).

Батальйон лагодився дати великий бал з запрошенням міських дам. Сигналізація з другого поверху до обслуги була для всіх кімнат одним дзвінком. Хорунжі налягли на старого Поплавського, і він поїхав до Тифлісу й купив нумератор, як у готелях, досить дротів і дуже невиразну схему, як це все зробити. Поки повернувся старий до Телязу забув всі пояснення, що йому дали в крамниці. В офіцерське зібрання Поплавський закликав хорунжих (один з електротехнічного інституту) і почалась «рада», як поставити нумератор... Крутили на всі боки драти, а нумера не вискакували. Старий пітнів від хвилювання. Нагодився знову під'есаул Ю. Бич і, як раніш, порадив покликати того, що ліхтарі рмонтував. Знову галас і Вася, набігу застібаючи черкеску й підперезуючи кинджал, прибіг до зібраних Поплавським Вася розглянув поганеньку схему, попросив дозволу поробити на підлозі спробу потрібної комбінації сполучень. Дуже швидко числа в нумераторній дошці заскакали, а старенький розсилався похвалами й подякою і викликав трьох рупничних майстрів на допомогу, щоб провести дроти до всіх кімнат. Вася показав, як треба провести дроти по всіх кімнатах і де поставити гудайки, а сам забрав у нижній поверх нумератор, приправляючи до нього, роблячи спіральки з дротів, і для звчності скинув черкеску. За якусь годину почув згори «громовержця полковника», що триповерховою матерією лаяв урядника й козаків допитуючись, хто їм дозволив це робити. Почувши «вольноопределяющий», він наказав покликати Васю до нього. Все йшло дуже швидко нервово і Вася прибіг у бешметі. Це ще більше розгнівало грізного начальника:

— В якому вигляді ти явився, де твоя черкеска, хто тобі дозволив псувати нові шпалери (де-не-де козаки зіпсуті старі дроти заступали новими й трохи поздирали шпалери)?

Він не хотів слухати виправдань Васі і зразу наказав їти на

гауптвахту під арешт. Та на цей крик навинувся Гидулянов, який заспокоїв полковника і виручив Васю, просячи його продовжувати розпочату роботу. За кілька годин все було змонтовано, і Вася пішов до міста.

Згідно наказу осавула Поплавського, в місячні ночі ліхтарів не запалювали, бо й без них було добре видно. Під час балю в батальйоні місяць був вповні, видно було майже як удень, і ліхтарів не запалили. Підпилий полковник через вікно подивився, що ліхтарі не горять і нагрімав на дижурного офіцера. Цей прибіг до Васі, побудив обох козаків, просячи негайно запалити всі ліхтарі. Один ліхтар щось скапризився, коптів. Треба було спустити й подивитись. Це не сподобалось полковнику, і він в канцелярії почав «розносити» дижурного офіцера, а той покликав «вольноопределяючогося», що працював коло ліхтаря в бешметі. У цьому вигляді Вася прибіг до канцелярії, де застав, крім полковника і військового старшину. Цей був тверезий і не дав дуже кричати полковнику, сказавши, що тепер ніч, і «вольноопределяючийся» вправі вийти без черкески та ще й на роботу, яку він не зобов'язаний робити згідно закону. Так з пієї бурі не випав дощ, і Васю відпустили.

Надходило свято 1-ої сотні: св. Миколая — 6 грудня (ст. ст.). Великий образ Мерликійського Чудотворця був обшарпаний, а кіот бул цілком замурований з повідпадалою замазкою. Сидоренко накрутив командира сотні, і Бакридзе одного дня покликав Васю й наказав: «реставрувати чи перемалювати образ і кіот, щоб не осоромитися на сотенному святі!» Скільки не доводив Вася, що він не маляр, Бакрадзе повторював дорікаючи: «Гидулянову помагаєш, осавулу Поплавському стільки роботи. — а своїй сотні відмовляєшся?! Гроші на фарби видамо, візьмій на поміч козаків, скільки потрібно...» Ситуація створилася дуже глупа. Допоміг вільняк А. Бич, що порадив які купити фарби й лак, добре вималювати кіот і трохи підмалювати образ, покривши його прозорим «дамарським» лаком. Мусив узяти помішником козака Харченка і почався «малювання». Коло двох тижнів дообіду шпагнував і малював, і відсвіжив усе так, що козак з повагою казали: «дивись, Василь Миколайович зробив св. Миколая, як живого». В день свята служили перед св. Миколаєм молебень, козакам зготували добре «рагу» й по чарці вина.

Але цей новий «фах» притягнув на рамена Васі нові замовлення. Завідуючий зброєю, культурний під'есаул, завалив Васю малювати шильди: над брамою батальйону на блясі, на різні відділи складів зброя на дошках, назви коней кулеметної команди тощо. Але все це Вася робив легко, бо знав дуже багато прифтів, навчившись при підписуванні не тільки своїх, а й товаришам викресів технічного, архітектурного і проєктувального типів. Все це майже звільняло Васю від всяких нарядів: вартувати в'язницю, казначейство, дижурити по кухнях тощо. Відбув з пікавости одну добу вартовим при в'язниці, одну в казначействі і декілька разів на кухні на бажання козаків, щоб добре була «машена» каша, бо у Васі все, що належало, артельщик мусив видати і м'ясо лише свіже й належної якості, по умові. «Довольствуючий» офіцер на дижурстві Васі «економії не робив». Взага-

лі годували в батальйоні не погано і вдосталь: каші й хліба козаки не поїдали, віддаючи багато вірменові для буйволів.

Перед Різдом А. Бич закінчив свій рік служби й виїхав, а він давав лекції племінникові командира сотні, якомусь грузинчику Токаєву. Знову покликав Васю Бакрадзе і, щоправда, попросив давати лекції племінникові, якого треба було приготувати до вступу в Нікітську школу садівництва в Ялті. Це відбирало у Васі дві години щодня. Приставав ще й Сидоренко, щоб його хлопчину вчити, але Вася категорично відмовився від ще одного дарового навантаження. Так за постійною працею спливав час непомітно і не було коли самому готуватися, а вирішив було вступити до гірничого інституту в Петербурзі.

В батальйоні (очевидно й у всій армії) в той час було велике захоплення Сокольською гімнастикою, яку щодня виправляли, пізніше перейшли до вправ з палицями, удосконалення на машинах, а ще пізніше — з оркестром Вечерами козаки гуртувалися перед казармами і подовгу виспівували виключно своїх стародавніх пісень про Байду, Морозенка, Дорошенка, «Прометей», «Закувала та сива зозуля» й інші. Диригував у 1-ій сотні з захопленням хорунжий Євко з Ейського відділу, що лише в цьому році закінчив військову школу в Казані. Він до військової школи пішов по закінченні реальної і не був задоволений своєю військовою кар'єрою, що в більшості зводилася після шагістики до брудненських «романчиків» з військовими дамами, періодичної пиятики і знову шагістики. Він частенько зачіпав Васю розмовою про те, що робити далі, і вирішив готуватись до якогось високої технічної школи. Це був чистий ідеаліст, що випадково потрапив у чуже йому товариство.

Зимом провадили вечорами навчання грамоті тих, що майже забували шкільні надбання, і таких, які цікавилися ширше історією, географією. Проводили навчання «вольняки», серед яких багато було народних учителів. Вася поважнішим козакам розповідав головню про історію Запоріжжя і звідкіля з'явилися Кубанські козаки. Лекції проходили з великим зацікавленням по-російськи з частими цитатами, висловами й по-українськи, що дуже морщило сотенного Шелеста, коли випадково чув це (як правило такі лекції були без офіцерів). За ці лекції Вася став «революціонером» для всіх офіцерів-росіян і наших безбаченків, хоч ніякої нелегальщини він не давав і не розповідав. Можливо, що дійшло б до чогось гіршого, якби несподівано не перевели Краснопевцева на командування полком, а в батальйон прибув кубанський козак — полковник Кwartовкин, що відразу повівся з «вольняками», як з молодшими колегами: не тикав і взагалі не насолоджувався, як його попередник, можливістю погрозувати зі «скубентів», до яких відносили всіх першопорядників. При новому командирі «вольняки» якось автоматично перестали бувати на «словесності», на якій вони своєю присутністю ставили в ніяковість, розумніших урядників. Полк. Кwartовкин більшу увагу надавав польовому навчанню з рішенням тактичних завдань, на яких майже завжди бував сам присутнім на сіренькому жеребчикові. Це

був комнадир-батько, якого щодня бачили козаки між собою. Частіше відбувалися маневрові прогульки. Канцелярією новий командир цікавився менше, тоді як попередник лише в ній просиджував.

Якось пообіді дежурну сотню, якою була 1-ша, зібрали й повели в обхват Цинодалі, колись володіння князів Чавчавадзе, що збігли: й виноградники з винними льохами та розкішний великий парк продали в казну. В цьому парку ніби сховалися два бандити з шайки Зелімхана (тоді вже убитого) — Лєко й Гогія. Парк прилягав до рвучкої у великі дощі ріки берег якої творив прямовісну кручу з яких чотири метри, дно якої повне каміння. Сотня охопила з трьох боків парк і йшла прощупуючи кожний куш, наближаючись до кручі. За одним кущем біля самої кручі побачили майже стоячу бурку. По наказу відкрили по бурці огонь і зробили з неї підрешітку, але в ній нікого небуло. Як казали капо (грузини), ніби якийсь чоловік скочив із часовні (половина цієї історичної часовні що в ній річався поет Грибоедов з княжною Ніною Чавчавадзе, — упала, підмита в ріку) і перебрів, а далі кушами подався в густий ліс. З жартами верталися до казарм козаки із задоволенням, що не впіймали, бо серед грузинів була версія, що ці бандити помагають бідним і б'ють лише поліцаїв. У козаків же батальйон було погiрдливе відношення до поліції, як до чогось дрібно злодійкуватого.

Варто згадати що пластуни у своїй шагiстiці дуже різнилися від армійської піхоти. Їх дуже рiдко змушували: «дай ногу, чи — твердше ногу!» Навпаки вони привчалися ступати «на повну ногу, на носки», щоб їх рух не був чутний. Вважалося за велике досягнення коли пізно увечорі чи рано сотня пройде село і ні один пес не гавкне. Коли ж рота салдат проходить, то собаки зчиняють таке гавкання що всі мешканці збігаються до воріт і хвірток. Козаки викликали певний рух пивільного населення, коли проходили зі співом, тоді вся дітвора бігла за ними і на всіх хвіртках та перелазях стояли старі й молодші Козачі пісні з насолодою слухали грузини й вірмени, почувавши щось спільне з козакою долею.

Уже напровесні як звичайно, несподівано з'явився «дід» Пржевальський спробував вечірньої «кришонки», підтягнув «довольствуючого» харчами під'есаула Ю. Бича і з вечора вислав кудись 4-ту сотню. Коло 12-ої години вночі, алярмуючим сигналом трубачів, підняв решту батальйону, який мусив наступати на р. Алазань, де мав бути десь «противник». Ішли з авангардом, головними силами й ар'єргардом з дозорами попереду й по боках, спочатку по шосе а потім полем та чагарниками й висохлими коритами річок. Курити заборонено ішли мовчки і надзвичайно тихо, так що ніде по селах, і в самому Телаві не гавкнув пес; шакали, що при грі трубачів і співі вечірньої молитви виють, наганяючи сум, тепер припинили, а вони заповняли куші й переліски. Всі посувалися дуже зосереджено, надслухавши кожного шелесту: часом десь закаркав нічний птах, в селі, ніби з переляку закукурікають півні, рiдко «гикне на всю горлянку» ішак (осел). Чим ближче наближалися до Алазні (вісімнадцять верстов від Телаву), тим густіше ставав ліс з непролазними чагарника-

ми (грубої з великими колючками ожини, малини, буйної субтропічної рослинності), де-не-де натрапляли на ковтюби, позаросталі очеретом, і рух ставав повільніший, часто й зупинялися. Дозори нишпорили, заховуючись самі, інколи присідаючи й пролізаючи під кущами дикої шипшини.

На сході побіліло, коли дозори донесли, що помітили «противника». До авангарду підтяглися головні сили, розсипаючись у лави. У бій вступила перша сотня і перший взвод третьої сотні, а решта була в резерві. На флангах загарчали кулемети. Обабіч шосе, як тіні, без шелесту посувлись ланцюжками козаки 2-го взводу і хутко дійшли на поляну перед мостом через Алазань. Трохи зупинились, щоб усі підтягнулись, потім поповзли на чотирьох якихось з двісті сажнів і кинулись на два кулемети «противника», не давши їм зробити пострілу. Переправа захоплена, про що через ланцюжки хутко передано командуючому. Чується галас «Ура!», «противник» кинувся на міст, а його зустрічають з його ж кулеметів. Бій закінчився, коли вже розвіднілося. Трубачі заграли «відбій!». Під'їхала санітарна двоколеска, фельдшери перев'язують понабивані об каміння та пошкрябані рани. Під'їхали й дві димлячі кухні (чай і обід готуючи).

Козакам дозволено поставити в «козла» рушниці, виставивши днювального і знявши «сидора» (заплетна торба з парюю білизни тощо) та скочені валком бурки, сісти відпочивати. Старшини відійшли з «дідом» і вислухують від нього про зроблені обома сторонами хиби, а він же сам усю дорогу пройшов пішки і стежив за найменшим рухом. Відпочивали на другому вищому березі Алазани.

На просторій мальовничій поляні відпочили, напилися чаю і пообідали. Старий обходив сидячих козаків і розглядав, чи всі мають ложки, фляги з водою, а згодом декількох козаків попросив розстебнути «сидора» й показати, що в ньому є; чи все відповідає припису. Перевірка була вдала, і генерал, побачивши придуркуватого козака 1-ої сотні Оврама Зайця пожартував з ним. Цей козак був слабодумний, йому доручали годувати для сотні свиней, і він дуже любив чистити чоботи. Всі знали про недугу Зайця і чомусь не звільняли, хоч у строю він не вмів припасуватися і в найпростіших вправах: все плував і псував управи цілого 4-го взводу, до якого по зростові належав. Грамоті, звичайно, його вивчити не було як, бо він невідомо чому сміявся і запам'ятати літер не міг.

Сонце вже похилилося з zenіту, коли козаків вишикували до зворотнього походу. Генерал весело подякував за старанно і з розумінням виконану вправу і наказав двома колонами з піснями вести додому. 1-ша сотня зворотно була ведена коритом висохлої ріки, наповненим різної величини рінню. Іти було дуже зле по камінню, що скакало під ногами. Аж перед самим Телавом зійшли на битую польову доріжку. Хоч і часто відпочивали, а все ж таки люди досить підбились, дехто й пкандибав. Вася дуже подряпав свої шеврові чобітки і ноги понабивав до крові. Сонечко заковчувалося за гомборський обрій, коли увійшли в Телав. Співаків згуртували напереді. З піснею «Розвивайся, ти, зелений дубе», з давнячим виводом урядника П'ятикопа увійшли у вулицю Телаву. З невгаваною піснею

Йшли бадьоро козаченьки містом, викликаючи телавчан до хвірток і брам. Не в одній міській красуні тьохкало серце, коли вона дивилась на стрункі ряди цих молодих, повних здоров'я козаків, з грудей яких виривалися одна-по-одній чарівні степові могутні пісні. То була краса, яку можуть збагнути лише ті, що хоч раз бачили і чули цих з малиновими верхами на шапках орлів. Чи повернеться колись ота щиросердна, що лунала над Телавом, пісня? Навряд, з тих людей рідко хто живий і, напевно, не на рідній землі в дідусях обертається. А це були ті, що в першу світову війну брали Львів, Перемишль, робили Луцький прорив, зналету взяли Баязет, Ерзерум, Трапезунд, а коло Сорокомипа взяли до полону цілу турецьку армію, що налічувала понад 100,000 вояків і старшин. А в білій шапці герой з героїв, нагороджений хрестами Юрія двох степенів, Пржевальський, що кінчив сторожом на баштані в Югославії, де й спочивають його кістки. Мир тобі великий, всіма забутий полководче!

Дома Вася, розвантажившись від похідної амуніції, побіг до шпиталю, де промили і зайодували рани, які понатирив у поході. Шпиталь, або як частіше його козаки називали «лазарет», уявляв собою окрему непідлеглу «республіку». Він працював цілком незалежно від начальства батальйону, що лише постачав щоранку легко хворих, яких перев'язували, мазали горлянку, натирали, а більше складних хвороб, як малярія, з легенями — були десятки. Вони лежали в добре уряджених палатах. Доктор Стржеменський тримався ізольовано, старанномагаючи дійсно недужим, але втручатися до своєї компетенції командирові батальйону, особливо полковнику Краснопевцеву, не дозволяв. Його підлеглі фельдшера також почували себе випими від строевої братії. Фельдшер Михайленко ніколи не ставав у фронт полк. Краснопевцеву, а той з цього казався, горланив. Михайленко ж проходив не слухаючи. Арештувати його полковник не наважувався. В лазареті більше праці було ранками, а пообіді, по обході палат, все байдикувало. Фельдшери мали великого kota, якого витренували різним стрибкам, між іншим, крізь обручі, які обмотували ганчірками, намоченими в бензині. Обручі підпалювалися, притримувалися на певній віддалі в довгому коридорі, і кіт крізь них стрибав.

Біля Телаву зустрічалось чимало тарантулів отруйливих павуків. Фельдшери ловили їх і по два саджали в порожні скляні баньки, а самі потім стежили за їхньою боротьбою, що часом затягалася на п'ять-шість годин. При цьому переможень з'їдав усього переможеного, залишаючи лише шкірку й ноги. Але в лазареті була непогана бібліотека, і деякі фельдшери багато читали. Там можна було дістати і нелегальну літературу. Це було затишне приємне місце, куди лише для форми заходив дижурний по батальйону офіцер, ніби, порядка ради, чи чисто та чи хворі на своїх міслях, чи не пішли до міста. До помешкань фельдшерів не заглядали. У вільний час Вася любив заходити до лазарету і був дружній з фельдшерами, і головний лікар його знав.

Якось прийшов наказ з вольняків 1-го розряду вибрати каялидів і вислати для школи в авіації, не рахуючись з їх бажанням. На

цей огляд послали й Васю. Коли Вася, роздягнутий, увійшов до головного лікаря, той і говорить:

— У вас багаторіська будова, хочете бути авіатором?

Вася відповів:

— Ні.

— Тоді — п'ятдесят присідань і п'ять хвилин бігу впродовж коридору!

Після виконання цього Васю визнано слабим на серце. Взагалі ні один чоловік з батальйону тоді в авіацію не поїхав. Обурювало, що не набиралося добровільно, а з примусом згори. Доктор Стржеменський був прекрасний діагностик, і його часто запрошували до хворих і в місто, хоч він не був уповноважений лікувати цивільних. Однак, цивільні лікарі міста панували Стржеменського і проти його лікувань не протестували. Взагалі етика лікарів у ті часи була не забруднена елементами наживи.

Із стройових занять Васю, крім гімнастики, цікавила стрільба, вправи до неї і дальномір. Він не пропустив ні одної стрільби, був занесений до списків відмінних стрільців. Хто при стрільбі не вцілював ні одної кулі, того карали стійкою стрункою по дві й більше годин зайвими нарядями по днювальству, чи в каравул. Через це добрі козакі й урядники завжди шукали способів, як би допомогти невдахам. Часто практикувалось, що в групі поважним, що не розкажуть добрим стрільцям видавали більше набоїв з проханням дві-три кулі вистріляти й в таку-то «мішеню». Вася з охотою не на кожній стрільбі робив: собі чотири чи п'ять і ще комусь по дві чи й по три. Це було важне особливо, коли стрільба за певним часом (одна - півтори хвилини), бо треба було вистріляти свої й додати приятелеві. На одній стрільбі трапився жарт з Зайцем, який завжди «промазував» (не попадав). На 4-ий взвод приїхав сотник Павловський (не козак) і багатого глузував над бідним Зайцем, обіцяючи йому свою дуже гарну білу шапку подарувати, якщо він хоч одну кулю попаде. Урядник Колісник попрохав поставити в групу Зайця Васю і дуже доброго стрільця урядника Гривенської станиці Гладкого. Коли відстріляли, махальні Зайцеві показали чотири попадання, і він врочисто при сміху всіх старшин проголосив:

«Заяць, чотири ваше благороддіє! Давайте шапку!»

Сотник Павловський побіг до махальних, сам перевірів, і виявилось, що в Зайцевій «мішені» таки чотири кулі. Так Заяць добився шапки свого командира. Фальшування кількості попадань особливо було легке при стрільбі взводами чи сотнею (частіше в рухомі мішені). У них випадках добрі стрільці одержували подвійну кількість набоїв і брали їх замість слабших у двох, або й більше взводах.

Коли закінчилися всі чотирнадцять окремих поодинчих стрільнянь, відмінних стрільців брали на призову. Побував на одній із них і Вася. Це стрільба на 300 сажнів стоячи п'ятьма кулями за одну хвилину до круглої мішені. Вася, як і більшість, чотири попади густо але п'ята пішла «в небо», як говорили. Знаменитий стрілець Дмитрій Євстафійович Трюхан — старший урядник Мишастівської

станіці часто говорив: «Чотири попасти — легко, а на п'яту чіпляється годинник (нагорода) і нею дуже важко попасти, та ще й лякає, що пропустиш час». Трюхан був відмінним стрільцем на цілу пластунську бригаду (найменший дав квадрат попадання).

Перед Різдвом до батальйону на зверх-термінову службу прибув старший урядник Козлов із Бекешівської станиці (станичник Сидоренка). Його призначили у 2-й взвод (Васин) 1-ої сотні, і він почав вислужуватись, як казали козаки, робити військову кар'єру. Таких урядників козаки не шанували, називаючи їх шкуродерами, а Козлов ще був і антипатичний. Це був трохи косий середнього зросту присадкуватий блондин, трохи грубуватий і тяжкуватий уже, бо мав яких 30 років. Він зразу намагався «себе показати», але командував, як дозріваючий півник, а на машинах мало зграбний і відставав від багатьох козаків, не говорячи про вольняків, що здебільшого були акробатами.

Була місячна ніч і ліхтарі не світили, але дежурний старшина, сотник Савченко, наказав своєму підлеглому дежурному урядникові, Козлову, засвітити ліхтарі. Урядник прибіг і розбудив Васю Пей відповів, що черга світити козакові Обуховському (з 4-ої сотні), але є наказ осавула Поплавського у місячні ночі не світити. Козлов пішов. Ранком Козлов подав рапорт сотн. Савченкові, що козак Обуховський його не послухав і на його заяву: «Іменем закону наказую тобі засвітити ліхтарі!» — виматюкав Козлова і післав до біса, продовжуючи спати. Обуховського заарештували й віддали під військовий суд. На суді Вася, осавул Решетняков, командир 4-ої сотні й фельдфебель її Кірій дали найкращу оцінку Обуховському а козаки, що спали по сусідству й днювальний твердили, що Обуховський такого виразу, як Козлов написав, не вживав. Сотник Савченко (великий пияк) і Козлов настоювали на тому, що Обуховський лаяв усе начальство. І засудили біднягу на два роки в дисциплінарний батальйон, а він уже четвертий рік служив і за кілька місяців мав іти додому. Весь батальйон обурився, а Козлов ходив «героєм дня». У страсний четвер повели під охороною Обуховського відбувати кару в салдатським та ще й карнім батальйоні. Багато козаків назбігалосся і проводили його з сльозами до воріт. Всі кляли Козлова, а тихіше й сотника.

Козлов був великий ненажера і крім кухні, де з'їдав подвійну порцію, він ще просив козака Лозу Курчанської станиці (вістового Сидоренка) принести йому квашеної капусти. У страсний четвер по обіді та наївшись ще капусти, Козлов вийшов до машин, де нагодився вольняк Корнієнко і почав його «натягати», що він не робить на турникові «скобки». Той розгойдувався, вискакував на лікті але до пояса не зміг, хоч увесь став мокрий. Корнієнко легко й елегантно зробив ще стойку на паралельних брусах і знову підзадорив Козлова, що, як не старався, не міг навіть на плече стати. Після зорі Козлову стало зле і його неприємного на ношах віднесли до лазарету, де його привели до себе фельдшери і біль заспокоїли, не кличучи лікарів до візитації ранком. Коли прийшов доктор Стржеменський, Козлов бадьорився, кажучи, що він трохи натру-

дився гімнастичними вправами. Доктор хитнув головою, але радикальних засобів (операції) не вжив. Можливо, що Козлов на операцію й не погодився б. Вночі стало знову гірше, а на ранок доктор лише констатував смерть. При відкритті трупа в шлункові знайшли велику рану, через яку нестерпна їжа зі шлунку витекла до брюшної порожнини й заразила кров. На перший день Великодня Козлова поховали. Козаки ж загомоніли, що то «Господь покарав за кривду Обуховську!»

Буваючи в місті майже щодня, Вася потроху придбав знайомих серед місцевої людності, що складалась з половини грузин і вірменів, а загальною мовою була грузинська. Телав — провінційальне місто, мешканці якого були дрібні ремісники: кравці, шевці, лудильщики, сребророби (оправи кинжалів, газирів, столового срібла). Розвинене було виноградарство й виноробство, шовківництво (одна фабрика шовкомотання) та одна ганчарня, яка, крім дрібного посуду, випалювала великі посудини, що звалися «сапалне» і закупувалися в землю й там наповнялися вином. Це були найчастіше вживані виноховища. Людність була бідна, але й працювала вона якось ліниво. Весною й літом часто зустрічалися по дорожці жінки, що йшли в степу працювати з парасолем і трапцями рукавицях... Працювали переважно возячи всі вантажі на високих двоколісних гарбах, вапняжених лінивими мулами. Звичайно, між мулами сидить з лозиною грузин, тягне в одну ноту сумну, без жалю, східню, рідко змістовну пісню і весь час хвищує по боках ліниво ступаючих чорних, байдужих до всього тварин. Коли переїздить річку чи якусь ковтубу, мули намагаються зразу лягти в воду, і господареві не легко буває їх підняти. Поспіху в грузинського селянина не буває: він все має час.

На початку травня в селі Напареулі за річкою Алазанню вбили поліційного офіцера і двох сторожів. По наказу з Тифлісу на розправу вислали 1-шу сотню, яка напільку зібралася і вночі тихо вирушила. Вася також пішов, хоч міг і лишитися учити племянника Бакрадзе. До Напареулі йшли годин десять з привалами. Перед селом вислали дозори, по всіх шляхах поставили вартові пости, головні сили пройшли селом і розбили палатки на острові між двома рукавами річки. Село це під головним хребтом Кавказу, надзвичайно мальовниче, і до нього дотикалися «удельний маєток» великого виноградарю й виноробні, де заправляли «культуртрегери»-росіяни. З'явився староста села, на якого комсотні «грозна» з істеричним галасом накинувся, що він і все село — бандити, і що він покарає їх, якщо на ранок не видадуть убивців. Тимчасом наказав доставити баранини та по пляшці вина кожному козакові. Дуже скоро заказ був виконаний, сотня добре повечеряла, вимилась у чистій біжучій воді, змінила пости і в палатках мертво захоплю, відспівавши вечірню молитву з горністом.

Ранком після сніданку староста зібрав усіх мужчин села і привів на острів, чоловік чотирьох. «Грозний» командир щось на них по-грузинському кричав, грозячи всіх розстріляти, як не видадуть убивників, а наряд козаків у цей час з рупницями напготові об-

ступив цих убогих, здебільшого босих, кацо. Цілий день протримали цих людей, а на вечір відпустили з тим, що рано вони розкажуть, де заховалися вбивники?

На ранок знову зібрали людей, але їх прийшло вже менше. Протримали день і з тим же «успіхом». Та ж комедія повторилася й на третій день. Васі набридло їсти рагу й пити вимушене у бідолах вино, і він попросився у комсотні відпустити його до Телаву. Той з охотою погодився, щоб наука його племінника продовжувалася, призначив фірманку ще двох козаків дав запечатаний пакет до комбатальйону, і пізнім вечором Вася з двома козаками з набитими рушницями рушили до Телаву до якого прибули пізно вночі без жодних перешкод. А на ранок Вася передав пакет ад'ютантові, що пожартував з цілої тієї виправи і розпочав зупинені лекції. Увечорі на бульварі в Телаві Васю познайомили з двома молодиками, що були з шайки Леки й Гогія яка вчинила бешкет в Напареулі. Хлопці добре говорили по-російському і лишили враження інтелігентів. За яких два тижні сотня повернулася з ескекуції, не знайшовши «ворогів престола й отчества» як вигукував командир Бакрадзе.

Особливо врочисто батальйон зустрічав молодих новоприбулих козаків і провожав тих, що закінчили чотири роки служби. Для цього обов'язково виписували повний оркестр, цілий батальйон виходив до передмістя або проводжав старих до пісі плосі. Говорили багато рі премови начальники і з оркестром ішли головною вулицею міста, з кожного вікна й хвіртки якого вдивлялися молоді, гарні, як тернини дівочі очі. Особливо врочисто також переводилася присяга молодих козаків, що відбувалася на головному пляцу. Вистроювався чотирьохрядним в парадах пілий батальйон. На сцені старшій ачалой і приносивсь під звуки трубачів прапор батальйону з Юрієм Переможцем. Відправлявся молебень ближче підводили молодих і вони за священником повторювали слова присяги, а потім по черзі підходили й підували хрест свангелію і прапор. Репшта батальйону тримала «на караул!» По присязі комбатальйону коротко поздоровляч з прийняттям присяги і приймав найкращий найвпочетіший парад яким командував військовий старшина Твєтяков. Вася на цьому стояв у 1 му ряді поряд із старшим внядником Тюханом. Коли пройшли під ремовкальній прекрасний марш батальйону Іх-ільчикка і приправлялися до маршу з багнетами «на руку!» Тюхан і каже Васі: «Ах його не служить, за один цей марш я готовий ще чотирі роки служити!» Такий час викликала эта прекрасна музика і дух 700 істот як один чоловік! Особливо ефектовний був дух з виставленим багнетами по прямій лінії як по шпальє. Не були грізні переги з молодих відкритих ніби сундучів красивих лиць.

У тій самій зарізан по батальйону Командир Корнєєв ген Кондратович. Про його розізд було попереджено і все було приготовано. Зробив парад писмемо попереджє з козаками і заповір цього дітя маревни в розміні пілого коппєсу. З «вуса» проводили його козаки вилаючи дорозні шепки. Опіак розрозом поражітці козаки говорили Васі: « Не був москалик сакхарний бачити не те що наш дідусь; з ним можна паради відбувати але для війни треба дідусів!»

Так визначали козаки своїх командирів. Поверховною м'якістю купити їх не було можливо.

Скоро батальйон одержав офіційне повідомлення про день виїзду на маневри в м. Ерівань. У батальйоні залишалися лише сторожі, бо для караулів мав прибути дивізіон з Нижегородського Кінного полку цариці Марії Федорівни, де тоді служив зверхтерміновий вихмистр Семен Буденний. Скоро цей дивізіон похідним порядком прибув до Телаву. Йому відвели одну казарму й кухню. Це були дрібніші від козаків люди, але страшні ненажери: вони поїдали весь хліб і кашу, не даючи жодних решток для вірменських буйволів. Козаки їх прозвали зразу «крупною» і дивилися на них з погордою, як на щось миршаве й нехлюйне, що носило засмальцьовані мундири. Самі козаки — завжди чистенькі, в одязі припасованій, чоботях легких і вичищених до блиску.

Під'есаул Бакрадзе запропонував Васі залишитися в Телаві, щоб продовжував учити його племінника до виїзду на іспити. Вася вже почав міркувати, куди діватися по відбутті восени служби? Документи його були в батальйоні. Пішов порадитися з ад'ютантом сот. Чорним. Той сказав, що батальйон для конкурсних іспитів може звільнити лише для конкурсних іспитів вступу у військову школу, а до цивільних — ні. Термін же перебування Васі в батальйоні пізніший від цих іспитів. Він пропонував лишитися, як пропонує Бакрадзе, в Телаві, а він накаже писареві видати йому документи по виїзді батальйону, щоб міг послати до Інституту, де приймають по конкурсу атестатів. Вася прийняв цю раду й лишився в Телаві.

По відході батальйону Вася цілковито присвятився лекціям і повторенню математики, підшукуючи високу технічну школу із вступом по конкурсу атестатів. У свята й неділі частенько робив «вильоти» в гори, на Алазань. В Телаві тоді був із Новочеркаської політехніки студент Богдан Тер-Саркісов і він дуже радив подати документи до цієї школи, в якій прийом у тому році був за конкурсом атестатів. В одну з неділь Васю запросив дядько учня Токаєва на гостину (це був родич Бакрадзе, якийсь збіднілий князьок). У нього зійшлося чоловік з тридцять грузинської знаті. За стіл сіли самі мужчини, розмовляли по-грузинському, а з Васею — по-російськи. За столом проголосили, що «томадою» (господар за столом) є такий-то, без дозволу якого не можна говорити, ні вставати із-за столу. Багато було випито коньяку, пізніше дуже доброго вина і кожний раз із тостом, який виголошував томада сам, чи він комусь до-ручав, а відмовлятися ніхто не мав права. Декількох томада пока-рав. Кара полягала в тому, що винний одним духом мав випити ріг в срібриній справі йна (приблизно пляшку). Поставити той ріг не було як, бо вино вилилося б. Покарані переважно зразу ж п'яніли. Отаке сидіння за столом тяглося від обіду до пізнього вечора. Стіл літерою П стояв надворі під фіговими деревами. Перед столом на полянці молоді грузинські хлопці боролися (одна з найулюбле-ніших розваг цього народу). Потім з'явилися маленькі сидлані кони-ки, на яких хлопці гуляли на перегони без перешкод. Переможців частували вином, сиром і зірваними фіолетовими фігами, що були

надзвичайно солодко-нудні. Грузини фіги люблять, як українці насіння й соняшники. У кожному дворі росли невеличкі фігові дерева. Потрави подаються спершу холодні (сир, баранина, але не шинка), а потім гарячі у великій кількості, хліб білий лаваш. Вино черпалося просто з сапалне, що було в землі поруч, холодне.

Різні фахові корпорації в Телаві були об'єднані мали свої прاپори і різні звичаї, свої свята. Раз в рік вони в старовинних убраннях уряджували походи містом, які закінчувалися спільним обідом надворі під якимись деревами. Вожаки цих організацій здебільшого були знайомі Васи і вони на свої свята (майже всі відбувалися весною чи літом) його запрошували. Одначе, Вася був лише у Союзі виноградарів та виноробів, бо сидіти п'ять-шість годин за столом не хотів. На цьому обіді на винограднику під деревами порадкував томада, по ритуалу подавалися страви (чіхіртма, чахохбілі, чучхели-ковбаски з волоських горіхів, нанизаних на нитці і після цього багаторазово опущені у виноградний свіжий сік з домішкою муки) і сипалися щедро кари. Багато співалося «Алаверди, Господь з тобою» й інших пісень. Але грузини співають монотонно і мало цікаво. Боротьба і гра зурни, під яку танцювали хлопці й дівчата, не були захоплюючі, лезгинки грузинами виконуються без захоплення й лихости, не як у кубанських козаків. Оте сидіння за столом годинами набридає, особливо при невдалих жартах, якими томада намагається розважати. Одначе, ці організації промовляли про давню культуру в Грузії, про що в Росії не хотіли й чути.

Де кілька разів з приятелями з Телаву Вася побував на Гомборських полонинах, де пасли свою худібку низькорослі пшави й хевсури. Скотина в них була гірська, дрібна, а вівці м'ясної породи. Ці люди жили в куренях, вірували в богів, що робили з дерева чи глини, і корів вважали святощами. Були ці громадяни не воявничі, скоріше полохливі й плохі. Крадіжкою не займалися, нікого не обиджали, а подорожнього, що до них заходив, приймали й гостили, як могли найкраще. Особливо вони готували смачний кисляк з цільного молока. На полонинах у них було свіже приємне повітря, а зокрема для тих, що приходили із спеки в долині. Якось дивно було, що за чотири-п'ять годин дороги з Телаву можна було натрапити на цих патріярхальних людей. Ніяких податків вони звичайно не знали і випасали на «нічийй» землі. Але й багатів серед них не було. Не чути було, щоб хтось з них у війську служив. Говорили своєю примітивною мовою, але молодші розуміли й по-грузинськи. Про росіян вони не мали уяви, бо мир їхнього бачення, мабуть, далі Телаву не простягався. Але були моногамісти з високою мораллю.

Так швидко проходило літо, і учні Васі скоро пішли до іспитів, а Токаєв від'їхав до Ялти. Маруся й Ніна з добрим вислідом були прийняті до заведення св. Ніни, а Сусана, бідненька, провалилася. Вася очікував з дня-на-день повідомлення з політехніки, яке надійшло в день повороту з маневрів батальйону. Адьютант Чорний сам покликав Васю і розпитував, як він провів літо та чи зробив що з поступленням до високої школи? Вася подякував йому за добре відношення й показав повідомлення про прийняття до політехні-

ки. Адьютант потиснув долоню Васі і пообіцяв, як тільки прийде полковник, поговорити, щоб зараз же дати відпустку Васі, щоб міг ваїхати ще на кілька днів додому. Дякуючи, Вася все ж завважив, що треба ще згоди комсотні Бакрадзе.

— О, він дуже вами задоволений, бо має листа від племінника з Ялти, що той поступив з добрим успіхом на екзамені, — додав адьютант.

Попрощались. Вася з підстрибом побіг у сотню, де зустрівся з командиром. Командир зразу почав дякувати, а коли Вася згадав про відпустку, то він сказав, що охоче сам поговорить з комбатальйону ще сьогодні перед нарадою командирів сотень. І на другий день адьютант викликав Васю до командира батальйону, який подякував йому за службу, з якої він його відпускає на десять днів раніше, щоб міг приготуватися до дальшої науки. Пообіді Вася мав усі папери в кишені й безкоштовний квиток до Ростова, але з попередженням адьютанта, що до цього міста має їхати в уніформі. Треба тут згадати, що у козаків не було для вольняків екзаменів на прапорщиків, як у регулярній армії Росії.

Пішов до міста, щоб попрощатися із знайомими. У Піпінкових усі були раді за Васю, але Ніна розплакалася. Скільки її не умовляв Вася, вона ще дужче рюмсала, приказуючи, що вона більше не матиме з ким говорити... Так і залишив у сльозах цю свою несподівану симпатію; дівчина дуже подобалась і Васі, але він дивився на неї, як на дитину. У батальйоні в шпиталі вольняки урядили прощання з шустовським коньяком і добрим «сапераві». Так прогуторили до пізньої ночі. Раненько станичники понесли всі речі Васі на станцію диліжансів і він погуркотів до нової праці, віддавши данину війську. Про час, проведений в батальйоні, у Васі залишилися назавжди добрі спогади, а дрібні непорозуміння забулися й розплилися, як туман по лісі. Не забув лише Вася отого вибуху плачу маленької Ніни, спогади про яку йому вертіли голову до кінця його днів.

22. ЗНОВУ СТУДЕНТ

Із заробленими 120 карбованцями в кишені Вася прямував, веселий, до нового життя. Ранньоосінній день був прегарний. Ліс стояв ще весь зелений, хоч листя починало жовтіти, але ще трималося міцно матірнього пня. Назад коні бігли наче швидше. У ранній обід були вже в Гомборах, а від них почали майже весь час ристю спускатися. Незабаром в'їхали в долину, що вже єдналася з котловиною Тбілісі. В місто в'їхали ще завидна. Із станції Вася візником завіз Жоржикові (синок Бакрадзе, що мешкав у рідні, бо влітку його мама померла) кошик винограду і попрямував на головний вокзал, не зупиняючись в душній, хоч і гарній столиці Грузії. Купив на швидкий петербурзький плапкарту і за годину стоячи у вікні попрощався з голими горбами навколо цього прастарого міста. Перед очима

ж з'являлась заплакана Ніна. Що то тепер діється в її молоденькій маленькій душечці? Так постояв біля відкритого вікна, аж упала непроглядна темрява кавказької ночі. В переділї було ще двоє купців вірменських. Ці простенькі люди відразу подали руки й познайомились, бо дуже любили козаків, вважаючи всіх їх вірними служаками, які ось-ось відберуть у Туреччини і тамтешню Вірменію з Ечміадзіном і їхнім найвищим духовим володарем — Католікосом. Натурально що вони зараз же почали частувати вином з бурдюка, печеною куркою і найрізнішими овочами. Вася з чемності випив келих, а від їжі відмовився. На питання лише відповів, що він студент і їде до Новочеркаська Ліг на першій полиці, але сон утікав. Задрімав десь перед ранком.

Коли прокинувся і зліз на підлогу, то зустрів уже причепурені й повмивані з приготованим сніданком вчорашніх знайомих, які їхали до Москви і набрали харчів «на місяць». Відмовити цим людям — було б важкою образою кавказької гостинності. Вася скорився і став безкоштовним споживачем до самого Ростова. Їхати було приємно бо вже дихала прекрасна по всьому шляху прохолода осені. Минули Галаджари Петровськ Грозний, Мінеральні Води, Армавір, Кавказьку, Тихорецьку і з Батайська з притишеною швидкістю заїхали по безлічі мостів перед Ростовом над Доном. До перону Ростова підкотилися якось тихо-врочисто.

Попрощавшись з милими своїми «опікунами», Вася взяв два кufерки й попрямував через вокзал, в якому залишив на переховання свій багажишко. Після сплячого Телаву, дрімачого Тбілісі Ростов показався тепер Васі несамовито живим, надзвичайно діловим містом з його швидкими по прямих лініях трамваями, що мчать по Садовій і Таганрозькому, як потяги, безупинно грюкаючими кранами вздовж всієї пристані Дона безперестанними короткими гудками маневруючих паротягів і розкиданими по цілому місті фабриками з тисячами робітників. Люди на вулицях усі кудись поспішають. При такому оточенні Вася пробайдикнував у Ростові лише одну добу відвідуючи старих найближчих знайомих. На другий день Вася з Мішою Піпіновим що причепився провозжати до Новочеркаська (години півтори їзди), раненько були на вокзалі й сіли до локального потягу. Новочеркаськ був славний своїм з золотим дахом, собором, який ніби панував над цілим містом. Особливо ж він величався з вокзала коли до його зближаєшся з Хрещенського спуску. Просто й ліворуч від собору простяглися широкі й довгі Єрмаковський і Платовський проспекти з бульварами посередині. На площі ж перед початком Єрмаковської — пам'ятник Єрмаку, що його донці вважали за свого прашура.

Новочеркаськ — тихе чепурне місце пенсіонерів, головню військових. Навряд чи було ще де місто в Росії з такою кількістю відданих його величності військових пенсіонерів? Лампаси (червоні широкі паси вздовж холош штанів) зустрічаються на кожному кроці. По головних вулицях треба козиряти на кожному кроці. Вася замешкав у Богдана Терн-Саркісова на Платовському проспекті і раз же надяг цивільну одержу, а черкеску з кинджалом і газирями

поклав на спід куфра. Прощай, пластунська служба! Вася вже студент Донського Олексійовського (на честь наслідника престолу царевича) політехнічного інститута. На Васі — зелені погони з великою літерою «А», а під нею мале «ц». Новочеркаськ тоді був лише адміністративний, військовий і церковний центр. Крім політехніки, в ньому були: військова школа, вищі жіночі курси, кадетський корпус, Маріїнський матері цариці, інститут шляхтянок-дівчат, гімназія реальна школа, середня залізнична школа, отаманська нижча технічна школа; консисторія, духовна семінарія, з десятків нижчих шкіл. Промисел складався з цегельень, механічних майстерень (з вагранками для чавуну), дрібними виноробнями. Це місто по своєму характерові було протилежністю Ростову. Ніяких більших поважнішого значення торгових установ також не було.

Політехнічний інститут саме будувався, а поки виклади і вправи відбувалися по найнятих помешканнях в різних частинах міста: канцелярія і більшість теоретичних предметів на Олександрівській вулиці, лабораторії хемічні, ботанічні, кристалографічні й мінералогічні в будинках бувшого млина; гідравліка з креслярнями на Мар'їнській вулиці, електротехніка — на Отаманській. Ця розкиданість примушувала бігати на лекції з одного до іншого будинка. Політехніка мала чотири факультети: хемічний, механічний, гірничий і меліоративний. Вася був на хемічному. Виклади формально закінчувались за чотири роки, але дипломні іспити мало хто складав за шість років; частіше за сім і вісім років. Порядок здавання іспитів був для студентів довільний, а через те студенти спочатку хапалися за легші, хоч і старших річників, предмети, як всілякі креслення, ботаніку, мінералогію і т. д., а важчі — математика, фізика, теоретична механіка відсувались на кінець; з ними потім ще важче було справитись. Часто відкладали вибагливих професорів, що примушували по п'ять-шість, а часом і десять разів приходити на іспит. В учбових плянах утворювалась плутанина: студент мав, наприклад, відбуту — й не погано — фабричну практику, а математики ще й не вював. Після 1905 року студенти багато байдикували і мітингували по креслярнях та лабораторіях. Але поволі наступала реакція і студентів почали «брати до рук». — мітинги заборонили і «вічних студентів», що студіювали лише дисципліни, які були до вподоби й переходили з однієї до другої школи, стало все менше. В рік поступлення Васі (1911/12 академічний рік) був проголошений обов'язковий для кожного студента мінімум і установлені чотири екзаменаційні періоди (восени, Різдво, великодні фєрії і кінець року).

Згідно новому припису, студенти за 1911/12 академічний рік мали задовольняючо скласти іспити з таких дисциплін: диференціальне й інтегральне рахування, аналітична геометрія, нарисна геометрія, теоретична механіка перша. По кожному предмету ще треба було не менше чотирьох разів скласти вправи (двічі вийти до дошки і розв'язати рівняння що продиктує професор чи асистент). Коли до Різдва якийсь студент не склав по якомусь з мінімуму пред-

метів двічі вправ, його автоматично викидали з інституту. Це була велика трагедія, особливо для старих студентів, що відкладали іспити з математики на останнє: тепер, при провалі такий студент викидався з інституту, хоч і мав складені екзамени по 20-30 предметам і десятки практичних вправ. Знову його могли прийняти лише на перший курс, не зараховуючи формально вже складених дисциплін. Це «новшество» налякало багатьох студентів, але й змусило взятися за систематичну працю. Гордість, що лише студенти Ново-черкаської політехніки користувалися повними правами громадянства (мали право вибирати депутатів до Державної Думи в цілій Росії), притихла. Про якісь протести не було й мови. Треба було твердісіди сидіти за лаву.

На Васю мінімум не справив ніякого враження: він плянував зробити більше, ніж вимагали. На перших же вправах він на запрошення професора чи асистента виходив до дошки і дуже легко розв'язував завдання, бо добре знав елементарну математику. Частіше керівник вправами напише на дошці завдання і запрошує: «Хто, панове, хоче?» Він ще й допомагав «смільчакові», але студенти м'ялися і неохоче виходили.

Однак постала інша проблема: вичерпалися ресурси Васі (заплатив за право навчання і 25 рублів на місяць за життя). Лекції давав лише Миші, але й той мусив кинути навчання і поступити в Ростові на працю. В Новочеркаську знайомства ще не придбав. З дому тато писав про успішно зібраний урожай, але грошей не прислав, а Вася просити не хотів. Вдома взагалі якось не думали, що Вася міг бути в матеріальній скруті. Отже, довелося знову оглянутись на Ростов. Там були спеціальні курси для підготовки до високих шкіл на конкурсні іспити, і Васю просили взяти математику. Мусив погодитися. Лекції давав декільком групам з восьмої ранку до п'ятої пообіді, крім двох днів на тиждень, в які кінчав у 12-й, бо їздив у Новочеркаськ на свої вправи (лекції довелося занедбати, а вправи відбувалися пополудні). Жив у Ростові за лекції також. Десь по Різдві з 300 рублями в кишені повернувся до «Альма Матер». Та все ж встиг зробити всі викресні вправи по геодезії і скласти іспити з неї у надзвичайно суворого (був тяжко хворий туберкульозом) професора Ніконова, що перевівся з Межевого інститута в Москві.

Почалася «страдна пора». Вася бігав на лекції, викреслив дві складні моделі й за не йому зарахували ціле технічне креслення; виповнив епюри по нарисній геометрії і пішов до малювання, яке трохи його лякало, бо багато треба було здати рисунків. Проф. Коротченків, довідавшись, що Вася скінчив середньо-технічну школу, сам йому запропонував нарисувати складну модель червякової передачі в кінцім зачепленням і сказав:

— Як це вам вдасться, то більше не рисуватимете.

Два дні «провів» над тією комбінацією Вася і почав відтушовувати олівцем тіні, а професор підійшов, подивився, поставив на рисункові «5» і подякував, бажаючи дальших успіхів. Це було важче від малювання св. Миколая в батальйоні.

Пізніми вечорами Вася на чорному лінеумові в кімнаті на Комітетській вулиці показував чотирьом - п'ятьом студентам старших курсів (головно механіків) розв'язування як теорії, так і задач з дифер., інтегр. та аналітики, доводячи, які то просто можна зробити.

Дуже цікавий був проф. Петро Ізмайлович Кузнецов, що викладав неорганічну хемію. Він не знав своїх батьків (був підкидьком), був щось 25 років асистентом в Казанському університеті. Огнево-червона голова і предобре аскетичне обличчя. Лекції читав, як байку, експериментальна частина завжди була приправлена так, що й найменших похибок не було. Проф. Кузнецов був довгі роки деканом хемічного факультету і, здається, не вмів сердитись і ніколи не пам'ятав, що треба їсти. За ним, як за дитиною, ходили два асистенти і сторож-ляборант Валер'ян. Це був дійсний батько студентів, які не завжди чемно з ним поводитися, а користалися з його доброти. Поза лябораторією його майже не було видно.

Перед Великоднем до Васі зайшов урядник з якогось донського управління і попросив давати лекції з математики його синові, Аполоніві Король, який учився в реальній школі в 5-ій класі. Хлопець був дуже молодий і його директор намовляв остатися на другий рік, якщо не буде успішна математика, а батько за всяку ціну прагнув поступу. Цей хлопчина був ще цілком дитиною з калмицькою образиною і чорним, як дріт, волоссям. Лекції були двічі на тиждень з алгебри й геометрії, дещо з фізики. Хлопчина вражав здібністю враз вираховувати множення й ділення дуже великих чисел. Бувало, із стереометрії (Кісельова), проробивши всі комбінації і дійшовши до підставлення чисел, одержить цілий рядок дробів. Він погляне на цілий вираз і говорить вислід без жодних рахунків олівцем і завжди правильно. Заняття з ним були дуже приємні. До 6-ої класи він дуже добре перейшов, а до 7-ої знову Вася йому допоміг. Абстрактні алгебраїчні комбінації йому давалися важче.

Так у безперервній праці бігли дні новочеркаського студентства, в тому числі й Васі, не порушуючись будь-якими політичними заворушеннями. Серед професури було багато так званих червоних, яким заборонялось жити в столицях чи інших політичних осередках тодішньої Росії, але були й чорномазі — вірні слуги пануючої влади.

З «червоних» був завзятий з папиною (китайською) борідкою проф. Павло Олександрович Капінський, що перед Новочеркаськом провадив аналітичну хемію в Лісному інституті в Петербурзі та в Петровсько-Розумовській сільсько-господарській Академії в Москві. Це був дуже вибагливий росіянин, сам знаменитий аналітик і знавець досвідів ґрунтів та лікувальних болот з озер, зокрема Сакського в Криму.

До махрових правих належав сам ректор Юнатов, якого на всіх парадах бачилося в «треугольці». проф. Порфір Миколайович Лашенко, малорос, що протер багато штанів з небагатьма працями з фізико-хемії. Абрамов — з донських козаків — великий формаліст, але мізерія, по спротиву матеріалів та графостатиці, проф. Копилов (парові котли) покірний начальству, хоч небагато обтяжений знаннями. Численні асистенти й ляборанти частіше трималися коло

своїх шефів, з своїми переконаннями не висуваючись. Особливого зближення студентів з професурою не було, виключаючи окремі випадки. Ректорат же був лише офіційною установою, де за чотири роки Вася був лише один раз, і то після закінчення.

Поза інститутом Вася відвідував концерти, коли приїздила опера, на неї стягався і відвідував. По суботах чи під великі свята обов'язково ходив на Всенощну — найулюбленіша Служба Божа для Васі ще з побуту в Слав'янській; вона була йому інтимніша, бо літургія здавалась офіційно-обов'язковою і тому на ній він бував рідко. В новочеркаському соборі прекрасний архиєрейський хор, і на Всенощній бував владика Гермоген — колись донський старшина, а призначення священнослужителів. — високий, худуватий, але дуже привітливий і без удаваної побожності. З особливою насолодою очікував і вслухувався Вася до «Слава Тебе, показавшему нам свет». У цей момент блискає світло в олтарі, а за якусь секунду увесь храм заливався електричним світлом, а хор пізнім піанісімо починає, наче з-за хмар ангели: «Слава в вишніх Богу і на землі мир!». Цей момент якось відносив від усього земного, буденного. Після Всенощної, часто з мируванням, Вася легкою ходою спішив частіше до студентського ресторану грузина Ноя — «Гаудеамус», де було два більярда та шахи. Вася випивав склянку кахетинського і з'їдав десять великих раків (рідка пожива в Новочеркаську), дивлячись на гру на більярді та переносив думками на Кубань і на Кавказ, у Телав. Ніна йому рідко писала на дуже гарних картках, вкладених у запечатані конверти, не пропускаючи ні одного свята, щоб не поздоровити. Це було завжди декілька рядків, у яких все ж відчувалася туга. Вася відповідав завжди жартами.

Коли Вася ще був у батальйоні, брата Сеню, з Ерівані, де тоді стояла його 1-ша Кубанська батарея (на вороних конях), як одного з ліпших у кубанському війську ветеринарних фельдшерів, перевели в «Конвої його величності, царя Миколи II» в Петербург. (Армійських фельдшерів у конвої князь Трубецький заступив козаками). Разом з ним перевели й бравого вродливого вахмістра Бережного з Курчанської станиці, якогось дальшого родича Іванісів. У першу ж ніч, то було літом, новоприбулих старі конвойці рішили «охрестити» (такий був звичай). — накинути на голови простині і відшльопати по м'яких частинах тіла. Але ці два гармаші, надзвичайні силачі, так боролись, що повикидали з десяток конвойців через вікна в білизні, що й побачив дежурний старшина по конвою. Довідавшись у чому справа, розреготався і наказав перестати, коли вони такі невдахи, що з двома гарматчиками не впорались. Ранком обох дежурний офіцер представив командирові конвою, князю Трубецькому. Той запитав:

— Ну, як же вам спалося першу ніч? — і розреготався. — Добрий зробили початок?

Довідавшись, що Сеня із станиці Назтасівської, запитав:

— А як там живе Шуйський, чи ще співає?

Шуйський — старий конвоєць, що півтора десяти років перед тим співав знаменитим басом у царській капелі, а залишитись у ній

на зверхтермінову службу, як йому пропонували, не захотів, хоч перед ним слалася велична кар'єра співака; вдома він зайнявся свиноводством... Під кінець життя спився і збіднів.

Та в конвою Сеня довго не пробув. Тато знову захворів і подав прохання, щоб відпустили Сеню, бо нікому господарство доглядати. (Вася тоді ще був у батальйоні). Прохання уважили, і Сеня передчасно закінчив службу у війську, повернувшись додому, на що не мав особливої охоти. Він бажав пробути в Петербурзі ще хоч з рік.

Так студенти дожили до весни, коли квіти й дерева зацвіли, а для них «судний день», чи, як багато казали, «ізбієння младенцев» наступало... З 9-ї ранку часто до 12-ї години ночі йшли іспити з математики в аудиторіях головного будинку. За довгим столом сиділи по черзі по чотири чоловіка й обдумували білет з задачею та трьома питаннями з теорії. У всіх червоні обличчя і страшне напруження, особливо у проф. Панфілова. Підкидали шпаргали від студентів-«спостерегачів», які вміли розв'язувати те, на що екзаменований дивився, як бичок на нові ворота... Були сцени, коли старий студент вставав від столу, підходив до проф. Панфілова й дрижачим голосом говорив:

— У мене двоє дітей, я склав усі іспити, приступив до дипломного проєкту, а тепер мене виженуть!

На це професор своїм цілком байдужим голосом відповідав:

— Ви вибрали помилково не той фах. Інженерами можуть бути лише вибрані люди, а не кожний, кому захочеться. Є багато фахів, де нема математики. Виберіть і ви інший фах...

Вася за перший тиждень склав увесь мінімум. Йому доцент Зімін скреслював задачі говорячи «то для вас бздуба» — і на бігу кидав два-три питання. Інтересний був професор Динник (допіру в Канаді довідався, що він українець) по теоретичній механіці, що викладав, користувався лише вищою математикою — виразно й коротко. Він рекомендував такий же підручник проф. Делоне. Старі ж студенти, слабкі в математиці, користувалися дуже великим підручником проф. Жуковського з «Імператорського технічного училища» в Москві, а цей підручник викладав елементарною математикою, довго й нудно.

Динник був велика наукова потужність, що дала резв'язання динамічного розрахунку клітки в копальнях. Він приходив на іспит з арифмометром. Зразу всім давав завдання із однієї задачі й кількох питань. Всі сиділи як хотіли, могли списувати, він не звертав уваги бо сам робив свої обчислення, стукаючи арифмометром. Через півгодини вставав і викликав за порядком, як видав квитки, запитуючи чи не готові. Коли ні давав ще півгодини, просив, хто готовий. Коли ніхто не зголошувався, кликав по черзі і більшість проганяв, або декому ставив перевірявши, «5». — інших оцінок він, майже не мав. При іспиті Васиної групи при першому запиті Вася вискочив що задачі рішив, а теорію не встиг написати. Професор покликав глянув на написане (задача рішена в один рядок):

— Де ви так навчилися, по якому підручнику вчилися?

— Ні по якому, лише записував ваші лекції, — була відповідь Васі.

— Перший випадок, — сказав професор і задав питання з потенціальною функцією, на яке Вася без надуми відповів.

— Давайте книжку!..

Увесь час іспитів Вася переважно сидів у математичних аудиторіях, допомагаючи знайомим і незнайомим колегам. Однак, ці іспити перейшли з великим «погромом»: більше половини студентів останнього прийому звільнили за нездачу мінімума; із старших курсів також багато мусили подавати знову на 1-ий курс. Але це й підтягнуло студентство. З товаришів Васі лише Богдан Тер-Саркісов провалився і з сумом поїхав; як старому студентові, йому дозволили додати аналітику на майбутнє Різдво. Вася ж склав усі предмети, які закінчувалися на 1-ому курсі і, звичайно, не заклав ні одних практичних вправ. Лишився ще відбутися й літні польові вправи по геодезії.

Сприяло навчанню Васі ще й те, що він від Різдва поселився в Богданом у кімнаті молодшої дентистки, що недавно закінчила університет у Києві. Вона сама ще не забула студентства і через це, а може й з інших причин, ні до чого не чіплялась: часом цілими ночами горіла лампа, приходили до них у кожну годину дня й ночі колеги і частенько залишалися ночувати без пропису в поліції. Кімната завжди чиста й прибрана, була вона в мезоніні у флігелі в дворі на Комітетській вулиці, у двох кроках від головної Московської вулиці. Не дивина, що коли Надежда Олексіївна Кулешова перенеслась трохи далі по тій же вулиці, то й квартиранти перейшли з нею. Скоро, поправда, більшість роз'їхалися, а залишилися лише ті, що відбували геодезійну практику, себто ті, що склали іспит і відбули кабінетні вправи.

На практиці в групі Васі лише один, Донцов, був з 1-го курсу, а решта — старші студенти, що склали геодезію декілька років тому, і через те вони добре призабули теорію вирахування координат і розклади «нав'язки» і не дуже поспішали з працею. Донцов (дуже меткий українець з Донських навгородніх) і Вася підганяли усіх, часто о четвертій годині ранку ходили по помешканнях і будили. Як завдання на теодолітну знятку інженер Остромисленський дав околиці міста Новочеркаська в районі лябораторій із зняттям частини Краснокутської рощі (парку). Перший хід зазначили за два дні, а треба було зробити ще й контрольний. Цього вже не робили, бо Донцов з Васею (решта цього не вміла) за ніч теоретично підрахували всі кути, які мусіли б одержати. Коли ж асистент інженер Остромисленський приїхав і в трьох точках сконструював кути, то всі були вірні, і бідака не міг збагнути, як це ця група студентів так швидко вправилася, коли інші групи й до половини контрольної знімки не зробили. Викреслив прекрасно план студент-механік Буланний (українець), розмалював хтось інший. На нівелювання дали трасу в три верстви, яку група з нівеліром пройшла за один день, а зворотній хід ті ж особи вираховували теоретично. Знову контролювати не могла виявити цього шахрайства. Так за якихось десять днів

група Васі закінчила польову геодезійну практику. Була друга половина червня з великою спекою. Вася без кінця пив холодну содову воду і був захворів під кінець, але хозяйка покликала солідного лікаря, і за кілька днів все як руками зняло.

Робота шкільна закінчилася, а Сеня, мама й сестри кликали на Ханьків, на якому Вася не був уже два роки. З почуттям задоволення виконаної роботи, купив квитка до Катеринодару й покотив до прудкої Кубані. В Ростові доплатив плацкарту на швидкого і загуркотів далі, не відвідуючи навіть добрих знайомих.

До Катеринодару їхати було вільно (головна хвиля курортників уже проминула), ніч літня, з великою росою й прохолодою; можна було спати на спідній лаві. Коло сьомої години — Дінська. Сади й головний Катеринодар. За ніч відпочивши, Вася добре обмився у вагонному туалеті і з підстрибом сів до майже порожнього трамваю та завчасно переїхав на пристань Діпмана на Кубані. Зайняв на верхній площі столик. Людей мало. Вода, після Троїцького прибуття, спала, пливли тихо, часто вимірюючи глибину; час-до-часу чулося: «сім, шість з половиною, п'ять з половиною, чотири... — Задній ход!» Від Мар'янської весь берег, скільки оком кинеш, — зажовтів... Цвіла малими головками з довгими пелюстками маслянка, що добре родила по заболочених лівобережних низинних просторах, які не мали жодних гребель. Натомість з вищого правого берега чути було покотіння крилаток, якими вкривалися просторі лани жита, озимої пшениці та раннього ячменю. Жива були в розгарі, сіно — звезено. Красний ліс стояв убраний від ясного до темно-зеленого, лише де-не-де промелькне кущ з червонуватим листям. Коси (мілка вода) повитягалися далеко в річку, й кози та олені обережно сходили на них, щоб напиться. Під корчами верб над самим берегом частенько гнали буруни, бо скидалися великі сомні, підкрадаючись до качок і гусят, що плавали невеликими табунками.

На пристанях пароплавчик затримувався довше, виладоуєючи й забираючи нові вантажі та якогось панотця, купця чи випадкового, як Вася, мандрівника, бо була гаряча пора. «коли день — рік годує!» — як говорили на Кубані. Все було в царині, жало, косило, в'язало снопи, копиці складало. В багатьох місцях на сінокосах видно було літні курені, покриті очеретом, в яких трималися запаси харчів і висіла колиска з немовлям, бабуся чи дідусь біля нього порались і обід готували. З великими перешкодами допливли до Славінської, де випадково Вася зустрів Вартоломея Мартиновича. — постійно бухикаючого з прозорим лицем (хворий туберкульозом). Уже затухала зоря, як відчалили в дальню путь, знову на обмілі «Розд'яри» з безбпекою застрягти на перекаті. На цей раз пронесло і далі вже до Урми плвли певніше, з рідким мірянням глибин. Уже на хуторі півні співали як пароплавчєк пристанув до примітивної пристаньки — Урми. Не зважаючи на пізню годину, вся молодіж (Сеня, Ліна, Єля, Паша, Соня, Сарик, Валя і Сашуня) були на березі... Попрощавшись з капітаном і придбаними по дорозі знайомими Вася з куфриком сплигнув до своїх.

Жеребці застоялись, гребля конятами землю і рушили лінійку

зразу просторою ристю. За десять хвилин Васю обнімала мама, частувала блинцями, ряжанкою, бриндзою а татусь наливав старого трохи пінистого та з іскрою сотерна. Перед світанком усі полягали, але до сходу сонця старші були вже на ногах, щоб, як спаде роса, почати косити пашню двома крилатками, а до парини яких п'ять верстов. Вася на другий день сів на крилатку й косив без упину, переміняючи готових коней та на бігу жуючи пиріжки з вишнями, малосольні огірки з медом запиваючи вином, а на полудень надзвичайно смачний холодний борщ з раковими шиями, зеленою цибулею на хлібному квасі. До Петра (29 червня ст. ст.) жнива закінчили. і на ярмарку докупили паштармаків, грабель та іншого; настругали й пілили та накотили тік, що «аж дзвенів» і почали молотьбу.

По неділях і святах до Васі приходили старі приятелі («політики»). Вони захоплювалися виступами в Думі не правіше кадетів і лівими. З Пуришкевича Крушевана, єпископа Евлогія (з Холма) «політики» сміялися. «Союз Руських людей» і подібні організації викликали зогидження. Про якісь національні (українські) справи тоді майже не говорилося, але про «Кубанську Раду» (1906 р.) на чолі з «дідом» Щербиною згадували з особливою пошаною. Приїздили також Задорожні, отаман Марко Степанович Шпичка з дружиною і околишні хуторяни. Гуторили за келихом вина, полуднували «холодним», а пізно вечером роз'їздилися. То був час політичного застою але розбудування господарчого: добудовували Чорноморсько-Кубанську залізницю, закінчили всі греблі щоб Кубань «не напувала», закладали споживчі кооперативи, розбудовували кооперативу для скупу збіжжя, конкуруючи з фінансово потужними греками, побудовували більше цегельень і дахівлянок, з'являлися досконаліші вальцеві млини. Якраз у цьому році закінчилась тяганина Петра Потаповича за Управу станиці з поміщиком Радивоном Лукичем Ярошенком.

Пан Ярошенко прийшов, років сорок тому, з косою з України. Це був дуже великий зростом і з багатирською силою чоловік з одним оком. Коли ще не була поділена земля, а сінокос захоплювали, хто скільки обкосить косою за день, то дід Васі наймав за півтора карбованці отого Ярошенка і він закошував найбільше. Так на поденній праці Ярошенко заробляв і скуповував у збіднілих панків земельку за два-п'ять карбованців за десятину і хутенько поруч з юртом настасівців збудував собі хутір, до якого все прикуповував землю, а в дев'ятсотих роках він уже посідав понад 22 000 десятин землі, тоді як ціла Настасівка мала біля 21 000 десятин... Хутір Ярошенка був дуже багатий і подекуди упромисловлений: багатий на сільсько-господарські машини, дві молотарки млин паровий виноградарник, табуни добрих коней, череди рогатої худоби декілька отар овець тощо. Але мав Радивон Лукич крутий характер і порозганяв своїх синів, а дочки неграмотними лишилися. Ярошенко завжди ще й доарендував у настасівців декілька сот десятин землі на умовах: третину під толоку, третину під сінокос, а третину мав право орати.

Землею козаки орудували у той спосіб що на чотири-п'ять а то й більше років наймали фахівця-землеміра, що цілий юрт ділив

смугами з вузькими польовими дорогами шириною між ними по 240 сажнів так що кожні 10 сажнів вдововж смуги по дорозі відповідали одній десятині. При станичному ж управлінні вибирався грамотніший урядник чи й козак, який пізніше щовесни, користуючись мірничим залізним ланцюгом, нарізував молодим шістнадцятилітнім козакам паї по 10, 11 чи 12 десятин. Декілька років таким комітетчиком був Миколай Потапович. Одної весни він нарізував землю молодим козакам поруч з ділницею заорендованою Ярошенком. Хтось із присутніх понятьх (довірені від станиці козаки) завважив, що Ярошенко поорав більше, ніж 3 000 сажнів, понад дорогою, і просив перевірити ланцюговим мірилом. Миколай Потапович це зробив і виявилось що заорано майже вдвічі більше, а під толокою не лишив нічого. Склали протокола й передали станичному управлінню. Викликали присяжного мірника, який підтвердив цифри Миколая Потаповича. В умові ж за кожну неправильно розорану десятину стояв великий штраф — 50 карбованців (при орендній платні 5-6 карбованців за десятину річно.

Отаман покликав Ярошенка, радячи йому мирно полагодити з трьома понятими: П. П. Іванисом, І. Є. Микитіном та Пономаренком. Ці двоє годилися якось це полагодити, а Петро Потапович заявив що Ярошенко мусить прийти на збори гласних станиці, поклонитися старикам і попросити не штрафувати та пожертвувати яких 100 карбованців на школу. Ярошенко заявив, що він «куркулям не хоче кланятись, що він на суді доведе й покаже Іванисам».. (Миколай Потапович що міряв і Петро Потапович, що заступав станицю по судах). Подали до окружного суду. Петро Потапович, за порадою нотаря Подушки в Катеринодарі, навіть адвоката не брав, а сам дав пояснення, які забажав суд. Окружний суд виніс постанову, що Ярошенко має виплатити штраф згідно з умовою і покрити всі судові витрати. Ярошенко подав апеляцію до Судової палати, яка підтвердила постанову окружного суду. Апелював Ярошенко ще до інших інстанцій, діставшись аж до Сенату в Петербурзі. Так справа тяглася коло трьох років і Ярошенко заплатив коло 10 000 карбованців з судовими витратами після цього став дуже панувати Іванисів Коли приїздив до церкви зупинявся на подвір'ї Миколая Потаповича. Не один раз пей багатій казав, що треба було б послухати ради козаків, бо... вони — розумніші.

Особливо цікава була постава козаків до отаманів, що намагались диктаторствувати, — себто, коли отаман сам робив те, що належало до Ради гласних чи виборних. Дві каденції отаманував Василь Іванович Шуйський (знаменитий бас з Конвою його величності) і під кінець розпився та розволочився за чужими молодицями. Почав брати хабарі, орендувати станичну землю своїм посіпакам і т. д. Петро Потапович його приятель по півчій, й інші пробували радити отаманові перестати своєвільничати, а він з реготом відповідав що неслухняних вишле на Сибір, що у нього у Відділі діловод приятель, і він доб'ється адміністративного призначення отаманом, коли його не виберуть. Це дуже рідко траплялося, що, коли Рада виборних не могла вибрати, то Відділ призначав «адміністративно-

го отамана». Козаки цього дуже не любили і в Настасівській такого випадку не траплялося. При такій відповіді Шуйського Петро Потапович з гуртом ханьківчан зібрали доказові матеріали й через самого ж отамана Шуйського подали протест на його діяльність до Відділу. Відділ вислав на Раду якогось урядника, що погирмав на виборних і наказав «не піднімати революції», бо за це можна на довгу дорогу попасти, в Сибір. Однак, Рада не погодилася й просила переслати протест в Катеринодар до Обласного Правління. Урядник зайорзав але не хотів погодитися і від'їхав з погрозою козакам, обвинувачуючи їх бунтівниками...

Тоді Петро Потапович забравши копії всіх документів і протоколу, з урядовцем з Відділу сам поїхав до Катеринодару, де його вислухав радник Наказного отамана Лях і обіцяв у короткому часі прислати спеціального слідчого. За якийсь тиждень прибув до Настасівської молоденький урядник наказав скликати збори, хоч Шуйський і лякав, що буде бунт. Вислухавши виборних і отамана, продивившись докази, урядник тут же заборонив Шуйського в правах отамана, призначивши на його місце тимчасом урядника Ф. К. Погорілого із ханьківчан і радичи на перших же зборах обрати собі нового отамана станиці. Обрали Ф. К. Погорілого, а Шуйський оскаржував майже всіх виборних в революції, але і його записник у Відділі одержав «наганяй» з попередженням. Взагалі станичний отаман був конституційною владою, за якою стежили довірені, судді, помічники, дижурні урядники (безкопितовно відбували допоміжну службу в управлінні станиці, щотижня інший) і самовласувати йому не було як. На Чорномор'ї адміністративних отаманів майже не траплялось.

По неділях вся молодь частенько набирала харчів і їхала лінійкою до Анапи в Чорне море купатися. Там був розкішний з білим, як цукор, піском пляж, п'ять-шість верстов шириною і дуже мілкий (з верству глибина досягала поляса). Вода прозора-чиста, що все видно до дна. Дітвора плескалась на міліні в теплій воді. Купальових костюмів не було, — жінки купалися окремо від чоловіків. Хто бажав зразу глибокої води той розбирався ближче до міста і там плив з кручі. По неділях на цьому пляжі бували тисячі народу, що годинами вигрівався на піску, а потім хлюпалися у воді, як кому подобалося. Іванісівська компанія бувала коло моря, поки почне спадати спека, і верталася з проходом уже смерком додому, де їх чекала мама із смачною вечерею. Мама ця майже ніколи не сварилася і якимсь обов'язком для себе вважала всіх обслуговувати, кожному усміхалася, дуже раділа, коли всі з'їздилися. Для Васі ж вона готова було з-під землі дістати, що він бажав.

Іноколи їздили купатися в Кубань, але тут малим було небезпечно — зразу були великі кручі. Вода каламутна від глини й піску, але вона дуже добре змивала піт і товщ.

Так, у будні за наполегливою фізичною працею, по святах — у розвагах серед найближчих утікали дні й тижні. До Семена (1-го вересня ст. ст.) молотьбу закінчили. Школярам час до школи. Вася також від'їхав до Новочеркаську з наміром ще доскласти деякі

іспити й зразу розпочати лабораторію по аналітичній хемії, яка жала всіх вибагливістю керівників. Голова цієї лабораторії проф. Павло Олександрович Капинський вимагав суворо, вважаючи, що його дисципліну студент мумить студіювати не менше двох семестрів.

Вася на цей раз довго не знаходив бажаного помешкання, щоб було недорого, тихо й мало добру лямпу. Приїхав Богдан Тер-Саркісов з дружиною Сонєю з Тер-Арутюнових. Вони намовили Васю оселитися разом з ними, щоб допоміг Богданові скласти на Різдво аналітичну геометрію. Відразу ж знайшлося дві лекції по математиці для іспитів за середню школу. З 1 жовтня розпочав практичні вправи в лабораторії по аналітичній хемії, яку всі відкладали на пізніше. По якісному аналізу було частіше два ляборанти: Кремер (зовнішня і по вдачі — німецького роду) і Славський — обрусілий поляк. Вони спершу перед кожною групою давали теоретичні («сухі») завдання. Студент, що правильно напише всі рівняння, одержував невідомий розчин чи порошок для якісного аналізу. Якщо аналіз був без помилки, то ще раз перепитували з пройденою групи, давали суху задачу на нову групу і тоді тільки давали слідуючу пробу для аналізу. Здебільшого студенти по двічі, або й тричі приходили на сухі задачі, а «аналізувати» умудрялися і по п'ять разів. Після третьої групи екзаменував сам Капинський, даючи частенько «хемічні загадки», на зразок: «натовчу скла й наллю води, яка буде реакція — кисла чи лугова?» Вася приходив до лабораторії о 8-ій рані й сидів до 10-11 вечора, якщо не було інших вправ (по фізиці, силовитиву матеріялів тощо), на лекціях бував рідко, і то головні в тих професорів, які провалювали на екзамені, незалежно від виказаних знань тих, хто не бував у них на лекціях. «Обідав» звичайно хлібом з сиром та чаєм. По якісному аналізу Васі пощастило всі сухі й мокрі задачі складати по одному разові і навіть проф. Капинський не «прогнав». Так ще перед Різдвом Вася закінчив якісний аналіз і перенісся до 2-го поверху — до квантитативного (кількісного), який провадив Славський; контрольний аналіз силікату давав сам Капинський, що після закінчення всього ще й екзаменував по цілому курсу. Хто складав силікат і іспит, купував і частував усіх студентів кількісного аналізу, Славського й Капинського булочкою «рогадином». Крім хеміків, кількісний аналіз робили гірняки й меліоратори (щоправда, менше скомпліковані комбінації). Особливо часто провалювалися на аналізі силікатів.

Просиджуючи годинами над випарюванням, фільтруванням, сушенням і пропінанням, Вася часто вислuchував від гірняків висліди їхніх силікатів і скарги на невдачі. Силікати гірнякам давали простіші і Вася по кількості крем'яної кислоти (Si і O_2) досить точно вираховував кількість інших складників і не раз допомагав колегам вірно скорегувати їхні висліди. Але силікат Капинського, що сам робив аналіз і давав аналізувати лише хемікам, Вася не міг скорегувати обрахунками і в кількісній лабораторії у Васі більшість аналізів пощастило робити по одному разу; силікат також зразу Капин-

ський визнав задовольняючим. Так на масляницю Вася склав і в Кашинського іспит.

На Різдво Богдан склав свій торіпний мінімум з аналітики, і Вася перебрався на нове помешкання, «гризучи» спротив матеріалів проф. Абрамова. Останній видав свій курс декількома випусками літографованим способом і домагався, щоб всі відвідували його лекції. Він мав «оригінальний» спосіб викладання: перед лекцією на декількох габлицях різнокольоровою крейдою виписувалися всі формули на цю лекцію. Професор у темно-синьому мундирі приходив з дерев'яною вказівкою і нею водив по формулах, підкреслюючи особливо значення літер (грецьких), те чи інше напруження (на розтягання, стискання тощо). Лекції його були надруквані з безліччю помилок в різних рівняннях і на кожній сторінці. Отже, Вася, побувавши на декількох лекціях, вирішив готуватися самому до іспиту і перестати витрачати час на слухання якихось теревенів про значення літер. Як основу для студіювання взяв курс спротиву матеріалів проф. Степана Прокоповича Тимошенка, яким тоді захоплювалися всі студенти. Простудіювавши «до дошки» цей курс, після Різдва Вася зголосився до іспиту, який відбувався також з якоюсь особливою парадю: друковані завдання на декількох листах, спершу треба рішити (розв'язати) задачу (якийсь математичний приклад), а після цього приступати до теоретичних питань. Одержавши завдання, Вася швидко розв'язав приклад з якоїсь колонни і зголосився до відповіді. Професор тільки глянув на написане й враз:

— А що то у вас, господін студент, за «К»?

Вася відповів, що то визначає напруження матеріалу.

— Я так напруженіє не називал, откуда ви ето взяли?

— У професора Тимошенка, — була чистосердця відповідь.

— Ах, так ви по Тимошенку? Тоді, будьте любезні, сначала виучіте значення літер по моему 4-му випуску, а тогда приходіте экзаменоваться... — ядовито зазначив професор і з посмішкою звернувся до аудиторії: «следующій!»...

Це був перший «провал» на іспиті, він був болючий, бо Вася властиво до суті й не дійшов, а вже присуд одержав.

Після цього Вася просидів зо два місяці над виправленням помилок у курсі проф. Абрамова і вивчив його спеціальний випуск про умовні значення для грецьких літер згідно з постановою якогось інтернаціонального конгресу в Лондоні і перед Великodem знову зголосився до іспиту. На цей раз одержав задачу на «брус» рівного спротиву, яку розв'язав швидко і з «абрамовськими означеннями». По теорії одержав також легкі запити і після цього іронічне — «тепер ви підготувались, ставлю вам «5». Про цей іспит, з демонстрацією помилок в цілому курсі, Вася говорив з деканом факультету проф. Кузнецовим. Той висловив «співчуття», але, додав, що «у нас професора незалежні у своїх викладах і способах переведення іспиту, і ніхто не може вмішуватись в цю їхню сферу». Спіявши зуби Вася ще склав графостатику (будівельну механіку) у Абрамова і потім обходив його десятою дорогою. Щоправда, вправи по цих двох дисциплінах вів талановитий інженер Дяконов, що до того ж був

прекрасним педагогом і людиною. Його вказівки про контроль різних матеріалів зокрема цементу, були практичні і важливі. Студенти цю людину шанували й співчували йому, як співпрацівникові з самодуром Абрамовим.

Часи були тихі, політичне життя проявлялося в Державній Думі, в пресі, але студентство, налякане мінімумом «гризло камінь науки». Ні одної «сходки», — креслярні, лябораторії, кабінети щовечора повні студентів, що з захопленням фахово вправлялися. Діяло наукове «Імператорське Технічне Т-во», в якому виступали з доповідями переважно професори. Особливо ефектовна доповідь була проф. Міловича про стиснення струї. Ця доповідь охоплювала дворічну роботу, експериментально перевірену з рухом води в парафінових каналах і зняту на фільм. Доповідь відбулася в кіно. Проф. П. О. Кашинський декілька вечорів викладав про переведені аналізи болота з озер Манича та про явища гідроліза. Проф. Вологдін декілька доповідей зробив з металографії. Проф. Дементієв (бувший ректор Київської політехніки), цей надзвичайний практичний технолог і блискучий промовець, час-від-часу ділився своїми дослідженнями з силкатною цеглою. Поза цим студенти відвідували театр, концерти, особливо, коли приїздила опера.

Населення Новочеркаську дрімало, що дуже влучно окреслив адвокат-балакун лівого напрямку Петровський: «поки з кожного другого вікна видно голову військового старшини й горщик з гераню, Наказний отаман може відпочивати спокійно!»... І дійсно, життя нічим не порушувалось. Васю одного разу в станиці кликали на «смотр» перед якимсь молодим старшиною, присланим з Відділу. Коли Вася не явився, то старшина вимагав, щоб батько приніс військово-арматурні речі на випадок мобілізації. Миколай Потапович сміливо відповів: «Я своє відносив і за сина відповідати не буду, він в студент і має важлишу працю, ніж дві пари білизни показувати»... Старшина написав рапорт і до Військового Штабу в Новочеркаську прийшла вимога — посадити Васю на тиждень під арешт на гауптвахті. Полковник — начальник Донського штабу — прийняв цю вимогу за жарт і відповів, що Вася відсидів; викликав Васю й повідомив, що на Кубані дуже великі «служаки».

Так промайнуло ще два семестри, і Вася складав предмет за предметом: електротехніку, ботаніку, кристалографію, мінералогію, фізико-хімію і почав братися до практичних технологій. Технологію мінеральних речовин, води і палива викладав проф. Дементієв, при його катедрі був також велика сила доцент, здається, Чорнобаєв і солідний лаборант інженер - технолог Олексій Павлович Голубінцев, — старшина Донського війська, що відслужив вимаганий термін за науку, перейшов у стан відпочинку і закінчив ще Технологічний Інститут у Харкові. Пізніше прийняв посаду керівника Центральної лябораторії Владикавказької залізниці в Ростові. Пам'ятаючи Васю по вправах в його лябораторії, він запропонував відбутися ферії на платній практиці в лябораторії залізниці. Так, літо 1913 року Вася пробув у лябораторії в Ростові.

Названа лябораторія виявилася універсальною: *залізниця мала*

величезні майстерні, паротяги з опалом вугіллям і нафтою, досить клопоту з водопостачанням для локомотивів, треба було провадити найрізнішу контролю у величезних споживчих склепах залізниці. На більшість закупованих продуктів: вугілля, нафтодеривати, цинку, фарби для барвлення вагонів оливу, масло і т. д. у залізниці були складені з постачальниками умови, по яких продукт повинен бути не нижче певної якості (наприклад: вугілля мусило давати не менше 7 000 калорій теплової вартості, не більше визначеного відсотка попелу й сірки і т. д.). В лабораторії систематично переводився аналіз води з різних водозбірників по лінії. З кожного пароплаву, що привозив вугілля з Англії, бралася проба з різних місць і запечатана присилалася в лабораторію. Праця була дуже цікава й повчальна та різноманітна. З постачальниками не завжди все було гаразд. Трапився такий випадок, коли прийшли проби вугілля з великого океанського пароплаву, а воно показалося шифером (каменем), що звичайно не відповідав цілковито умовам контракту. Аналізи, на вимогу постачальника, ще перевірювалися в Харківським Технологічним Інститутом; перевірка ствердила первісний вислід лабораторії і контрактор заплатив велику кару, опріч неприйняття привезеного ним вугілля.

Праця в лабораторії кінчалася о 4-ій годині вечора, і Вася мав досить часу на підготовку до іспитів восени. В лабораторії працювали ще два постійних середньо-технічних техніки та два студенти-практиканти, як і Вася, з Московського Імператорського Технічного училища й Технологічного Інститута з Харкова. Відношення і співпраця була приятельська, а Васю Олексій Павлович майже кожного дня брав до себе (мешкав на горі) на снідання. Тут Вася познайомився з колосальним розмахом Владикавказької залізниці, щоправда, вона була поставлена найкраще в Росії. По більших містах залізниця мала свої представництва, розпоряджала зразковою нафтодестиларнею в Грозному. Лабораторія дослідила вугілля з Тиберди на Кубані, яке відкрив, перебуваючи на курорті головний директор правління в Петербурзі гірничий інженер Пічковський. Це була школа для праці одного з великих акційних товариств на півдні, головню, на Північному Кавказі. Найрізноманітніші аналізи з практичними уважно опрацьованими вимогами від них. Тут практично Вася зрозумів, яке велике значення мав взяття проби досліджуваного матеріалу, яка (проба) дійсно б відповідала пересічному складові. Хибна проба вводила нанівець виследи аналізу. Керівник лабораторії, великий з трохи калмицькими очима, чоловік був дуже зрівноважений і досконало опанував усі технічні методи. Він ніколи не підганяв і не підніс голосу, але всі співробітники намагалися бути янайліпшими виконавцями: працювали совісно. Олексій Павлович дуже делікатно (це не відповідало його трохи грубоватій зовнішності) непомітно контролював кожного аналітика і справляв його неточности у формі товариської поради. Це був ідеальний старший лаборант у технічній високій школі, що навчав студентів правильно засвоювати техніку найрізніших техно-хімічних аналізів.

В половині вересня Вася повернувся до Новочеркаську і дозда-

вав іспити, що не встиг скласти у весняний період. Третій рік проходив переважно в слуханні практичних технологій і відбуття по них лябораторії. Працюючи в лябораторії електро-техніки. Вася попав у групу, в якій був і студент Голубов — голова чорносотенної маленької групи студентів політехніки. Другий студент Голубов був у Києві, що про його хулігансько-патріотичні витівки йшов широкий розголос. Новочеркаська група була пасивною, а її голова. Голубов, являв студента-туницю в навчанні. Він скінчив гарматну школу, а пізніше вийшов на відпочинок і поступив до політехніки Кремензний, вайлуватий шатен з низьким чолом і плотоядними відразливими устами, говорив з присканням слиною і перед ляборантом був гнучкий до огиди. У схемах сполук, які давали кожній групі студентів на вправу, він нічого і ніяк не розумів, для «зачоту» (зарахування відбутих вправ) списував у колеґ, а на вправах тягав драти, як йому наказували інші. Славолюб же був необмежений і все перся з своїм «я». Він добровольцем взяв участь в Балканській війні, але особливо не вислужився і нагород більших не здобув. У революцію скотився до більшовика-підлабузника з мрією стати Отаманом Донського війська, козаком якого був родом.

В лябораторії органічних речовин відомий проф. Фокін, що ви-найшов гідрогенне розщеплення рідких товщів при нікельовім ката-лізаторі, саме тоді від'їхав, і Вася відбува лябораторію в його асис-тента — лектора Коса — молодій людини, трохи ознайомленої з наф-тою, обробленням шкіри та олійництвом. По цих галузях головню і відбувалися вправи, які можна було закінчити на протязі двох тиж-нів. Лекції по харчовій технології викладав балакучий проф. Лялін, що мав непоганий баритон і належав до лівих професорів. У його лябораторії господарив нехлюйний ляборант інженер Філатов, здав-ється, з донських козаків родом. В пій лябораторії панував незвичай-ний хаос і бруд. П. Філатов заливав за ковнір, дуже хвастася своєю вченістю і приймав без найменшої перевірки висліди праць студен-тів. З поясненням також не поспішав і не відомо, чи він його міг дати. Головню досліджувалися пукри й вина. Навчитися чомусь там не було в кого. Технологію фарб викладав доцент Віктор Михайло-вич Троїцький, ще не стара людина, яка сама працювала і вима-гала від студентів певного знання. Його ляборант Миколай Никола-йович Рождественський (він себе називав «йолочкою») прекрасно ознайомлений теоретично і практично з кольористикою. Він кожному студентові втовкмачував так вперто, що не міг не навчитися спеці-фічним аналізам і техніці фарбування. Це була одна з найприємні-ших лябораторій, хоч і тіснувата помешканням. Щоправда, Рождес-твенський був дуже нервовий, але умів панувати над собою.

Так з одної до другої лябораторії переходячи, складаючи по черзі дисципліни (переважно без призначеного періоду для іспитів) непомітно пролетів і третій рік. По суботах і під свята Вася завжди ходив на всеночну, насолоджуючись співом прекрасного ар-хирейського хору. Залишився в пам'яті іспит весною у проф. Міло-вича, що вважався поміж студентами «строгим». Хеміки в нього слу-хали гідравліку і кілька типів турбін з використання гідроенергії.

Підручником була його літографована книжка та про використання енергії невеличка брошурка якогось автора. Виклади були речеві і Вася на них ходив, а наприкінці прочитав названу літературу. На іспит прийшло багато студентів механіків і меліораторів, для яких це важливий курс. Одержавши завдання, Вася без особливих труднощів поробив схеми й теоретичні відповіді. Професор продивився написане, задав кілька питань і попросив книжку. Взявши до рук книжку, він покосився на неї, глянувши на Васю, став перелистовувати і нарешті питає:

— Невже це правда, що ви прийому 1911 року?

Почувши підтвердження, проф. Мілович голосно сказав до всіх:

— Всі кажете, що дуже важко вчитися, сидите по вісім років, а ось цей студент за три роки майже все гамузом склав і виправи відробив. Значить, можна, тільки треба працювати.

Вася «спік рака» і, як опарений, вискочив з аудиторії, ніби почувачи провину перед колегами. З інших дисциплін, особливо різних технологій, іспити проскакували «самоходом», бо в більшості все це було повторенням курсів середньо-технічної школи, яку Вася закінчив одним з перших та ще й побував на більшості тих підприємств. У цей спосіб Вася, маючи матеріально непогане забезпечення від лекцій з Аполоном і іншими, підсунувся із складанням іспитів майже до кінця. — лишилося богословіє та якийсь, може, десяторядний іспит, а виправи всі відробив. Від Олексія Павловича Голубінцева одержав листа, щоб скоріше приїздив до нього в Ростов на практику в лабораторію, бо його вже залічено на практику.

Треба зазначити, що цей, останній, рік пролетів особливо швидко. Всі студенти працювали, аж сопли; на Московській і Платовському вечорами можна було спітками дуже рідко «фланіруючих» студентів, як то було в попередні роки. Всі поспішали і не мали часу на відпочинок.

Проф. П. О. Капинський повертався до Москви чи Петербургу і студенти влаштували йому врочисті проводи в одній з найбільших гостиниць. Говорилось багато промов, професорів було мало. Наприкінці сам професор Капинський з жартом сказав кілька слів і закінчив: що він також скінчив свій силікат (аналіз силікату) і через це всім присутнім дарує по... «рогалику». При цьому з'явилися копії з рогликами, з яких кожному дали це печиво. Це викликало бурю оплесків і піднесло веселий настрій, при якому ця гостина затягувалась далеко за північ. Ніякого алкоголю при цьому не було. Студентів зійшлося декілька сот. і аж тут Вася побачив декілька колег, з якими разом вступив 1911 року до інституту. Вони не поспішали так з наукою, мали добре забезпечення і дещо повільніше студіювали, на ферії їздили додому, звідки поверталися із спізнанням. Політичне життя в ці роки ніби спинилося. Стенограми з засідань Державної Думи викликали увагу на кілька днів. Більші враження залишали промови лівих: соціал-демократів Чхенкелі, Гегечкорі, з есерів — солов'єм «співав» О. Керенський, з кадетів: Шингарьов, Кокошкін, Мілюков і інші. Поважно виступали голова Родзянко, Гучков і викликали веселі жарти Пуришкевич, Крушеван, єпископ Ан-

тоній і єп. Евлогій. Однак зацікавлення політичним життям в Новочеркаську майже не відчувалося.

Закінчуючи третій рік політехніки. Вася вже обмірковував і вибрав спеціалізацію: дипломний проєкт та дипломову працю. Вирішив ще раз перейти нафту і її перероблення, тим більше, що лише в цій політехніці була відкрита катедра по нафті, яку очолював молодий лектор Павло Олександрович Гребньов, що йому був відведений півльоховий поверх просторого будинку на Московській вулиці. Вася зайшов до цього помешкання, щоб поговорити з майбутнім керівником і оглянути, що там є з уряджень. П. О. Гребньов дуже здивувався, що у нього хотять спеціалізуватися і не виявив зацікавлення до прибулого але показав лабораторійні кімнати, креслярню, спеціальну бібліотеку і запитав, чи знає Вася, що при спеціалізації в нього треба складати два зайвих предмети: хімію й технологію нафти. Вася відповів, що вже ознайомився з дипломними умовами по різних фахах та що ті іспити його не лякають. В лабораторіях Вася побачив переважно йому знайомі прилади, які блищали новизною, на більшості не були ще одірвані німецькі ярлики. Скло енське й шотовське — тугоплавке, цілий комплект новеньких платинових тиглів і мисок, модерні зручні столи й полиці, симпатичний стерж. Після цих оглядин Вася умовився, що зголоситься восени. Васі дуже сподобалася багато устаткована новісінськими німецькими пристроями електрична піч для елементарного аналізу (по всіх інших лабораторіях були газові). Трохи молодим лише здався лектор, що тільки відбув свою стипендіальну командировку до Німеччини й Румунії. В розмові Вася не відчував «інженерського специфічного жаргону», який мимовільно проявляється у більших фахівців, а Гребньов лише придакував коли Вася називав той чи інших апарат.

Написавши Ніні, що й «він перейшов у старшу класу» та кинувши жмутик жартів Вася переїхав на початку червня до Ростова — знову на практику в лабораторії. Літо вдалося раннє й гаряче, праці також повні руки, хоч і було аж троє студентів-практикантів, а не встигали вчасно все робити. У Васі відновилися найближчі відносини з родиною керівника, що майже щодня брав його з собою на снідання. У це літо Вася одержав командировку — перевірити працю очищувальних апаратів по лінії до Дербента включно. Так мандрував Вася від водотисневої вежі до наступної, аж докотився до смердючого Каспія та міста й порта Дербент. Перевіривши стан реактивів і працю водочистителя, Вася пішов на оглядини свідків давньої минувшини. Оглянув землянку, в якій мешкав Петро I, коли оволодів цим містом у 1722 році і пішов до старої фортеці на високій горі, за аулом якихось горців. Фортеця вражала своєю масивністю: по стінах вільно було проїхати возом, а зроблені вони з величезних тесаних каменів, що їх навіть за сучасної техніки важко було б підносити на таку височину. Всередині фортеці нові казарми, побудовані для батальйону війська, що виконував і гарнізонну службу в місті, але в цей час вони були порожні. На брукованому каменем дворі було два глибоких, у формі глечика давніх часів колязів-в'язниць, з яких утекти було важко. Глибина ж така, що дна

не було видно. З гір через двір булькотів потічок з льодяно-холодною водою. Розглядаючи ці свідки давніх часів, Вася декілька раз напився з потічка води, що пізніше викликало гостру хворобу кишок.

Надвечір Вася повернувся на вокзал, не встигнувши скупатися у смердючій Каспії, свobodно розташувався в купе, бо потяг був напівпорожній, та з насолодою людини, що зробила довгу працю, слухав ритмічний стукіт коліс цульманівського вагону. На Мінеральних Водах зробив зупинку, щоб через Бештау дійхати до Залізноводська і відвідати дружину з донькою керівника лабораторії. В Залізноводську надивився на білих, ніби недожвлених хворих, напився цілою водою та поговорив з давнішими знайомими. Почало сутеніти, як Вася повернувся на Мінеральні Води й пересів на кур'єрський — Петербург—Тифліс. Трохи втомлений, зразу простягся на горішній м'якій полиці і заснув «сном праведника»; ні розмови пасажирів, ні грюкіт коліс, ні навіть свист паротяга при минанні переїздів та малих станцій його не тривожили. Була субота, коли докотилися до Ростова, а тому Вася висів аж у Новочеркаську, щоб полагодити деякі справи, наміряючись у неділю повернутися до праці.

Побувавши в кількох домах, Вася зайшов на Маріїнську вулицю до давньої приятельки, дентистки Надії Олексіївни. Під час розмови за чашкою чаю Васі закрутилась голова, й він втратив притомність. Надія Олексіївна викликала доброго (з земських) лікаря, який констатував гостре запалення кишок від такої смачної дербентської води. Почалася кривава дизентерія і небезпека запалення брюшини. Так, Вася став пацієнтом та ще й з небезпечною хворобою. Але незвичайне опікування двох жінок (у Надії Олексіївни саме тоді гостювала її сестра), правильна діагноза й часті відвідування лікаря — за тиждень знизили гарячку, і дуже змарнілий Вася міг з'явитися на праці в лабораторії, тримаючи строгу діету (лише сухий грагамовський хліб, молоко й каші).

Саме тоді Вася, як і вся довга й широка Росія блискавкою довідались, що студент Принцип забив у Сараєво наслідника австрійського престолу Фердинанда і його дружину. Австрія гостро зареагувала. Вона вимагала від малої Сербії ганебного акту. Сербський король Петро, очевидно за намовою російської дипломатії, відмовився задовольнити повністю вимоги Відня. Австро-Угорська монархія проголосила війну Сербії і її когорти переступили кордон Сербії. Росія прийняла виклик і зі свого боку стала боронити слов'янського «братушку», оголосивши загальну мобілізацію, а Берлін слідом — декларував війну Росії. Союзники Росії Франція мусила виступити проти Німеччини; згодом на сербській стороні стали — Англія, Італія, що зрадила німців, США, Японія й інші, а до німецької коаліції приступили — Туреччина й Болгарія. Так розпочалася перша світова війна.

23. МОБІЛІЗАЦІЯ В ПЕРШІЙ СВІТОВІЙ ВІЙНІ

Враз були закриті монополки і припинено продаж алкогольних напоїв. По вулицях Ростова проходили урочисті маніфестації, що несли портрети царя й цариці, інколи, прапори і співали «Боже, царя охорони», «Спаси, Господи, людей твоїх» та інші патріотичні пісні. По церквах служили молебні. Почувалося якесь піднесення, людей охопив патріотизм. П'яних майже не було, але ті, що побували у військового начальника і були призначені до якихось частин, — шwendяли юрбами по вулицях і горлачили «Последній, нонешній деньочек»... Енергію своєї «широкої натури» подекуди вилаadowували на перекидання вагонів трамваю, які лежали в декількох місцях Таганрозького проспекту, на Нахаловці і в Нахичевані. Але назагал великих розбипацтв не було. Війну Ростов прийняв з певним надхненням, з симпатією до бідних сербів. За кілька днів Ростов-місто мав звичайний вигляд, а на станції стало ще людніше і в юрбі частіше й густіше сіріли шинелі та сірі шапки вояків і їх старшин.

У лабораторії за два дні всі працівники (від керівника, що був старшиною запасу, обох лаборантів — прапорщики запасу, до студентів які всі підлягали спочатку призыву) покликав військовий начальник або й просто повідомив, куди хто має з'явитись. Щиросердно попрощавшись. Вася з невід'ємним куфриком сів до потягу на Новоросійськ; потяг не спізнився і не був переповнений. Перед сьомою рано луна його свисту відбилась від катеринодарських садів і скоро плавно, без грюку, він спинився перед вокзалом. На пероні за лікоть Васю затримали. Обернувся й зустрівся очима з вусатим фельдшером Михайличенком, якого після виїзду з батальйону не бачив. Обнялись. Перекинувшись кількома словами й Михайличенко запропонував покрити зустріч (він любив чарчину). На заввагу Васі, що ніде нічого не продають, Михайличенко лукаво посміхнувся, покликав візника (в Катеринодарі завжди були парні та з добрим ки́ньми) і наказав: «Большая Московская!» За десять хвилин увійшли до просторої, майже порожньої, залі. Михайличенко шепнув «человеку» і миттю стіл був накритий білою скатертиною, появилась холодна закуска, глек з червоним ковьяком, а за кілька хвилин і шампик з цибулькою, тархуном і... з карачаевського ягнятка... Через тричверті години Михайличенко провів Васю на пристань Діпмана, де вже перший гудок програв. Попрощалися. Михайличенко працював у військовому шпиталі в Катеринодарі, і його ще не покликати. На пароплаві мало було пасажирів, та все ж знайшлися компанії за стіл на місток і «по знайомству» вони замовили вино й завжди тут смачну рибу. По берегах Кубані цокотіли косарки, жнива були в розгарі, валки золотистої пшениці й ясно-жовтого ячменю росли. На лівім березі скоро почалися жовті безкраї стени соняшника. Цей рік був урожайний на все. Кубань трохи підсохла, їхали в мірянням глибин, важко пересувались через Роздъори і спізнилися у Слов'янську й на Урму, де чекали на Васю Сеня з молоддю.

Вечера не була весела, як завжди, мама сплякувала і намовляла завтра не їхати до табору в Слов'янську, але Сеня й тато завва-

жили, що вже почалися стрільби. Раненько Вася перебрався в черкеску, захопив бурку і з татом лінійкою рушили до табору в Слав'янську, куди приїхали коло сьомої ранку і зразу ж до казарми 1-ої сотні 9-го Пластунського батальйону. Сотня тількищо повернулася з ранньої стрільби, і Васю оточили старі приятелі: Трюхан, Ладога, Гладкий Федина й багато інших з 3-го батальйону. Всі вони змужніли, словажніли і радо вітали Василя Миколайовича, як вони його раніше звали. Представився Вася й командир 1-ої сотні, старому знайомому під'есауду Циганкові, що щось промурчав і наказав видати гвинтівку й «сидора» (мішок для білизни й інших речей). З ближчою компанією пообідали коло лінійки на яку тато захопив з дому піввідра сотерну, що його швиденько й спорожнили, а в півпершій уже вишикувалися і з пісню помашерували на стрільбище.

На стрільбищі Вася знайшов ще більше приятелів: двоюрідного брата Кирюшу Безщасного (він учителював у двоклясовій школі в Полтавській) Савку Крикуна — колегу по двоклясовій школі, тепер учителя Луку Білашова з Курчанської й інших. Після стрільби цілою юрбою інтелігентська братія йшла в Слав'янську і на березі Протоки в гостинниці Федоренка пили горілку й вино, повертаючись на світанку до табору. Часто не лягали, а йшли на ранішню стрільбу. Повернувшись із стрільби, — заставали в казармі лінійку, на якій сестрички Васі щодня привозили обід: з піввідра борщу, смажену гуску, качку декілька курок, дві паляниці й безліч всіляких пундиків і пирожиків, по піввідра сотерну й лафіту. Все Вася з приятелями спорожнював за півгодини, трохи жартував із сестричками і просив більше не привозити бо, мовляв, цілу сотню не нагодуєте а для мене так багато не треба. Але вони щодня приїздили і радувалися, як молоді хлопці після «прогульки» й стрільби все уминали. Так проминув тиждень, і батальйон проробив усі 14 вправ по стрільбі. Два кінних полки — Таманський і Полтавський увесь час вправлялися в рубанні й скаканні, аж поки не покликали виступати.

Була неділя коли проводжали кінні полки на фронт. Проводити з'їхалися тисячі рідних та знайомих: величезна площа перед казармами вкрилася тисячами лінійок і найрізноманітніших возів скрізь білили червоніли й зеленіли різних відтінків хустинки, спідниці й блузки жіноцтва всіх віків; поважно походжали літні господачі здебільшого в бешметах темних кольорів. Коло 10-ої ранку вишикувалися поруч кінні полки, а на їх лівому фланзі уступом 9-ий пластунський батальйон. Коні нав'ючені для походу в далеку дорогу. Прибув отець Віталій з причтом Отаман Таманського Відділу ген. Мищенко з своїм штабом. Почалася під відкритим небом польова служба Божа. Був жаркий день. При повній тиші всі гаряче молилися під спів доброго хору Слав'янської. Урочистість моменту відчували навіть найменші діти що тихо притискалися до своїх мамів, бо й вони проводжали в невідоме своїх батьків та братів. По закінченні служби й молебню о. Віталій покропив свяченою водою від'їжджаючих козаків і коней. Під'есаул Пиганок схвилювано голосно скомандував: «Слухай, на караул!» Одним махом батальйон плас-

тунів виніс перед себе гвинтівки й заляк. Отець Віталій сказав коротке слово українською мовою, підкреслюючи, що, де б не заносила їх доля, вони не повинні забувати, що вони є діти великих батьків, що вони походять з землі їх Батьківщини, де «тихі води і ясні зорі!» «Бережіть же один одного і чесно виконуйте обов'язок і не забувайте про прабатьківську віру, і Бог буде з вами!» Після панотця довше говорив Отаман «кубанською» (мішанина української й російської) мовою, закликаючи до відважної, чесної служби, щоб не запламити не лише ім'я кубанського козака, а й славу запорожців — прадідів великих Закінчив зверненням до полковників-командирів полків, щоб піклувалися козаками як своїми дітьми, і повернули їх здоровими, увінчаними св. Юрієм і славою героїв. «Будьте ж кожному козакові батьком і старшим братом!» По-українськи відповіли командири полків коротко обидва зазначаючи, щоб Батько-Отаман не турбувався, бо вони приложать усіх зусиль, аби його діти не осоромили Кубані — запорізької слави!

Під'есаул Циганок подав команду: «До ноги й вільно!» — яку чітко як один виконали пластуни. Від'їжджаючи почали прощатися з рідними. За п'ятнадцять хвилин трубачі заграли збір і пролунали команди: «По конях сідай співачи наперед!». Мнттю на конях були козаки з червоними башликами на спині, а батальйон знову взяв «на каравул». Почулося: «Справа по шість!» — і полки вишикувалися в колону. Високі тенори почали пісню «Розвивайся ти зелений дубе завтра похід буде...». Яку підхопили могутні бархатно-соковиті басы. Колона заворушилась тихим кроком Жінки, матері сестри й наречені кидалися до відходячих, хапаючи за стремена, а вони йшли не обертаючись. Пісня лилася, голоси виводчиків, як дзвінки розносилися по всьому степові Дійшовши до повороту за пейзажами, колони перейшли на ристь. Жіноцтво з голосіцням відривалося від стремени, падало, умлівало... Козаки вже заховаляся за величними осоками, а пісня лунала далі, завдаючи жалю. Батальйон і проводжавші стояли зачаровані, вслухаючись у все далі й далі бречячу пісню аж останні її звуки поволі затихли... За командою: «Відділами праві плечі вперед кроком марш!» — засмучені пластуни попрямували до казарм, а проводжавші почали запрягати коні й поволі роз'їздитися з тугою за найближчими, що тількищо від'їхали на жакливу війну.

Отак проводили перші два полки кіннотчиків кубанські козаки.

Батальйон відбувши стрільбу почали виводити на випади по маршуванню тощо це все нудило пластунів, а наказу про похід все ще не було. Відвідали Васю маму з татом. Сеня (його ще не покликали чим він журився, бо всі його ровесники вимаршували) й Ліна. За кілька днів після цього батальйонові було призначено день навантаження на баржі якими пластунів відвезено до Катеринодару. За день до від'їзду Васю покликав ад'ютант з Таманського Відділу і спитав чи він студент. Одержавши підтвердження, він дав папір, яким Вася як студент звільняється від мобілізації. Ранком прийшла сестра Бля, Вася погостив востаннє приятелів, попрощався з

усіма і повернувся до Ханькова, де ця несподіванка цілу родину, а особливо маму, не абияк порадувала.

24. ОСТАННІЙ РІК В ПОЛІТЕХНІЧНОМУ ІНСТИТУТІ

Гостював на цей раз Вася недовго. Він поспішав скласти останні, хоч і з другорядних предметів, іспити. В Новочеркаську й по шляху не було помітних змін, як не рахувати, що золотом більше не платили, стягаючи його до державного банку. Із студентів лише декілька, в тому й студент Голубов — старшина Донського війська, — пішли на війну добровольцями. Репита пильно вчилася.

Склавши всі іспити, Вася зайшов якось в лябораторію фізико-хемії до старого приятеля Сергія Васильовича Єфремова. Саме тоді нагодився і його шеф — проф. Порфир Миколайович Лашченко. Він клопотався, як допомогти війні й зазначив, що по шпиталях скоро забракне перексиду водня, який з пероксиду барію легко одержувати навіть у його лябораторії. Але для цього треба допомогти й студентів. Вася тут же дав згоду вечорами працювати для війни та умовився про день початку праці. Але в означений день проф. П. Лашченко поінформував, що він не має достатньої кількості пероксиду барію, а натомість пропонує працювати в нього науково. Його дуже цікавить проблема «пасивности металів» — і він за дві години говорив про цю тему. Вася погодився знову й на цю працю вечорами й ночами. На другий день Вася вже збирав електротехнічну схему для визначення потенціалу різних металів з неоднаковими електротидами.

У лектора П. Гребньова Вася розпочав проєтування нафтодестиліарні з використанням тепла всіх відхідних продуктів, а також лябораторну працю — визначення ароматних вуглеводнів у калузькій нафті на Кубані, яку в великій кількості з певної свердловини прислало тамошнє нафтове підприємство. Працювати було зручно, бо був сам та дуже пильний сторож, який охоче все виконував. Гребньов дав усі матеріали (хемікалії й прилади, літературу, майже саму німецьку: Енглер-Гефер, Зінгер тощо, креслярні дошки). Лекції він читав лише двічі на тиждень для самого Васі, а пізніше просто давав перечитувати, що він за тиждень настигає і налише рукою. Цей керівник заскакував до лябораторії на півгодини, ніколи не запитуючи Васі, що він зробив. Кімнатку Вася зняв у Надії Олексіївни на Маріїнській вулиці у двох хвиликах ходу до лябораторії.

Для дипломових робіт працював від сьомої ранку до сьомої вечора, а потім, іноді й цілу ніч, в лябораторії фізико-хемії, аж перед самим Різдвом її закінчив. Праця під керівництвом проф. П. М. Лашченка була надрукована в «Ізвестіях Ріжского Політехнічного Інститута». Дипломові праця посувалася важко, бо багато було приладів, які були нові й потребували пристосування, а Вася не мав достатнього досвіду і тому доводилося частенько заходити до проф. Зайцева (лябораторія органічної хемії) та його милого науково запра-

п'юваного лямборанта і радитись з ними. Для дипломового проєкту Гребньов дав лише завдання, а всі обрахунки й креслення Вася робив радячись лише з кореферентами. Гребньов же на все годився. За цей рік Вася «онафтовився», поза цим пробігав двічі в день «Телеграми з фронту». Раніше 11 години вечора він з лямбораторії та креслярні не виходив: там у нього була ціла бібліотека, логаритмічна лінійка і арифмометр які він щоденно вживав. Ходити до столової не було коли, а тому надолужував чаєм з маслом, сиром чи ковбасою.

На різдвяні ферії Вася одержав командировку на нафтоперегонний завод Владикавказької залізниці у Грозному. Це була єдина дестиларня на Сході що працювала методом, яку взявся проєктувати Вася. Вона була й найбільша на Грозненський район, відповідаючи чотирибатарійній системі Нобеля. Вперше збудував цю дестиларню технік Інчик що був добрий конструктор-механік, але мало розумівся на хемічних процесях. Він рури й пілі трубочатки побудував з міді що є добрим провідником тепла. Однак мідь дуже легко розчинилася в сіркових сполуках нафти і вся ця дорога апаратура скоро потекла. Довелося мідь заступити залізом, викинувши великі маси дорогоцінного червоного металу, купи якого ще лежали в закутках подвір'я.

Але ця нафтодестиларня зазнала й багато інших відомих експериментаторів. Тут працював проф. Марковників, що відкрив у нафті поліметаленові сполуки які він назвав нафтенами, що сорок років пізніше стали основою нейлонових мішних та привабливих виробів. Марковників збудував у лямбораторії напівпромислову нафтодестиларню для дослідів з більшими масами. Після цього лишилося багато рідких і дорогих приладів виликий набір платинові посудини. Пізніше на цій рафінерії довгі роки працював проф. Харічков, статті якого можна було знайти в більшості фахових журналів. На місці Харіčkова був запрошений інженер-технолог поляк, який саме був хворий і Вася відбув до нього візиту, але скористатись з порад не довелося. Душею підприємства у цей час був інженер-механік — Величко білорус, одружений з полькою що й на Кавказі двох діток навчила польської мови. Був ще хемік і декілька практичних лямборантів які відбували дижурство, а вся частина будови, де працював проф. Марковників, притрчуєвалась порогами. Діловод рафінерії був надхненняком проф. Харіčkова і дав Васі поритися в залишених пією «капацитою» архівах. Інж. Величко просив Васю дослідити працю трубочаток бо деякі, замість нагрівати, охолоджували та роботу кубів другої дестиларії бензини, які по ідеї конструктора мусили оуґіватися захованим теплом пари, а вони багато пожерали перегрітої пари, якої дуже мала віддача. Над цими питаннями Вася провозився коло трьох тижнів і свої наслідки та заключення лишив інж. Величкови а по примірникові забрав з собою.

Перебуваючи в Грозному, Вася познайомився з начальником дистанції інженером шляхів Миколою Павловичом Голубінцевим, братом керівника лямбораторії в Ростові, і з родиною Миколи Павловича. Це була рідкої інтелігенції ціла родина (дружина дуже врод-

лива, дівчинка й хлопчик — гімназисти також гарні і не по віку розвинені): яка щороку місяць чи більше об'їздила Європу, збираючи безліч альбомів, скляних і орієнтальних дорожніх виробів. Микола Павлович намірявся відкрити якийсь власне підприємство, знайшов в околиці цілі гори чистого білого, як цукор, піску, аналіз якого зробив Вася, і постала думка про склярню. Та серед цих обмірковувань Микола Павлович якось прийшов до Васі і сумно, по секрету, заявив: «Тифліс займуть турки, місто вже авакуюється, а ми мусимо також приправлятися»... «Секрет» блискавкою розійшовся по всьому місту й залізниці, появились деякі об'єкти евакуації. Всі ходили похмурі і розхоплювали кожні нові телеграми. То був наступ двох турецьких армій на Саракамыш. Минули два чи три дні і надзвичайні випуски принесли повідомлення:

Турки під Саракамышом розбиті кубанськими пластунами; взято в полон 150 000 турків, два штаби армій і тисячі старшин..

Микола Павлович мав наказ приправитись для перевозу великої кількості полонених.

Через кілька днів на станції Грозний частували вечерею декілька сот високих старшин турецьких штабів, а солдат везли безупинними товаровими потягами, поливаючи колію ванном, бо більшість турецьких вояків хворіли дезентерією, були босі й злиденно одягнені. Вигляд цього ворога був такий убогий, що, крім жалю, нічого не викликавав. Саракамышська військова операція вкрила новою славою кубанських пластунів і вписала в історію російського, хоч і переведеного не росіянами, війська нову славу сторінку. Хвилювання швидко забулося, і Грозний зажив своїм своєрідним життям.

Одного дня інж. Величко їхав на «Старі промисли» і запросив з собою Васю, що той з охотою використав. Їхати треба було здебільшого якоюсь толокою, але з глибоким чорноземом, що всмоктував у себе досить глибоко колеса екіпажу, запряженого чотирма добрими легкими кіньми. На півдорозі був пристанок з дерев'яних будівель і козачий пост з двох десятків козаків. Вони боронили від нападів гірських абреків (розбійників), які за війну позбавили свою активність. Коло 9-ої були на промислах, і гірничий інженер чи, може, штейгер почав водити прибулих по ділянці, що належала до рафінерії. Він знайомив з свердлінням (ротаційним), добуванням желонками і доповідав про потреби промислу. Заглянули і до сусідів. В одному місці над самою межею по різних боках працювали дві свердловини різних господарів, смочучи з того ж самого нафтовища навипередки.

Надвечір розглянули викреси свердловин у кабінеті керівника і були запрошені до обіду. Обід, звичайно гостинний з багатим асортиментом алкогольних напоїв, під оповідання всіляких «чуд» при свердленні, що нагадували «оповідання охотників-мисливих». Так засиділися до 11-ої години і господарі запропонували ночувати в них, але інженер мав ранком якусь важливу нараду і через те хотів їхати. Оповідання, що цими днями ограбували того та того, не спинили. Візник, підпавши, також погодився їхати, а Вася, навіть цікавився можливою пригодою. Отже, попрощалися мило і рушили в

дощову темряву. Відпочили коні несли доброю ристю. Так доїхали до козачого посту. На хвилину зупинились і розпитали козаків, чи «вільна дорога». Відповіли, що ще не стріляли.

Ну, з Богом, і покотили далі. Проїхавши з півгодини, спустилися в глибоку балку. Очі вже призвичаїлись до темноти, а через те, коли з обох боків піднялось по декілька фігур, візник гукнув на коней і пустив повним кар'єром, далі ще схоплювалися якісь люди, появилися й кінні. Величко зробив декілька стрілів з револьвера, почався азійський галас атаки, але майже водночас пролунали стріли з гвинтівок ззаду, і все почало розбігатися. Виявилось, що слідом за нами виїхав козацький роз'їзд і коли зачули постріли Величка, — поспішили на допомогу та почали стріляти з гвинтівок, чим наполохали напасників, що зачіпати козаків боялись. Так перед світанком подорожні після малої пригоди в'їхали до Грозного (часто його ва багнистість звали «грязний») і розійшлися по помешканнях.

Пробувши понад п'ять тижнів на нафтодестиларні, захопивши всіляких конструктивних на синьці викресів та різної літератури з лабораторійної практики, Вася покотив до тихого Новочеркаську й утульної лабораторії на Московській вулиці. Не гаючи часу, передав деканові справоздання з відбутої тількищо практики, яку розглянула Рада Факультету. Скоро життя набрало сугубо-монотонного, якогось монастирського спокою, перериваного лише по суботах відвідуванням всенощної в соборі. Повернувся ранений, з фронту згадуваний уже студент Голубов і чванився своїм «геройством». В цю пору Новочеркаськ відвідав цар Микола II-ий. У зустрічі брали активну участь усі школи. Вдовж Хрещенського спуску серединою дороги їхав цар у відкритому авті за ним невелика «свита» в трьох автах. Студентам також відвели певне місце. Ніякої видимої охоро-ни не було. Коло собору вишикувалися юнкери Донської військової школи та кадети. В соборі архієпископ Гермоген відправив п'ятнадцятихвилинний молебень.

Далі цар відвідав деякі установи: Маріїнську дівочу школу, кадетів, військову школу тощо. Був одягнений у сіру солдатську шинелю і сиву шапку. Мав він землистий колір обличчя, малий, але симпатичний. Обідав в офіцерському клубі, де згадуваний Голубов з рукою на перев'язці танцював перед ним козачка. Увечері вітаний вдовж шляху юрбою, цар від'їхав на вокзал і в дальшій путь. Простий люд був захоплений цим віздуванням. інтелекція — лише в частині.

На провесні в Новочеркаську трапилося дві події. — Співачка Вальцева дала концерт, на якому з нею конкурував баритон Мезинцев своїм «У под'їзда...» Рясні довго невгавані оплески збирав він, і то більш, ніж Вальцева за свою незрівняну «Чайку»... Після другого повторення співак на сцені розрюмався, сказавши: «Не могу!» Проїшли роки, і Вася від кубанського сотника Мезинцева довідався в 1920 р. в Тифлісі що тоді Вальцева прирививвала його до публіки і заборонила далі співати. Після Новочеркаську Вальцева переїхала до Курська, де при виконанні «Чайки», у неї пішла кров

горлом, і вона вже не видужала, хоч лікування вжито найуважніше в переливанням крові від її чоловіка.

Якось в Новочеркаську появився дійсний герой війни, — молодий генерального штабу полковник І. Ф. Бикадоров із старшинським св. Юрієм на грудях, але без одного ока, що було закрите чорною перев'язкою. За кілька днів про нього заговорив Новочеркаськ через такий випадок: Повернувшись з фронту, полковник помітив зміну в своїй дружині. Послідував трохи і застав на гарячому дружину із студентом Голубовим також чорносотенним розбишакою, але з Київської високої школи. Бикадоров прийшов до помешкання цього студента і вимагав, щоб той одружився з його дружиною. Голубов з іронією відповів:

— На таких не женяться...

По такий відповіді полковник викинув револьвера і застрелив Голубова, що оганьбив його ім'я. Бикадорова деградували до рядового й післали на фронт, де швидко він знову став полковником, а студент Голубов збільшив новочеркаський цвинтар свіжою могилою. Цю історію десь у 1926 році розповів Васі сам Бикадоров у Подєбрадах, коли цей невгамований чоловіча став «істориком вільного козацтва».

Минали тижні й місяці, заплакали верби, прилетіли шпакі, а ще згодом солов'ї, одна дуже співуча пара яких облюбувала сад біля отаманського двірця, що прилягав до міського парку. Вечорами юрби людей сходилися в міському саду, щоб послухати неперевершеного мистця співу. Вася не мав часу на слухання солов'я, він закінчив лабораторну працю і всі розрахунки проєкту переписуючи їх «набіло» (100 сторінок лабораторки та 400 сторінок проєкту) та домальовуючи фасади й розрізи-перекрої. Через те, що Надія Олексійовна безтямно кохала Васю, він вирішив з нею одружитися. На весняного Миколая (9 травня ст. ст.) тихенько приїхав найближчих знайомих він став перед аналоєм у церкві св. Миколая. Вінчав о. Тихон Донецький, що викладав богослов'я в політехніці та вчив закону Божого і Надію Олексійовну в гімназії.

Через два тижні по шлюбі відбувся дипломний іспит перед дуже великою факультетською комісією, майже цілою професорською радою факультета. Лектор Гребньов склав на письмі опінію про працю й проєкт з найбільшою похвалою і підкреслив, що студент обидві праці зробив самостійно без якої будь-якої допомоги з його боку. З перехваленням написали і всі кореференти. На іспит Васю покликали першого. Увійшовши в простору залу, Вася побачив за довгим накритим червоним сукном столом своїх опонентів і суддів на чолі з деканом проф. Петром Ізмайловичем Кувнеповим, а на трьох стінах висіли викреси дипломового проєкту. Декан попрохав спершу розповісти зміст дипломової праці. По закінченні доповіді декан, по обов'язку Гребньов лектор Кос, проф. Зайців стали задавати питання, які стосувалися більше теоретичних моментів, як дипломової праці. Вася відповів певно на всі запити, ані разу не зупинившись і даючи широкі пояснення. Далі Вася почав доповідь по проєкту, переходячи від одного викреса до іншого. Коли закінчив, поси-

пались найрізніші питання. Проф. Абрамов вимагав довести, чи витримає ферма над резервуаром для нафти і її продуктів, на що Вася коротенько переказав аналітичний розрахунок і вказав на діаграму Крємона під резервуаром. Були питання з парових котлів, чому вибрав саме ту систему, з електротехніки, чи безпечно ставити електромотор над бензиновим агітатором, чому плоскі дахи над технічними будовами і т. д., і т. д. Загально Васю протримали понад дві години, і в коридорі кандидати до захистів захвилювалися. Коли ж Васю відпустили, його в коридорі оточили всі кандидати в інженери і розпитували, чи задає такий чи такий питання? Вася лише сказав, що всі задають питання, але легкі, на які кожний проєктант відповість.

Після Васі складали іспит ще чотири кандидати, яких затримували коло півгодини. Нарада комісії не тривала й півгодини. Десь по другій вийшла вся комісія і декан оголосив оцінку. Всім признали гідність звання «Інженера Технології 1-го розряду», а для Васі зробили спеціальну постановку: «визнали дипломову працю й проєкт Іваниса виконаними й обороненими, як «видатніші». Всі члени комісії потиснули всім долоні й поздоровили, Васі ж кожний говорив додатковий ще комплімент. Декан і проф. П. М. Лашенко попросили Васю на другий день зайти до них. Усі кандидати, між ними і Вася, в підстрибом зійшли по сходах і подалися, хто куди. Серед кандидатів усі були старших прийомів, що пробули в інституті шість і більше років, а Вася перший скінчив його за чотири роки.

Дома Вася застав добрячу тещу, що принесла в дарунок невеличку інженерську золоту відзнаку з зеленої емалі хрестом, а дружина купила велику позолочену відзнаку. На запит Васі: «А може ж я не склав?» Обидві зі сміхом відповіли: «Хіба б світ перевернувся?» Утрійку пообідали, а увечорі побували в кіно, чим відзначили цей врочистий для Васі день. За останній рік намагання Вася якось розгубив і приятелів не маючи часу на відвідини та прийняття. І ось Вася закінчив освіту, і перед ним постало питання: а що ж далі?

25. ІЗ ЗНАКОМ ІНЖЕНЕРА

Наступного дня Вася відвідав улюбленого декана П. І. Кузнецова та трохи кострубатого проф. П. М. Лашенка. — обох у їх лабораторіях. Обидва насамперед зазначили, що Васині праці будуть передані на конкурс «Романовської премії». Далі кожний запропонував залишитись в інституті стипендіантом, при цьому Лашенко нарисовував перспективу подорожі до Англії до якогось відомого професора органіки й нафтовика. Це була пропозиція несподівана, і Вася пообіцяв подумати.

Повернувшись додому, розповів дружині про пропозиції й запитав її думки. Надія Олексіївна зразу відповіла,

— Для чого ти Ластівко, питаєш? Сам знаєш, що зробиш так, як сам вирішиш. Хіба ж було коли, щоб ти когось послухався? А

тепер війна і в тебе можуть роїтися найфантастичніші думки. Рішай сам, як ніби ти самотній, я не хочу тебе в'язати якимись родинними справами. І то було б з тобою не натурально: у твоїй природі ще й трохи не змінилися міркування одинака-самотника. Змалечку тебе навчили самому діяти, не зважаючи на поради навіть, як кажеш, суворого батька; про маму, чи дружину ти згадаєш далеко пізніше, коли вже не буде вороття...

Після такої «лекції» Вася почав філософувати. Насамперед, він — козак. Всі його ровесники в станиці на війні, навіть молодших уже забрали. Війна кінчиться, і з якими очима він явиться в станицю, де багато буде побито і невідомо де поховано, а решта — все ветерани, поміж якими чимало інвалідів і калік? А він приїде, здоровий професор, що за їх спинами зробив кар'єру? Чи не морально і чи не доведеться почути: «дінмар», боягуз... З другого боку, йому так набридло читати лекції, вчити когось, що не раз уже зарікався — подалі від педагогічної кар'єри, обов'язково йти на завод інженером, щось робити практичне. Оце ж стипендіянство приведе до праці в політехніці чи іншому якомусь інституті, а там — постійна вовтузня із студентами, часте незадоволення колег; міряння фунтами хліб, золотниками чай, каву... На війні ж — або вб'ють, або матимеш право кожному дивитися сміливо й одверто в очі; каліцтво не приходило на думку. Сеня вже рік на війні, час-від-часу пише і не скаржиться на якісь там докучливі неприємності. При перебуванні в резервах трохи нудьгує, а за те на походах час летить, щодня щось нове, цікаве. Був при взятті Львова, Перемишля, а тепер його полк перекинули в Туреччину за озеро Ван. Рижим, конем, не нахвалиться, так він вірно йому служить. У всіх думки приковані до війни, а він буде далі протирати штани і на все життя залипиться «чорнильною дупею»...

Надя на всі ці розумування вслух, лише запитала:

— Думаю, що ти все ж не рядовиком підеш на війну, а скінчиш якусь військову школу?

Зразу й домовилися, що подасть папери в Михайлівську гарматну школу. На другий день деканові й проф. Лашенкові сказав, що, як козак, не може не йти на війну, бо його мучило б сумління. Проти цього ні один з професорів не ставив заперечень. Лашенко навіть поблагословив.

Ще один день і всі папери пішли до Петрограду, окрім свідчення політичної благонадійності, яке жандармерія приобіцяла виготовити за тиждень. Опісля поїхали з Надею на Ханків, де вже знали про одруження і, натурально, нетерпеливилися побачити другу невістку. Дорога була приємна, ще до Катеринодару дійшли нічною прохолодою, спинилися на день у старшої сестри Анфіси Олексіївни і її чоловіка, товариша-прокурора Георгія Гавриловича Нечипаєвського, кубанського козака, пластуна 3-го пластунського батальйона і батька чотирьох дітей. Далі день подорожували пароплавом до Урми, де вже чекала молодь з лінійкою. Погостювали тиждень. Вася поговорив з усіма старими приятелями-політиками (всі вони вже на

війну не годилися). Приїхав із Полтавської станиці Кириша Безчасний з дружиною, приїздили Шпички, Задорожні. У всіх на війні сини, чоловіки, дехто вже овдовів. Урожай добрий. Вдовам помагають заможніші скосити, але на ту поміч чекають все більше й більше людей. В царині здорових молодих мужчин нема, забабіло на стерні.

Повернувшись до Новочеркаська, Вася довідався в жандармерії, що йому свідоцтва «політичної благонадійності» не можуть дати... Тоді він особисто звернувся до помічника Донського Отамана ген. Туроверова, пояснюючи, що в 1910/11 рр. він відбув один рік в батальйоні вольняком, чого політично неблагонадійному не можливо було зробити, а восени 1911 р. він був у Новочеркаському політехнікумі, де за ці чотири роки жодних заворушень не було. Без будь-яких запитів генерал наказав жандармерії негайно видати потрібний папір. Відбираючи папір, Вася запитав старшого жандарма, що було причиною затримки? «По секрету» той відповів також питанням:

— У вас у Ростові був поліцейний обшук?

— Так...

— Отож ми й знайшли той протокол з перед шести років...

З Петрограду за декілька днів прийшов з гарматної школи папір, який сповіщав, що Вася прийнятий, але пропонувалося привезти посвідчення про політичну благонадійність. Так, у червні 1915 р. Вася прибув до Петрограду, оглянув Ермітаж, музей Олександра III, Ісаакієвський, Казанський собори, церкву Воскресіння з шматком бруку, на якому вбито Олександра II, Невську набережну з граніту, Петропавловку, домок Петра I тощо і після медичного досить суворого огляду оселився у 2-му Відділі 1-ої батареї.

Школа ця була разом з Артилерійською Академією, більшість професорів якої викладали і в школі (проф. Козловський, знаменитий хемік Платєв, його асистент кап. Філіпов і інші). Учебна програма на прискорені курси (не був 4-ий) була детально розроблена і пунктуально переводилася. Професори один другого ліпший, строеві-курсіві офіцери також з великим досвідом і до справи ставилися дуже поважно. Щотижнево — репетиції зі складанням прослухованої частини. Щодня коло вісім годин науки — їзди й гімнастичних вправ. Склад юнкерів: більше половини з закінченою вищою освітою, або студентів з останніх курсів, меншість з кадетських корпусів, гімназій, реалок — здебільшого медалісти і взагалі ліпші учні. Матеріалу викладалося так багато, що ледве встигали перечитувати. Але репетиційна система, як вона провадилася в цій школі, була блискуча: вона тримала юнкерів у безперервній і безупинній праці, байдикувати не було коли навіть інженерам, бо весь матеріал був і для них переважно новий і цікавий.

Традиції (єдиної в Росії) школи побудовані на ввічливості: на юнкера ніхто не смів піднести голосу найбільша допустима «лайка» — назвати «шляпою». «Козорогів» першорічники, старші не «пугали». Були й досить комічні звичаї: у відпустку юнкер мав йти лише

у власних чоботях і з острогами, коли ще й не має на них права (вносили їх в кишенях, а потім на Фінляндському вокзалі чіпляли). В поведженні між собою і з іншими михайловець мусив бути максимально ввічливим. Взаємопоміч, в яких би обставинах михайловець не опинився.

Коні верхові, здебільшого расові вони ліпше розуміли всі команди, ніж більшість юнкерів. У гарматних запряжках — великі ворони коні переважно жеребці і вони вимагали вправних їздців. Для навчання вольтежировки коні були як циркові які ніколи не наступали юнкера якщо він упав. Манеж для верхової їзди був просторий і підлога посипана дерев'яними опилками-трачинням. Коли хто впаде з коня — найбільше що наїстється трачиння, бо покалічитись було майже неможливо.

Начальник школи — генерал Карачан, командир 1-ої батареї — полк (академік) прибулий з фронту Новогребельський, з вигляду суворий а в дійсності милий чоловік; курсовий офіцер — спочатку капітан Сладковський потім — Троїцький, — обидва інтелігентні і знаючі свою справу люди Перший мав суворий вигляд, і його на початку дехто лякався але швидко переходили на товариську ногу. Фельдфебелем у Відділі був Жаворонков з солдатським хрестом св. Юрія, Ферверкер прибулий з фронту З фронту були ще два брати Гандуріни (старший — інженер механік а молодший — кол реаліст обидва на фронт пішли добровольцями-шоферами зі своїми машинами) адвокати: Швамберг, Лозінський і Сегаль — християни єврейського роду пильні але в першого дуже шванкувала верхова їзда два поляки: Венігленський і Гадомський — гоноровисті, але не змогли вибитись навіть у портупей-юнкери

Житлові умови дуже добрі: два рази на тиждень мінялася полотняна прекрасна білизна на кожних десять юнкерів — служник, якому щось трохи доплачували Під'їом у пів до сьомої умивалка з душами молитва в мармуровій залі з прізвимищами всіх михайлівців, що нагороджені орденом св. Юрія сніданок ситий дві-три години лекцій теорії передодягання й верхова їзда півтори дві години Обід по 12 й обов'язково з солодким зо дві години строю дві три години лекції з теоретичних предметів і після вечері навчання по клясах, підготовка до репетицій Дні летіли Ще вольтижерівка, рубка, пізніше їзда з гарматами, стрільба з револьверів тощо.

Теорія для Васі не була тяжкою до розуміння, але багато треба було читати і пам'ятати досить різних спеціальних термінів назв, команд За яких два місяці Васю в першій групі піднесли в портупей-юнкери і він уже по праву носив завжди остроги і почав ходити у відпустки. Останні звичайно сполучувалися з відвідчуванням театрів чи якихось більших святкувань у Петрограді. Взагалі час продуктивно витрачався і його завжди не вистачало. На літо перебрався у табір в Краснім Селі де більше було практичних зайять: їзда в полі польові на планшети здійснення досить часта їзда з гарматами й зарядними скринями якими декількох реулали скалічили. В таборах манежі, на полі їзда полем, а тому, якщо хтось падав,

то вже міг у гіршому випадку сильно вдаритись, але можливі також були ламання ніг чи рук і т. інш. Вася з кіньми почував себе, як риба у воді: при першому стрибкові на вольтижеровці замість коня — через коня, кап. Сладковський спитав: «Козак?» Після цього всі нові номери після інструктора робив Вася, а багато було й таких вправ, які лише він один міг виконати. Коли чистокровний араб-Замок на якому перед тим їздив брат царя, Михайл Олександрович, почав легко скидати юнкерів, а сам вільно бігав, задерши хвоста, на пропозицію кап. Сладковського Вася сів на нього і повів так в пенкелях, що Замок і не пробував скидати, а через бар'єри перелітав, що дуже захоплювало навіть такого кінника, як Сладковський.

Закінчили табір учбовою стрільбою на полігоні: кожний юнкер виконував роль кожного номера і командував стрільбою, визначаючи дистанцію й кутомір. При цьому багато хвилювалися, бо більше було й начальства — начальник школи ген. Карачан, командир батареї полк. Новогребельський і інші. Щоправда, начальство було дуже ласкаве і не допускало сміху над тим, хто занадто невдало командував а давало повторювати. Взагалі старшини поводитися як старші колеги даючи всілякі практичні ради. Особливо ж по-батьківськи відносився начальник школи. Життя над Дудендорфським озером на фоні тієї ж назви висот було приємним, аж поки не почалися дощі. Під дощем же болотяний терен швидко розкисав, і під ногами хлюпала вода, що було мало приємним, а ще в повітрі майже безугавно сіяв дощ. Коли похолодало школа повернулася в Петроград на зимові сухі, теплі й чисті помешкання, і навчання продовжувалось.

Все йшло, як і раніше, за годинником. З фронту прибуло декілька офіцерів які дещо оповідали із своїх спостережень і пережиття але загалом школа жила ніби поза війною, мало її відчували. Лише деколи якийсь лектор згадав про якийсь випадок з цієї війни. Навіть телеграм із фронту Вася не бачив так регулярно, як за праці в лабораторії в Новочеркаську.

У першій половині грудня перевели іспит і по одержаних успіхах стали призначати на вакансії. Вася по успіхах був у першому десятку і тому мав до вибору всі вакантні місця. Більшість вакансій були на різні фронти і по військових округах. Із округ чомусь дуже лякались Казанської якою командував якийсь грізний генерал Сандецький Молодь особливо приваблювали фронтові вакансії, але були відомості, що новаків з фронту часто відсилали в тил у запасні частини щоб ще трохи попрактикувалися. У цьому випадку молодий прапорщик міг опинитися в тилу та ще й в небажаній йому військовій окрузі. Чезез це Вася вибрав відразу гавбічний дивізіон у м. Серпухові під Москвою у Московській військовій окрузі, якою командував ген. Вахарловський — кол. начальник Михайлівської гарматної школи. Всю уніформу до полупубка, шаблі й нагана на державний кошт давала школа заздалегідь все замовляючи. Важче було з далековидами яких з сітками не вистачало і тому їх видавали лотерейним способом, який кому попаде. Вася витяг добрий французь-

кий, але без сітки. Нарешті відбувся наказ царя про надання титула прапорщика, молебень і врочистий обід. В цей день, згідно традицій, новоспечені прапорщики могли принести в помешкання пької алкогольні нашої, яких не допускалося в інші часи, бо взагалі «мхайлони» не повинні були пити. З випуску Васі пияків не було, і святочний день перейшов без екстравагантностей. На молебні був великий князь, кожному при підході до хреста накладали на шию срібний маленький образок з написом: «Спаси й захорони» Васі попався образок Св. Миколая, який він дуже довго зберігав.

Відпустку на переїзд у визначену частину давали одностижневу. Вася без проволікань покотив до Новочеркаську, де пробув два дні й повернувся вже просто до м. Серпухова. Серпухов був одним з мауфактурних центрів у Московщині, мав свій Кремль з собором, жіночий монастир і багато фабрик красного товару. Три батареї дивізіону розмістили по нечинних будинках текстильних фабрик Коншина. Командиром дивізіону тоді був полк. Козловський, видвиженець з піхотних частин, дуже метушливий і не цілком здоровий чоловік, один з командирів батареї полк. Басов, а другий, з польським прізвищем, командував 1-ою батареєю. Гармат не було, а навчання із солдатами робили на моделях. Солдат було майже на подвійний комплект. Разом з Васею до дивізіону прибуло 108 молодих прапорщиків-гарматчиків. Васю призначили до 1-ої батареї, в якій він залишався лише тиждень, бо був переведений до запасного батальйону видужуючих усіх родів зброї, переважно інвалідів, з яких хотіли зробити стройовиків. Однак, через батальйон переходили все нові й нові люди, так що кількість мінялася, не знижуючись менше тисячі воjakів. Сталим начальством були тут: два прапорщики запасу — артист художнього театру і юрист, що недавно скінчив Демидівський лицей. Обидва вони провадили канцелярію зі списками присланих з шпиталів і відправлених ешелонами на фронт воjakів. До солдат вони не показувалися, що вони — воjаки — діяли мало цікавились. Васю радо привітали і відразу доручили йому муштрувати тих бивших ранених, чи симулянтів. Помічниками Васі дали чотирьох ферверкерів, добрих стровиків, але їх було рішуче мало на таку масу. Була саме московська зима і люди не дуже охоче виходили на просторе фабричне дворисьце. Доводилося повторювати елементи піхотної муштри (поворотів, правильного маршування, ставання у фронт, титулування тощо). Все це давалося дуже важко, солдати від усього ухилялися. Часті були випадки, коли солдат куляє, або руку як слід не підносить, на запитання, чому так робить, відповідає, що має руку чи ногу ранену. Але при перевірці в канцелярії виявлялося, що, або зовсім не був ранений, або ранений в іншу ногу чи руку. Начальство з цього сміялося, а Вася хвилювався, вказуючи, як це припинити. Однак, нікого це не обходило.

В дивізіоні було декілька сот коней, на яких дижурили і часом переводили кінне навчання молодих офіцерів (прапорщиків). Коні були здебільшого не верхового типу і не виїжджені. Їздою найчастіше керував командир 1-ої батареї. Він після першої їзди звільнив

Васю від цього навчання. Зате Васю зобов'язали щотижня робити з тими видужуючими коло 10 верстов прогульки зі співом до сусідніх сіл. При таких вимаршах люди були жвавіші й з охотою співали. При привалах в селах Васю завжди кликали селяни в хату й намагалися частувати самогоном (червонувато-кислувате течиво, якого без тошноти не можна було брати до рота), від якого він рішуче відмовлявся. Самі ті хати були для Васі дивовижні. За рідким винятком, це будови з дерев'яних ялинових брусів, щілини законопачені прядивом з мохом. Знадвору і внутрі голі, почорнілі від бруду. Вздовж одної стіни зроблені «палати», себто нари з дошок, на яких, на соломі й ряднах покотом спала ціла родина. Під «палатами» жили телята, часом і маленька корова, вівці, свині з поросятами. По стівах бігали таргани, вікна малі й цілу зиму не відчинялися. «Аромат» у таких «палатах» такий, що людина з свіжого повітря довго витримувати не могла. Тому при таких запрошеннях Вася випикував необразливого способу для ухилення.

Якось завітав до Серпухова командуючий військовою округою чи лише артилерією ген. Вахарловський. На просторій площі, вкритій глибоким снігом, вишикувалися в пішому строєві три батареї, а за ними «команда видужуючих» у трьох колонах. Перед першою стояв начальник а дві других на флангах мусили вести ліцеїст і Вася. Пройшла 1-ша батарея, 2-га й 3-тя. Мусила бути команда до «банди» (як її звали в дивізіоні), а в начальника спало пенсне і він, сердечний, нічого не бачучи, внаві і солдат поміг йому вийти на бік. «Рятуючи ситуацію», командир дивізіона прискочив до Васі й велів, щоб він командував. Довелося вибігти наперед і якось провести цю розпусну колону, яку добрий генерал все ж похвалив (для піднесення духу, як тоді сміялись усі).

Після обіду було влаштовано офіцерські вправи з командуванням на дошці де командир дивізіону клав: «клівки, нормальні й високі» Тривало це коротко, лише чотири прапорщики покомандували. Ген. Вахарловський дуже делікатно, щоб не образити кого б то не було, зробив загальні зауваги і попрощався, повертаючись до Москви.

Спостерігаючи солдат і своїх колег, Вася мусив зробити висновок що дисципліна стрімголов падала, тил розлазився. Цей стан гнітив і хотілось утекти й не бачити того розвалу. На щастя Васі, прийшов наказ командувати 20 гарматних старшин на Кавказький фронт і Вася з охотою прийняв цю командировку, як спасіння від нудного серпуховського гарнізону. Так коло місяця перебув Вася в запасному дивізіоні і в кінці січня 1916 року почимчикував через Новочеркаськ до Тифлісу, повідомляючи телеграфом дружину.

26. НА КАВКАЗЬКОМУ ФРОНТІ

В Новочеркаську Вася зустрів і свого тата з мамою, — це йому зробила сюрприз дружина, викликаючи рідню. Та погостювати довелося лише днів з чотири, бо наближився термін з'явлення в Тифлі-

сі в штабі Кавказького фронту. До Тихорецької Васю провели тато й мама, а далі вони звернули на Новоросійськ до ст. Кримської. Вася ж помандрував «на Тифліс на Кавказ»... Їхалося з почуттям людини, що уникає холерних бараків... У Новочеркаську Вася не встиг побувати навіть у найближчих приятелів, хоч і мав уже повідомлення про присуд йому Романовської премії, а від проф. Лащенка відбиток надрукованої праці.

У Тифлісі з'явився на час у просторій кімнаті штабу де сотки молодих старшин чекали на призначення. Коло 9-ої увійшов до почкальній гігант генерал з англійським орденом на грудях, грізний начальник штабу фронту, ген. Леонід Митрофанович Болховітінов. Усі стали в замерлій позі. Коротким нахилом голови поздоровкався з усіма й процідив щоб кожний заходив до канцелярії і в ад'ютанта одержав призначення. Коли дійшла черга до Васи, ад'ютант попросив іти за ним і відвів до кабінету ген. Болховітінова, на стінах і столах якого було повно мап.

— У нас тут є інженерне управління, яке потребує інженерів. Хочете, я вас туди направляю, а ні, то на приморський фронт... — сказав генерал.

— Я б хотів на фронт. — відповів Вася.

— Батум. Бажаю успіху! — і ад'ютант повернув до себе, а за десять хвилин Вася мав призначення до начальника артилерії Батумської фортеці.

Розвиднілося коли Вася з вокзала Батума візником заїхав до гостиниці в якій хлопцем бував. Трохи причепурившись попрямував до управління фортеці. Там Васю прийняв дуже милий генерал-гарматчик що виконував обов'язки коменданта фортеці за відсутністю на фронті ген. Ляхова, сталого коменданта. Після короткої розмови Васю призначено на форт Барцхана на якому, як і на Чорноморському недавно були установлені, добре вмонтовані десятицалеві гармати й наймодерніші на той час далекоміни біля яких безугавно дежурили добре обізнані спостерегачі, ферверкери, ставпі солдати Командиром фронту був старший з запасу, прапорщик з високою освітою. Він прийняв Василя Миколайовича по-приятельськи познайомив з дружиною призначив для життя хату і незабаром показав фортові укріплення та новесенькі гармати що могли посилати свої гостинці на яких 25 кілометрів При цьому не обійшлося без пластунського (по-галицьки — мисливського) можливо оповідання. Коли ще не були вмонтовані десятицалеві гармати, підплив швидкохідний збудований в Німеччині, тупецький крейсер «Гебен» до Батуму і граючись кинув декілька набойів по місту одним з яких проділав в дзвіницю гарнізонного собору Батумські ж форти розпоряджаючи лише шестицалевими гарматами «Кане» не могли його досягнути й мовчали. За кілька місяців «Гебен» згозв загостив у батумські води але цей раз його попередили десятицалеві гарматні і ніби навіть збили одного димаря. Але з Севастополя по радіо наказали припинити огонь, даючи змогу «Гебену» втекти. По цьому випадковій ско-ро призначено командуючим Чорноморською флотом адмірала Кол-

чака, за якого ні «Гебен», ні «Бреслау» в Чорному морі не показувалися.

Не встиг Василь Миколайович ознайомитися з фортом, як одержав наказа виїхати з невеликою командою солдат на фронт. Від'їзд нічною порою міноносцем на який навантажилися, як стемніло. Поки стояли в порту від дрібного качання Василя Миколайович і більшість солдат розхворілися. Але як виїшли повним ходом (на чотирьох котлах) в море, качка припинилася і люди почали приходити до себе. Міноносець мав рандеву в морі й одержав призначення в охорону найбільшого але старого кружляка «Ростіслава» (звали його «дедупкою») який мав обстрілювати турецькі позиції з моря. Зраня кружляк почав посылати рухаючись по еліпсу, дванадцятипалеві, по шість чи вісім з кожного борту набой. Поки гори й яруги були з моря добре видні, набой влучали добре вповодж турецьких окопів, наносючи жахливе спустошення й паніку серед турків. Але скоро на горі впав туман видимість не тільки з моря а й із суходолу швидко зменшувалась. Спостерегачі були безраді. Команди з суходолу й на кружляку все більше розходились гарматчики хвилювалися. А з головної команди на суходолі вимагали активнішої підтримки з моря. За якусь годину на горах прослався прегустий туман і почав спускатися все нижче й нижче зменшуючи цілковито видимість цілі. «Дедупка» продовжував стріляти напамалки поки не влучив по своїх пластунах, які мусіли поступитися трохи назад. Ген. Ляхів передав, щоб припинили огонь з панперника, поки розійдеться туман по ярах. Затихли на якийсь час і суходольні гармати. Сонце схилилося на захід, коли знову заревли гармати, і пластуни знову перейшли в наступ. День скінчили зайняттям села Хамуркан до якого нарешті й висадили команду Василя Миколайовича. Коло півночі приїхав з позиції начальник артилерії цього фронту кап. Казаков. Він закінчив піхотну школу, а пізніше, довчившись, перейшов у гарматчики в фортеці Батума. Начальник дав наказ Василеві Миколайовичу на ранок відправитись на одну з батарей на позиції.

Особливість цілого цього фронту була в надзвичайній примітивності доріг по всьому відтинку. Доріг фактично не було для колесної їзди — були лише стежки по яких можна було йти пішки або їхати верхи. Щось перевозити можна було лише в'юками або мопем. Шоправда, в декількох місцях були з каменю містки стрільчасті, які ніби залишилися ще з часів походів Олександра Великого. Річки надзвичайно рвучкі і перепливати їх було небезпечно, бо зносили до моря; навіть конем не завжди можна було переплисти. Фронт посувався, переносючи лише легке з собою: набой, кулемети, на в'юках гірські гармати, ранених забирали на ношах санітари, або везли на ношах між двома мулами чи кіньми гусаком. Більші ж вантажі мусили вантажити на плоскодонні баліндери до рейду, а там на тральщики чи транспорти, морем підвозити до міцно зайнятого вже місця і знову вивантажувати. Гармати й шестипалеві мортири піхота просіками витягала на позиції від моря, а коли міняли позицію, треба було спускати до моря й ним обвозити. Ці транспортні труднощі дуже гальмували наступ.

Військ було мало: 9-ий пластунський батальйон, 2-ий туркестанський полк, пограничний полк, дві гірських і одна мортирна батареї та всілякі розвідчі команди й допоміжні частини. При цьому пограничний полк більше виконував функцію робітничу (тягав гармати, набой до них та інші вантажі), а не воював. Через те, що фронт все ж посувався досить швидко, перевозили лише найнеобхідніші вантажі, а решта лишалася на березі, часто без належного догляду: на всіх пристанях, починаючи від Батуму, лежали скрині із снарядами, маса фуражу й консервів, навіть санітарного майна. Війська переважно мали цілі отари захоплених кинутих турками овець і тому потребували лише сіл, якої часто не було, і хліб, що його заступали лісовими горіхами, якими були набиті цілі будинки по селах. Турецькі солдати також у торбинах несли з собою горіхи й підсмажену пшеницю, яку вони при відступі, щоб облегли себе, висипали купками. Взагалі турецьке військо було незрівняно гірше приправлено: російські вояки всі були взуті в шкіряні добрі черевики, а турецькі — в постолах, а багато було й босих; російські вояки мали шинелі, а турки тягли якісь перини з вовною, подушки, а для варева не пристосовані військові кухні. — Якісь з червоної міді (вилужені) великі й малі казани. Вигляд російського вояка — бадьорий, здоровий, часом стомлений, а турки худі всі, пригнічені й брудні... Зате населення турецьке все утікало, лишавши свої вбогі пожитки напризволяще. Від Батума до Трапезунда не спіткали ні одної турецької душі! Траплялись з турецьких підданих майже самі греки, бо вірмен турки, відходячи, вирізували, або забирали з собою. Греки часто перед переходом до росіян встигали «переселитися» в турецькі ліпші забудови.

Треба було дивуватися, що турецькі солдати ще й ставили опір, а коли йшли в полон, то з повною з усього резигнацією. Вася, переїздячи наперед до нових позицій, зустрічав такі валки: спереду йдуть один або два пластуни, за ними з тисячу турецьких солдат з гвинтівкам а ззаду підганяють також аж два пластуни! Одного разу пізно вночі один задній пластун-конвоїр звернувся до Васі за «порадою»:

— Що його робити, ваше благородіє, один турок відстає, не може йти; кинути його не можу, бо за рахунком передали, а заколотити — душа не налягає?

Вася порадив частіше робити привали. Але конвойний відповів:

— Як зупинити, всі впадуть спати, і їх не зженеш з місця. Всі вони страшенно голодні й охлялі. Ми ж ніяк не досягнемо харчового пункту, де б їх можна було підгодувати і здати з нашої голови...

Все відбувалося в чотирьох-п'ятьох верстах від фронту, а турки були такі пасивні, що не пробували втікати, хоч легко могли це робити, бо кругом ліси й гори, а конвой фактично був лише провідником. Після Хамуркану великий спротив був на ріці Дермен-Дере, де багато згинувло пластунів, перепливаючи річку.

Це був гарячий бій, ряди пластунів танули і всі раді були швидко наступаючій темряві. І за якусь годину-дві, на другому боці ярів, заблистіли вогні, а ще трохи згодом почулася наче десь далеко-далеко пісня: «Ой, попід горою, яром долиною козаки йдуть...» Цілі-

сінький день бій тяжкий, переходили на багнети, багато втрат, а відпочили пару годин і, під боком турків, — співають... На ранок на запит Васі, чому співали й свої позиції виявили. командир сотні пластунів зі сміхом відповів:

— «Ми співом так налякали турків, що вони втекли, і тепер не можемо їх здогнати»... Такі були пластуни — вроджені воїни-герої. На фронті вони — закурені, засмальцьовані, але в шапках. Ледве відпочили трохи, повмивалися, підживились бараниною — і вже співають, жартують, а багато і в танок іде... Безшабашні теж хоробрі туркестанці, при кінці бою вони шукають самогону і мовчки п'ють доки мають самогон, в якому вони топлять свою тугу, а засинають вповалку, або ще перед сном в повітря постріляють... Знай, мол напих!.. Росіяни (туркестанці) пілковито з іншими поведками і сприйманням. Пластуни майже не лаються, а справжні росіяни в перегах і при випивці без матюка не можуть дихати...

До Трапезунда вступили без бою в чистий четвер надвечір. Вася попав до нього разом з піхотою. Поки оглянув два форти (один на схід від міста, а другий над самим портом, на горі, під якою був грецький монастир св. Лазаря), побував на пристані, раптом стемніло і треба було знайти десь нічліг, а втома була велика, бо біля трьох тижнів мав горобині ночі і лягав, не роздягаючись. Прийшов до місця різних складів горіхової олії тощо, які зайняли частини 9-го пластунського батальйону. Підійшовши до одного порожнього магазину, побачив що коло нього вештаються групи козаків. Запитав одного, як у них тісно, чи не пустили б переночувати? Козак за піввідчиненими дверима зник і Вася почув такий діалог:

— Ваше благородіє, там якийсь старшина проситься переночувати.

— Нехай летить до кацапів!

— Так він гарматчик (гармаші в піхоті загалом були в пошпанні) та ще й в нашій шапці, і говорить по-нашому...

— Зараз, я сам вийду...

За хвилину перед Васею стояв уже вбраний сотник, що привітався і зразу з посмішкою гукнув:

— Який же ти, Каленик, розтяпа! Звичайно, це кубанець... Заходьте пане поручнику. Мій козуня «навіжений», у кожному вбачає руського і страсть їх не любить...

За кілька хвилин Вася сидів за імпровізованим із скринь, столом, на якому парував поїно зісмажений шаплик посипаний зеленим часничком пибулькою і кропом і стояла непочата пляшка шустовського коньяку. Розмова після кількох келихів перейшла на кубанські теми, — як то там, на рідній землі будуть зустрічати Великдень без нас. Відпусток до закріплення Трапезунду, звичайно, не буде а сотникові так хотілося відвідати Таманську й подивитися на свого первака, що йому рік добігає. Він відкрив свою душу, що йому найліпше в бою, на розвідці, коли не буває часу на спогади про дім: дружину Ніну, маленького Василька і стареньких батьків. На відпочинку мусить мати якийсь дурман, щоб трохи забутись. Сот-

ник, як виявилось, добре знав батьків Васи, сестер, як були гімназистками, і цілу станицю. Отже, було про що говорити, і вони непомітно побачили й дно плящини. Каленик ще почастивав міцним чаєм і постелив на свіжому сні й бурці Васи постіль, поруч із сотником. Скоро й послули, як забиті. В ті роки про безсоння ще не знали.

Уже сонечко ген-ген піднялося, як Вася схопився, а сотник уже читав сотні боевий наказ наступати на Платану, яку також зайняли без бою. Нашвидку щось перекусивши і попрощавшись з милим сотником, Вася поїхав на пристань, де довідався від старшого капітана Власєва (начальник базної команди), що гармати й набої до них на рейді та що нема людей для вивантаження. Гармати, звичайно, вивантажать самі команди батарей але, як буде з набоями, що їх ні одної скрині нема на березі? Була реальна небезпека: якби почали наступати турки, то нічим буде стріляти нашим гарматам. Під час такого розважання, запищав польовий телефон. Говорив начальник штабу отряду, запитуючи, як з вивантаженням? Капітан Власєв переказав кап. Воронцову (нач. штабу) про складність положення яке він обговорює з «хеміком» (так звав Васю начальник бази). Кап. Воронцов, почувши це, просив Васю негайно прибути до штабу.

По дорозі до штабу в декількох каварнях Вася побачив велику кількість цивільних греків, що грали в кості. Коли начштабу запитав Васю, яким способом можна зробити вивантаження набоїв, він відповів:

— Дайте наказ одній роті пограничного полку, щоб вона допомогла йому забрати з каварень усіх здорових греків і відвезти їх на транспорт. Вони за день можуть вивантажити достатню кількість набоїв, а ми за це дамо їм хліба, консервів, пукру.

Воронцов спочатку запротестував, що то наші вороги і вони можуть спричинити вибух та по міжнародному праву ми й не сміємо до таких робіт брати чуже населення. Але виходу не було бо солдати були дуже втомлені безупинною гонитвою за турецькою армією і мляво працювали б. Надійшов ген. Ляхов. Він вислухав пропозицію Васи й попросив Воронцова дати роту Васи, а що він буде з нею робити, ми «не знаємо»...

— Запам'ятайте собі це, прапорщику... — додав ген. Ляхов, звертаючись до Васи Вася клапнув за каблучками.

За 15 хвилин перед каварнями стояло коло сотні солдат з рушницями, а Вася увійшов до середини каварні й запитав:

— Хто говорить по-російському?

Підвівся молодий грек та й каже:

— Василю Миколайовичу! Хіба ви мене не пізнаєте? Я ж Вафіяді, з Темрюка, що купував у вас збіжжя на Урмі коло Ханькова...

Вася зразу пізнав його і просив сказати усім, що ми їх візьмемо добровільно на день на прапю, дещо спільне вивантажити. За це нагодуємо дамо хліба консервів і пукру а за саботаж — розстріляємо. Греки всі з охотою згодилися і юрбою, більше сотні, вийшли перед каварні й пішли з двома десятками солдатів до складів, звід-

ки їх баліндерами й катером відвезли на транспорті на рейд; нагодували, й праця закінчила. За одну страсну п'ятницю вивантажили до магазинів майже два транспортні снарядів. Греків нагодували м'ясом і дали досить взяти з собою, а отряд міг спокійно зустрічати Великдень, хоч на рейді лишилося з десять кораблів ще не розвантажених, а охорони з моря — жодної.

У великодню суботу багато офіцерів, у тому числі й Вася, побувало в досить добрій турецькій бані, що дуже багато дає ганчір'я. Начитабу Воронцов попрохав Васю подати йому список трофеїв, які захопили в Трапезунді з артилерії. Вася об'їхав порт, місто й старе місто і відрепортував: два форти по 8 гармат восьмицалевих старезних, Крупа з 1878 року, з зіпсутими замками, по кілька тисяч набоїв на кожному форті, на пристані 12 гарматних лише люф. без стаників і замків; у старому місті лежать три купи старих чавунних ядер, які вживалися ще при обороні Севастополя. Кап. Воронцов до всіх чисел приписав по полюві й пояснив, що все це модна зброя. А телеграми про взяття Трапезунду говорили про страшний багатоденний бій, десятки тисяч полонених і несамопту військову здобич, якої в Трапезунді ніколи й не було. Ця реляція пригадала Васі оповідання про фельдм. О. В. Суворова, якому ад'ютант після зайняття одної турецької фортеці доповів, що вбито три турки. На це фельдм. сказав: — Напиши, що вбито 30 тисяч турків, чого їх мертвих шкодувати?!

За «взяття» Трапезунда ген. Ляхов одержав нагороду — старшинського Юрія.

У Великодню ніч православний собор Трапезунду був набитий вояками. Відправляв якийсь грецький єпископ, а співати був почав єпархіальний хор, який буквально скиглив в одну ноту. Скоро, одначе, пластуни зорганізували свій хор, і полилося: «Христос Воскрес» із таким надхненням, з чуттям релігійного екстазу, що хто й не вірував, у цю Ніч тиху й темну мусив відчутти присутність Самого Спасителя. Привітання єпископа й священиків — Христос Воскрес! — викликало могутнє з тисячі горлянок — Воїстину Воскрес! Це була рідка, всепрощаюча молитва, яка буває лише в часи певної небезпеки, в пору, коли ніхто не відає, чи ще завтра він житиме. Було й посвячення пасок, які пластуни й гармапі з Батайська встигли спекти. Тричі обійшли з хоругвами й співом навколо собора. Настрій у всіх радісний, лагідний, примирливий з усіма. Скрізь христосуються і роняють сльози радості. Люди відчули, як рідко коли, що вони — брати...

До Трапезунду на другий день по вступі до нього прибула історична комісія, що збирала матеріяли для історії. Очолював її капітан-інвалід Колобов, входив до неї маляр Лукомський і фаховий фотограф. Кап. Воронцов викликав Васю й доручив йому показати, що є цікавішого в Трапезунді й околицях та розповісти щось про різні епізоди з цього походу. Крім фортів і пристані, Вася повів цю комісію в глибоку ущелину в горах — до палапу якогось турецького бей. Це була дуже мальовнича містина в 20 кілометрах від Трапезунда.

Над гірською бистрою рікою на площі в кілька гектарів побудована висока з каменю загорода, по якій ще протягнуто було в три ряди кільчастий дріт. Брама залізна, замкнена. На стук до неї прийшов старий, ввесь у зморшках, дід і відімкнув. На дворі цвіли найрізноманітніші квіти, надзвичайний аромат яких наповнював повітря. Трохи далі, посередині, великий триповерховий палац, а по боках два менші, у два поверхи, будинки. Зайшовши в палац, побачили прекрасні образи, але в декількох місцях проткнуті багнетами російських солдат, у великій шафі кришталевий посуд, частинно розбитий, на другім поверсі дороги килими, поковирані багнетами, і бубон лежав, а в льоху багато звоїв колючого дроту. Майже по всіх кімнатах руські воїни лишили сліди — купи...

Фотограф зробив багато знімок, взяли одну ще цілу вазу та трохи зіпсує в сріблі англійське сидло. Сонце сідало, і небезпечно було їхати в темряві вузесенькими стежками над проваллям. Сіли на коні й поспішили вискочити з безлюдного провалля, в якому сім разів відгукувалась луна. Вже стемніло, як виїхали на польову дорогу вздовж Чорного моря. На другий день Васю вислали в місто Джівізілік на шосе до фортеці Ерзерум у 30 кілометрів від Трапезунда. Він мусив оглянути артилерійське майно, захоплене в цьому місті туркестанцями.

Вподовж шосе над самою рікою прокладена вузькоколійна декавіль. По цих рейках на вагонетках везли конем продукти з Трапезунду. Шмарували осі горіховою (найкращою для кондиторських виробів) рідкою олією. Вона швидко стікала, а осі об колеса нагрівалися так, що аж куріли. Багато вагонеток псувалося, і їх скидали з колій, або й викидали просто в провалля річки. Повернувшись, Вася розповів про таке «господарювання» кап. Воронцову і пропонував привезти з Батума мазут для шмарування а дорожню горіхову олію використати за призначенням.

У Джівізіліку був штаб туркестанців, що відпочивали й мед-горілку кружляли так, що Вася з великою намогою знайшов такого старшину, який міг зрозуміти завдання і порадити, де добути пропуск до хоронених піби артилерійських речей. Крім архаїчних речей, там нічого не було, і Вася намірявся пуститися у зворотню путь, давши дещо відпочити коневі. Та не так легко було вибратись від туркестанців. Вони його полонили, змушуючи «залити горе цілущим питвом». Майже сонце сіло, як Вася крадькома вирвався від гостинних туркестанців і лише на зорі побачив мальовничу гавань Трапезунду, заповнену різного вигляду, розміру й призначення кораблями.

Після доповіді кап. Воронцов провів Васю в кабінет ген. Ляхова, який сказав, що начальник артилерії, кап. Козаков, занедужав і сьогодні поїде в Батум. Вони ж, командування, мають довідомлення, що крейсер «Бреслау» вийшов у море і взяв напрям на Трапезунд. Він може багато нашкодити в нашому порті, а тому треба від нього відбитися з турецьких фортив. Вася відповів, що на тих фортах на всіх замках гармат погнуті плитки а приціли й інші означення — в турецькій мові. Крім цього, як кап. Воронцов (також гарматчик)

також знає, ці гармати далі 15 кілометрів не кинуть, а «Бреслау» б'є на 21 кілометр. Він може рознести ті форти, тим більше, знаючи точно їхні місця. На таку відповідь грізний генерал сказав:

— Плитки вам направить гарматний майстер-німець, що вже приїхав з Батуму, а решту мусите зробити самі так, щоб відігнати «Бреслау». Як не зробите, вважатимемо це за зраду і вас повісимо...

На запит Васі, чи можна зробити пробну пристрілку, одержав відповідь, що все це зарядить капітан...

Так, Васі нашвидку довелося бодай один форт привести в бойовий стан: набрати до нього старшин і жовнірів з батареї з Батума, сполучитися польовим телефоном з базою в порті, допомогти майстрові впорядкувати плити замків, щоб щільно прилягали й не випустили газу, відшифрувати турецькі означення тощо. Все це за день було зроблено, а на другий день, попередивши базу, зробили з усіх гармат східного фронту проби стріляння. Гармати без ускладнень стріляли, але при найбільшій дистанції бомби летіли на яких 10-12 кілометрів, — половину приблизно того, що міг шпурнути «Бреслау». Якби він появився, то Васю по наказу ген. Ляхова слід було б повісити. На щастя, крейсер, замість Трапезунду, обстріляв Новоросійськ, «шкодуючи», мабуть, життя Васі. А Васі скоро послалася інша путь.

Як тільки установилась позиція по лінії Платани, стали прибувати війська корпусу ген. Яблочкова, а батумські частини ніби мали повернутися додому. Прибуло артилерійське управління корпусу на чолі з генералом, який при представленні заявив, що Васю він потребує для управління і видав наказ про це. Однак, прибули й представники інженер-генерала Шварца (будівничого Івангородської фортеці), які також хотіли перетягти Васю на інженерську прапю по перебудові фортець. Та в день наказу по корпусній артилерії з Батуму прибув міноносець з одним з ад'ютантів головнокомандуючого фронтом (тоді Миколи Миколайовича), що привіз наказ забрати назад Васю, як інженера, на якусь фабрику. Цим міноносцем Вася відплив до Батуму, де вже був наказ їхати до Тифлісу, звідки Васю спрямували до Ростова до ген. Фуфавського, який передав у розпорядження Новочеркаського Воєнно-промислового Комітету.

Було доручено облічити кількість крові на Ростовський різні (нова, модерна з продукцією убою 1000 голів великої худоби денно), дали на синій загальний проєкт на виріб ціановодневої кислоти. Не встиг закінчити ці обрахунки, як від ген. Крилова (отруйні гази) прийшла заборона цього проєкту, бо ця страшна отруя на повітрі вмиє розкладається. Васю послали в Новочеркаськ на атропінову, єдину, скоріш лабораторію, ніж фабрику, готувати атропін із насіння дурману. Вся армія залишилася без атропіну, конче потрібного при операціях очей, бо в Росії не було цього виробництва. Тому атропін був дорожчий платини. На цьому виробництві робітниками були лише студенти й курсисти. І тут Вася пробув біля десяти днів, встиг ознайомитися з процесом і зробити аналіз одного кілограма тут виробленого атропіну, бо його відкомандирували на фабрику синтетичного фенолу в Парамово коло Олександр-Грушевського.

27. НА ІНЖЕНЕРСЬКІЙ РОБОТІ

При початку війни фабрик вибухових речовин у Росії було дуже мало. Синтетичного фенолу, з якого пітриванням одержували вибушину — мелініт, у Росії була лише одна в Москві — Фарбверке. Друга після неї продукцією, уже у війну збудована в Парамонові, поруч з найбільшою в Росії антрацитовою шахтою «Еллідіфор», де працювало 10 000 гірняків. Фабрика працювала під наглядом Всеросійського Артилерійського управління на чолі з генералом професором Іпат'євим, уже тоді відомим вченим по синтезах під великим тисненням. Уже за більшовиків Іпат'єв виїхав до США і залишився неповоротцем. Фінансували фабрику брати (Михайло й Микола) Парамонові — одні з найбагатших мільйонерів на Дону й Україні. Парамонові являло великий промисловий осередок з двома під'їзними пляхами, з двома станціями, енергетичною станцією на 30 000 кв. на штибі й парових турбінах. Крім шахти й фенолової фабрики, працювали на військово заводи: підковний, виробу цвяхів та брикетна фабрика. Була велика оселя на яких 12 000 населення з власною лічною школою, величезним магазином з усяким крамом від рядна до броссельського кружева, французьких шеврових чобіт і т. д., та кіном і іншими для мешканців необхідними установами, як базари тощо. Це був високо-культурний промисловий осередок. Школа безкоптовна з даровим, від копальні, одягом і взуттям для школярів. Власна станція телефонів, пошта, велика контора. Всі будови цегляні й помешкання робітників добре розплановані, з хідниками.

Фенолова фабрика побудована копіюванням Фарбверке в Москві, для чого до Москви на практику їздив доцент Новочеркаської політехніки В. М. Троїцький і декілька інженерів-технологів тієї ж політехніки та студентів і техніків. Вони потім за декілька місяців збудували фабрику, використовуючи ще інженер-механіка й електротехніка та архітекта копальні. Будувалося з великим успіхом і, очевидно, з дефектами старої фабрики та й своїми також.

Сировий фенол дестилувався під вакуумом нагріванням на олійних лазнях, даючи кристалічний як лід, фенол з застиганням не нижче 39° С. Фабрика мала продукувати місячно 30 000 пудів кристалічного фенолу. Вся праця являла перебіг точних лабораторних операцій з постійним контролем температури, тиснення, точної неутралізації і концентрації по Бохе, а особливо температурі топлення й обмилування. До приїзду Васі, якого тепер звали Василем Миколайовичом, завод ще тільки починав уходити в сяку-таку працю, а вже раз згорів і було вбито інженера та чотирьох робітників. Фабрика не мала традицій, жодних досвідчених і вправних робітників, техніків, monterів, слюсарів та інженерів: всі мусили вчитися, а тут ще й підганяли... Рідко якогось дня не вивантажувалось вагонів сорок: бензолу, сульфатової кислоти, соди кристалічної, кавстичної соди, вугілля для топлення тощо. Більшість хемікалій — їдкі для шкіри, а фенол руйнував шкіру з омертвінням; треба було привчати робітників до обережності і способів швидкого рятунку. Інженери мусили става-

ти лікарями, бо лікарі не вміли давати ради при пошкодженнях на феноловій фабриці. Транспортування продуктів по фабриці відбувалося по руках стисненим повітрям, яке одержували від компресорів для копалень, що не були сталі (часом тиснення доходило і до десяти атмосфер, а апаратура фабрики розрахована була лише на 10 атм.).

Адміністрація фабрики складалася: з головного управителя, що ним був шуряк Миколи Єлпидіфоровича Парамонова, чех Войтех Гнатович Царда, тяжко хворий астмою, він і не щодня приходив на якусь годину на фабрику; говорили, що він від війська у цей спосіб звільняється... Завідуючим фабрикою при приїзді Василя Миколайовича був інженер-кolorист Кузнецов з Іваново-Вознесенська, що сам боявся давати певні розпорядження, погоджуючись з кожним дежурним інженером. Якраз перед приїздом фабрика перейшла на три зміни праці по 8 годин. Тільки робітники, що прибирали на дворі та розвантажували привезені товари працювали лише вдень, а ціла ватага татар — працювала «сдельно» (пісуок).

У кожній зміні головною особою був дежурний інженер, що відповідав за всі хемічні процеси, він мусив стан кожного апарату перед задачею записати в фабричний журнал, який лишався документом. Усе, що ставалося за зміну на фабриці, вписувалося до журналу. В дежурного інженера помічником був технік середньо-технічної школи, або студент. Далі йшов старший над всіма робітниками грамотніший і запрошений робітник, що розумівся на всіх операціях, знав рурову й кранову комунікації і частіше сам перетискав з одного апарату в інший після згоди помічника чи інженера. В кожному відділі були також старші запрошувані робітники, які вели записи в бюлетень кожного апарату і повідомляли старшого, коли операція доходила до кінця. При більшості апаратів стояло по одному робітникові; цей робітник весь час приглядався й привчався до праці апарату. При фабриці була ходова лабораторія, де переводилися простіші дослідження а докладні аналізи переводилися в головній лабораторії в головному будинку копальні, де стало працювали три й більше високоосвічених хеміки. Постійним консультантом на виробництві був згадуваний доцент політехніки В. М. Троїцький. Приймщиком від артилерійського управління був корнет Оберт, що перевіряв часом температуру застигання фенолу. Він мешкав, як і всі хеміки, в одному будинку, колишньому шпиталі копальні.

Василя Миколайовича познайомив з фабрикою і її розпорядками доц. В. М. Троїцький, продежуривши одну зміну з ним від 8-ої до 2-ої години. (Василь Миколайович приймав зміну о 6-ой). Другими двома дежурними інженерами були: Михайло Михайлович Нестеров та Сінокосов, обидва з Новочеркаської політехніки, яку скінчили пізніше Василя Миколайовича. Перший хвалив і лавав робітників з матюком і радив Василеві Миколайовичу засвоїти цю методи, бо без матю робітники вважають інженера за пані-брата. Сінокосов був стриманіший. Помічником Васи був Петро Якимович Насонов — студент гірничого інституту в Петербурзі і абсолювент, як і Василь Миколайович, Ростовської середньо-технічної школи. Людина знаюча і цю

рядна, він був на фабриці від її заснування. Працювати з ним було легко. Оця трійця дежурних інженерів, властиво, освоїла фабрику, а потім Нестеров і Сінокосов відійшли на краще платні посади, а Василь Миколайович продежурих один рік уже й з іншими інженерами. Механік і електротехнік був інж. Певзнер, що обнімав посаду і для копальні та в інших підприємствах.

Робітники на фабриці звільнялися від військової служби, а тому серед них досить було таких, які шукали тут захисту від війни. Недостачі в робітниках не було, але багато було й маркірантів, що все жаровили увильнути, але коло апаратів важко було ухилитися, бо кожні півгодини треба було записувати, і недогляд швидко виявлявся.

Більшість робіт не були важкі, лише спека коло котлів та виливання в масках надокучали. Робітники з копальні з тяжкої підземної праці все ж відмовлялися йти на цю фабрику. Дуже брудна праця була на очищенні апаратів, але все це було передано артілі татар, які мали свій устрій зі старостою і працювали сумлінно, ніколи не нарікаючи. Татари тримались цілком осторонь від християнських робітників і були переважно з околиць Казані, часом виявляючи далеко вищу інтелігенцію від християн.

В головній лабораторії довший час працювали хеміки — чех В. О. Новик (з празької техніки) та Карабішер (єврей, середньо-технік і інститут в Німеччині), цей працював до ліквідації і був душою лабораторії. Це був добрий працівник, прекрасна людина, але алкоголік. Треба тут зазначити, що від фенолу найкращим ліком був спирт, яким треба було негайно змити ушкоджене місце. Через це фабриці давався спеціальний приділ ректифікованого спирту, якого вистачало і на приправлення всіляких горілок.

У процесі роботи досить виявилось конструктивних дефектів, часом без особливих витрат можливих до направи. Однак, всі ці зміни мусив затвердити В. Г. Царда, а він завжди змивався, нічого конкретно не говорячи. Василь Миколайович чи не найбільше напосідав на отих поліпшеннях і через те скоро нажив в особі Царди мовчазного недруга. Недогляди при самій будові інколи мстилися. Так, наприклад, над машиновим відділом поставили два великих відкритих баки для знеутралізованої завжди дуже гарячої маси, відділивши їх тоненькою стелею від каблів високого напруження (3 300 вольт) і не вмонтувавши руру для зливу. Одного вечера, коло 10-ої години, на дежурстві Василя Миколайовича робітники не доглядили й переповнили бак, з якого полилось на стелю й каблі з централі. Вибухло коротке замикання, мотори стали, світло погасло і автомати в централі видлучили турбомотори й зупинили вугляний під'ємник в шахті та все світло. Почався алярм Мішалки в усіх апаратах синілися, треба було заставити робітників крутити руками, а вони бояться, хочать утігати. З півгодини пройшло, поки витерли шини, спустили течиво в баку і могли включити централю. На щастя обійшлося невеликим ушкодженням лише механіка при моторах та цілковитим переляком інж. Певзнера.

При вході в браму на фабриці був військовий вартовий а дру-

гий мав стійку біля двох цистерн в землі з бензолом (коло двох варонів-цистерн), з яких стисненим повітрям він подавався на перероблення в сульфуратори. Для цього коло цистерн була легка з дощок прибудівка де були вентиля. Ними завжди орудував слюсар Шапкін. Одної нічної зміни у Василя Миколайовича вартовий біля цистерни счинив алярм, що Шапкін отруївся й помер. Василь Миколайович витягнув з прибудівки непритомного Шапкіна; підняли його проти вітру і за півгодини він опритомнів і розповів, що він любив втягати в себе запах бензолу, бо це його оп'яняло так, що не треба було й горілки. Довелося цього наркомана заступити іншим слюсарем з заборорою довше залізатися в прибудівці. Часом при ремонті змієвиків для пари в апаратах не добре продмухають повітрям, і слюсар, що влізе, також повільно губить притомність і його потім треба одходжувати... Всі ці явища на фабриці дуже ускладняли працю надзору, до всякої дрібниці треба було заглянути, щоб не трапилося якої біди. За вісім годин так розшарпають нерви завжди, що довго по повероті додому людина не може заснути.

Василь Миколайович випрацював низку діаграм для контролю праці різних відділів фабрики по витраті сирівців, півпродуктів й готового фенолу.

Великий клопіт завдавали скляні термометри, які при 1 200 мм. капілярі легко билися, або ртуть розривалася і температура не показувалася точно. Крім цього, з часом термометри починали показувати хибну температуру. Термометри ж були дорогі і їх виробляла лише Пулковська обсерваторія біля Петербурга, якій треба було заздалегідь замовляти, а тут несподівано три-чотири термометри нищать-ся в одну зміну. Щоб запобігти такому лихові Василь Миколайович запропонував замість термометрів почати вживати термоелементи з термопарами. Для проби він привіз із політехніки термоелемент ЛеШатильє. Вислід одержано прекрасний, але термоелементів не можна було дістати в більшій кількості. Спроба самим зробити (при копальні були дуже добрі механіко- й електромайстерні) не вдалася.

Було також багато клопоту з вакуумною дистиляцією. Було змонтовано вакуум-помпу з пароплаву, яка давала недостатнє розрідження, а це приводило до зсмолювання і малого виходу кристалічного фенолу. Василь Миколайович запропонував Царді змонтувати старий зі складу компресор, перемінивши вентиля, а той відповів «угу!» й пішов. Тоді Василь Миколайович поволеньки обдивився на складі компресор Бакунін — монтер з його зміни, що був дуже добрий майстер, змонтував усю додаткову рурову комунікацію, а за одну нічну зміну змонтував і компресор, який тихо без напруження дав більше, ніж задовольняючий вакуум; вихід фенолу піднісся. На цій новій комбінації дистилятору працювали до закриття фабрики

Великою полегшою було, коли дозволили взяти на фабрику полонених слов'ян. Так, наприклад, фабрика збагатіла на двох чехів-хеміків (один з них, Пешек, дома був директором пукроварні) і на якийсь десяток слюсарів, що майже всі були ліпшими від своїх доморошених. Особливо талановитий був словенець — Марінов і неда-

лебо відставав від нього поляк — Пастернак. В кожній зміні працювало 6-8 слюсарів, а Василь Миколайович наставляв до себе майже отих полонених. Взагалі робітникам на цій фабриці велося не зле: мали добру платню, утульне помешкання, щомісяця видавалося їм грубополотняні штани й сорочку, а на плаванні ще брезентові черевики з дерев'яними підшвами проти кавстичної соди.

Жив Василь Миколайович самотньо, бо дружина липилася в Новочеркаську і в неї мешкали сестра Єля й брат Серафим, відвідуючи тутешні гімназії, як краще проти Слав'янської поставлені. Вася відвідував їх раз на три тижні. Про політичні визначні справи додивувався більше з телефонів з Ростова й Новочеркаську, з якими майже щодня розмовляв. Не систематично приходили епізодичні часописи. Раз у тижні Вася їздив до Олександровська-Грушевського з сином головного управителя всіх Парамоновських підприємств, Михайлом Михайловичем Леоптієвим — студентом політехніки в Петербурзі. Тепер він ховався від війни на копальні. Це був багатоосвічений і дуже приємний компаньйон. Його поінформованість була надзвичайна: провадив широке листування, часто розмовляв з дуже цікавим батьком, що вважався ходячою енциклопедією в Ростові.

Копальнею і всіма підприємствами керував гірничий інженер Іль'їнч, видимо польського роду, що з усіма тримався з погордою, але до хеміків ніколи він не заглядав. Йому вистачало клопоту з копальнями. Він же наглядав і на Несвітайську копальню в 30 верстах від Парамонова з постачанням до неї електроенергії з Парамонова. З гірняками, яких зі штейгерами було 25, інженери з фенолової фабрики не стикались, також з адміністрацією Підковного й Цвяхового заводів. Гірняки, як говорили, різались в карти та здебільшого перебували під землею. Життя загальною текло одноманітно, без ознак зближення якихось перемін. Із фронтів прибувало все більше ранених для яких відкривали нові шпиталі. Ціни особливо не стрибали, і харчів було, як завжди, «по горло».

До Василя Миколайовича заїхав Сеня з фронту (мав відпустку). Він розповів лише про певну нудьгу на фронті, бо кіннотчиків також все частіше садовили в окопи, але про якісь недоліки, чи недостатки для солдат не могло бути й мови. Хлібом і цукром армія годувала ще й навлокішні села. Декілька разів їздили стріляти зайців, але Василя Миколайович цим спортом також не захоплювався. Однак, на хуторах уже кинулося у віці багато жіноцтва, а з чоловіків маячать лише старіші й юнаки. Вартість мужчин піднеслася, до них задивлялися молоді. Але по містах, як Новочеркаськ, Ростов, брак мужчин був менше помітний.

Так, у клопотах, головню на фабриці, промайнув майже рік без найменших познак, що десь там готується державний переворот. Навіть вістку про вбивство Распутіна на провінції зустріли байдуже, як щось нормальне, що так мусило бути. Пуришкевич завжди був крикливий і рухливий. Тому його збільшена метушня нікого також не здивувала. «Пуришкевич ще одного коника викинув» — говорили. Прийняття царем на себе командування армією Василя Миколайовича і його ближчих знайомих вразило більше. Цей крок вважався за по-

милковий: суверен завжди мусить мати об'єкт, на якого він перекладає, коли стане потрібно, відповідальність за невдачі на фронті. Таку можливість Микола II-ий випустив з рук. Усі недоліки на фронті тепер падали на самого царя. В цей момент багато думаючих людей зауважили, що в царя якісь кепські дорадники. Ніхто не припускав, щоб слабовільний монарх на свою руку, по власному розуму міг таке вчинити.

Через це здалося несамопитим, коли одного лютого вечора Надія Олексіївна по телефону передала Василеві Миколайовичу на фабрику, що в Петрограді переворот; Державна Дума взяла владу в свої руки. Василь Миколайович не повірив і просив дізнатись докладніше і ще раз подзвонити. На фабриці все гуркотіло й робітники ще нічого не знали. Через якусь годину знову дзвінок і розповідь з більшими подробицями, які не викликали сумніву. Василь Миколайович сказав помічникові Царді протелефонував, повідомив усіх своїх інженерів і поділився з деякими старшими робітниками цією новиною.

28. РЕВОЛЮЦІЯ НА ПРОВІНЦІЇ

Перед цим переворотом на посаду дежурного інженера приїхав фармацевт лотин Юрсон, який зробив недобре враження своїм підхлібством до Царди. Василь Миколайович неформально виконував обов'язки завідуючого після від'їзду чергового гостродера на цю посаду. Два інших дежурних у цей момент технологи — М. М. Бібанов та Г. П. Лапшин, що щиро приятелювали з Василем Миколайовичем, який частенько клопотався перед Цардою, навіть самим М. Е. Парамоновим, за робітників, помагаючи їм ліпше влаштуватися з мешканцями, чи за іншими побутовими полегшами. При цім завжди активно домагався, щоб робітника задовольнити. Через ці клопотання у Царді й робітників склалася уява, що Василь Миколайович мусить бути політично лівим, може, навіть соціал-демократом або що, у всякому разі активно-прихильним робітникам. З революцією Царда сперш поставився до Василя Миколайовича, як до прибічника задовольняти всілякі примхи робітників і показував себе «революціонером». На другий день, як прийшли часописи з повідомленнями про революцію, директор Підковно-дняхового заводу інж. Петрів з'явився з великою червоною квіткою на грудях, з червоними стрічками пришльопани на фабрику Царда й Юрсон, механік Певзнер ввесь червонів, Василь Миколайович, Бібанов, Лапшин і лабораторні хеміки прийшли без будь-яких червоних декорацій, як звичайно. Василь Миколайович попередив Царду, що він накаже робітникам вибрати старостат, щоб до адміністрації з'являвся лише староста, а не окремі робітники, та щоб не сподівалися у фабриці на будь-які «привілеї від революції»; ніяких змін не буде! Царда розгублено мугикнув, так як завжди, й пішов нахилившись. Василь Миколайович переказав старшим робітникам щоб зробили, як говорив Царді, а колеґ попередив, щоб були пильніші на праці й карали за всяке упушення одразу, бо революція почне розхлябувати. Спочатку робота йшла безперебійно,

представником робітників став слюсар Васька Головінський зі зміни Василя Миколайовича, досить розважний і грамотний чоловік (пізніше поплентався за більшовиками). З ним Василь Миколайович догодився, що раз на тиждень дві вільні від праці зміни сходитимуться, і він їх інформуватиме про події. При цім староста просив заходити на ці бесіди й Василя Миколайовича. Перші такі зібрання носили діловий характер і давали користь, бо на них розв'язувалось багато бажань, що висували робітники. Та чим далі керівники цих сходин почали «роз'яснять» програми партій, те, що приносили газети про Раду робітників і солдат тощо. Василь Миколайович вважав зайвою витратою часу вислухувати патякання примітивів, частіше гірших робітників, бо поважніші також не приходили. За кілька місяців і в Олександрів-Грушевську постала Рада робітників і солдат, хоч останніх тут майже не було. Членом нової установи став, звичайно і Васька Головінський, якому фабрика мусила платити, хоч він більше не працював, бо... він зайнятий «політичними справами»...

В оселі зникли старі поліцаї, хоч вони й були порядними і нікому не докучали. Комісаром поліції став штейгер єврейського роду Клейн, що дуже любив їздити верхи, викликаючи в багатьох сміх заковченими до колін холошами, а чобіт чомусь цей «кіннотчик» не взував. У Новочеркаську також зайшли зміни. Наказний отаман граф Грабе на другий день здав свою владу говоруніві — «прогресивному» адвокатуві — Петровському, не запитавши навіть, чому той хоче заступити найвищу владу в козачій області та ще й під час війни. Жандарми зникли, як камфора, наче якісь надзвичайні злочинці. Солдати з Хутунка (великий табір запасових під Новочеркаськом) юрбами блукали по вулицях, часто не підперезані й чим далі неохайніше одягнені, відвертаючись від старшин. Старенький генерал Ритченко часто їх зупиняв і... на совість наганяв, щоб тримали дисципліну та шанували старших товаришів-старшин. Та скоро цього генеральського могікана перестали слухати, і він аж захворів, хоч не був монархіст з переконання. Але адв. Петровського за кілька день все ж заступив поважний полковник-гарматчик Волошинов — учитель кадетського корпусу і член «Военно-промислового комітета». Він до вибору нового отамана з честю виконував перекладені на нього Обласним комітетом обов'язки, за що пізніше й загинув передчасно. На залізницях дуже швидко почало з'являтися щодень більше деморалізованих солдат, здебільшого різного роду дезертирів. На фабрику почали поступати вантажі з перебоями. Частіше сульфатову кислоту з Алаїру (за Владикавказом) і бензол з Баку затримували на товаровій станції Батайськ перед Ростовом. Потім виявилось, що ще й крали бензол, доливаючи цистерни водою, а не надзвичайно шкодило крім страт, технічному процесові. Писалося про ці вади до вищих інстанцій але вони скоро стали зовсім безвладні допомогти.

Василь Миколайович доручив тоді справу постачання солдатів інвалідові вірменинові Хачерезову, що мав «проштовхувати» вантажі звертаючись до всіляких комендантів, а коли це не помагало, то вгощати спиртом, ковбасою салом й іншим стрілочників та рівнорядних їм «адміністраторів». У цей спосіб фабрика майже не мала за-

тримки в постачанні сирівців, оплачуючи із спеціальних коштів хабарі з відома головного бухгалтера Дмитра Титовича Кузіна та головного управителя М. М. Леонтієва. Знав про це, звичайно, й сам Парамонов.

Швидко почалися й інші турботи. Комісар поліції з його оточенням почав стежити за висловами адміністраторів. І на один день закликав на мітинг Парду, Василя Миколайовича й усіх інженерів фенолової фабрики. На цей мітинг прибув з обласного комітету промовець Калінін — токарь по металу, як він себе рекомендував. Він дуже барвисто говорив про здобутки революції, про перешкоди з боку контрреволюціонерів тощо. Зачепили якісь дрібні неполадки на фенолової фабриці, що їх витягли найледачіші робітники. Стримано на це відповів Парда, відпихаючи від себе будь-яку зачіпку. Василь Миколайович також коротенько зазначив, що всі ті претенсії дуже легко залагодилися б зі старостою, якщо б він своєчасно звернувся в цій справі. Староста ж заявив, що він сам вперше про це чує. На цім «рознос контрреволюційної в золотих погонах» адміністрації закінчився. Після цього Парда скоро переїхав до Новочеркаську, а на фабрику почали приїздити різні гастролери на «управителя», а завідуючим увесь час лишався Василь Миколайович. Він приймав тих «управителів», знайомив з виробництвом якого ті в більшості не розуміли (були старшини без технічної освіти, механіки й «фахові революціонери») а за тиждень вони виїздили, невідомо куди й чому. Почувався розвал на верхах керівництва, розгубленість. Це найвиразніше виявляв Мясніков, що був ніби з Москви від Фарбверке. Він почав відразу потурати різним безпідставним вимогам робітників і особливо на «здельщині» платити ціну, яку від нього вимагають, не зважаючи на те, що та робота непотрібна або незначна. На завваження Василя Миколайовича, що це деморалізує робітників, Мясніков відповів, що він і стремить до найбільшої і найшвидшої руйнації старих віджилих відносин, бо він — більшовик, приятель Левіна, і на якого біса їм ця фабрика, коли вони хочуть найскорішого миру... З продуктового магазину Мясніков виписував на рахунок фабрики все, що там бачив: на десять пар чобіт шевра й французької підшви, декілька дюжин полотняних скатертів і сервет, білизну тощо. Все це йшло до нього в кімнату в домі хеміків. Спирт цей панок пив, як воду а впившись, ставав буйним і ліз до всіх з кулаками битись.

Одного разу, напившись «до риз», Мясніков почав ламати стільці і вліз до кімнати Василя Миколайовича. Цей виїхав з кишені револьвер і скомандував, щоб той негайно забирався, бо інакше — застрелить як пса. А ранком Василь Миколайович посадив Мяснікова на екіпаж і наказав візникові, Михайлові завезти його на станцію Шахти. Так позбулася фабрика й цього розбишаки-більшовика. При цьому ніхто не тільки не протестував, а навіть і не запитав, куди дівся «управитель». Парда у Новочеркаську висловив задоволення з такого кінця. Але деморалізація поглиблювалася. Вартові втрачали певність, лише стирчали, як патики, а не забороняли підходити, чи робити того, що було заборонено. Одного дня Василя Миколайовича викликав телефоном інж. Бібанов і схвилований сказав, що

на фабричних коліях коло цистерни з бензолом застрелився якийсь сторож. Василь Миколайович поспішив з кабінету біля лабораторії на фабрику. Тут він побачив на колії трупа з головою простреленою з берданки, що лежала поруч. Виявилось, що комісар поліції Клейн «не довіряв» козакам і виставив свою охорону, не навчивши, як треба обходитися з старими берданками, якими він озброїв вірну йому сторожу. Цю комбінацію Клейн проробив декілька днів тому, і Василь Миколайович про неї не знав. Сторож бавився зі зброєю, поставив дуло перед очима і якось натиснув спуск курка й продірявив собі голову. Швидко верхи в супроводі стражників примчав Клейн і, як битий пес, почав вибачатися перед Василем Миколайовичом. Останній, не подавши йому й руки, негайно наказав прибрати трупа й не лізти більше у не свої справи. Більше Клейн не появлявся, але чулки про «контрреволюцію» на фєноловій фабриці ширились жвавіше.

По Дону ж пішов набат до козаків, скликаючи їх на Військовий Круг, відновлюючи прастарі козацькі звичаї. Зібралися. Єпископ Гермоген відправив молебень, пригадав про славне минуле козацької вольниці, отаманів: Єрмака, Стеньку Разина, Платова й Булавина. Головою Круга обрали суддю М. М. Мельникова, а вчитель реальної школи в Каменській станиці, Митрофан Петрович Богаєвський, солов'єм виспівував про славне минуле, незалежне існування Донського війська. Це був дійсно прекрасний промовець і авторитетний знавець козацької минувшини. Він захоплював і підносив козаків з червоними лампасами. На Першого Виборного Отамана донці одноголосно обрали найславнішого за цю війну героя-генерала Олексія Максимовича Калєдіна. Першим прем'єром Донського війська став уже згаданий баян Богаєвський. Козацтво почало організуватися, але забули про... хахлов-іногородніх, що складали 57% серед населення Дону. Цій частині населення не тількищо не запропонували якогось полегшення у їхньому безземельному стані, а й до Круга впустили лише заможнішу частину з них. В цьому була фатальна помилка також і кубанських козаків.

В Петербурзі настрої мінялися, як година весною, і все більше виникало незадоволення. Перший революційний прем'єр князь Львов при самому призначенні був заправий ліберал, а кадетська більшість уряду дала багатий ґрунт соціялістам обвинувачувати уряд в буржуазності. Швидко появились більшовики з Леніним на чолі, які розвинули несамовиту пропаганду, розпоряджаючи достатніми коштами від німців. Особливо на фронті ширилась «Окопна правда», в якій була самісінька брехня, але вміло приправлена до психології солдата, якому страшенно набридла війна. В уряді почав надзвичайно швидко набувати популярність міністр Юстиції, потім військовий і, нарешті прем'єр — член Думи Олександр Федорович Керенський. Він, як непересічний промовець, говорив днями й ночами, втовмачуючи в голови простої маси, що сталася безкровна революція і що вони повинні бути свідомі обов'язків своєї держави, між іншим, довести війну зі своїми союзниками до побідного кінця. Це була балаганина чоловіка, що мало мав поняття про своїх отих петербурзьких, московських, тверських, костромських і т. д. селян, які їхні інтенції.

чим вони жили. А були вони безпросвітно темні — неписьменні. Він їм малював абстрактні ідеали, що можна осягти революцією. Інтелігенція якийсь час прислухалась до цього говоруна, а потім і вона почала шукати щось реальніше. Те «реальне» дуже конкретизоване й намацальне давав у своїх промовах Ленін: «Геть війну, війна палацам і мир хатам, вся земля народів — селянам, фабрики — робітникам, кожна куховарка може керувати державою» і таке подібне по декільна раз денно віщав трохи сутулий, лисий, з татарським обличчям і розкосими очима чоловік — Володимир Ільїч Ленін-Ульянов, що ненавидів увесь світ. Ця «проповідь» попадала на добрий ґрунт примітивного російського робітника, а тим більше селянина, з його общинами й часто ще курними ізбами (без димарів).

Армію скоро прийняв під головне командування великий герой, носій двох Юріїв, повний генерал Лавр Юр'євич Корнілов козацько-тектійського роду з-за Каспію. Він, при відступі російської армії з Карпат одержав наказ — зі своєю залізною дивізією затримати наступ німців, хоч би ціною загибелі всіх, але дати змогу відійти всій армії. Це завдання він виконав і тяжко поранений попав у полон до австрійців. Підлікувавшись Корнілов утік з полону, перебравшись Карпатами до Букарешту, де його прийняв російський військовий аташе полковник генерального штабу українець Туган-Барановський. Ця втеча й попередній боєвий чин піднесли Корнілова до народних героїв серед військової і грамотної Росії взагалі. Перше призначення Корнілов одержав на пост Командуючого Петербургською Військовою Округою. На цій посаді ген. Корнілов у перших днях революції сам арештував царицю Олександру Федорівну, про що завжди відверто говорив, бо вважав династію Романових zdeгенерованою і не вартою бути на престолі держави. Генерал, очевидно, не був соціаліст, але він не виявляв більших симпатій і до монархізму. Як верховний головнокомандувач багатомільйонної армії, і як не повиніст московський, він швидко побачив, що морально стійкішими солдатами не є росіяни, а вояки різних національностей, зокрема українці. Через це він наказав ген. П. Скоропадському українізувати корпус. Творення національних армій ген. Корнілов сподівався врятувати фронт. Проти цього були генерали-росіяни, як от: А. І. Денікін (командувач Південно-західного фронту), його начальник штабу ген. Марков і сам Скоропадський, що пробував намовити Корнілова не українізувати (зрада Росії). Ця ідея Корнілова не знайшла підтримки і в політиків — гура-патріотів, як: Керенський, Мілюков, Терещенко, Церетелі тощо.

П. Керенський шукав рятунку в творенні жіночих та ударних батальйонів, хоч у червеному наступі головну участь взяли частини, що складалися не з російських елементів. Кидаючи погляд на минуле, можна зауважити надзвичайну пасивність росіян до долі своєї держави, а їхні репрезентанти, як Керенський, вражають своєю гістичною оперетковістю, підкреслюючи трагічність положення такого Корнілова.

По запіллях російських просторів швирили більшовицькі агенти, розкладаючи морально насамперед запасові військові частини, щоб

не було на кого спертися владі при заворушеннях на військових і інших життєво-важливих фабриках. Дуже швидко ті запасові частини стали розсадниками більшовизму, а не охоронними гарнізонними частинами. Залізниці переповнялися отими деморалізованими «воїнами». Вони ж помагали захоплювати робітникам окремі підприємства, а міські управи — збільшовиченим елементам. За кілька місяців Василь Миколайовича покликали до Олександрова-Грушевська на Раду Солдатів і Робітників. На цьому «Судилищі Нечестивих» Василь Миколайович вислухав, який «жахливий» його завод, на якому «що п'ятнадцять хвилин робітники отруюються і впадають у непритомність; їх виносять і відправляють до шпиталю, де не розуміють, як їх лікувати»... Вислухавши всі побрехеньки, Василь Миколайович запитав промовця-матроса:

— А потім ви прокинулись?

— Що це значить? — з обуренням звернувся матрос.

— А це означає те, що ви, пане, не сказали ні одного слова правди. Якщо бажаєте переконатися в цьому, то їдьмо негайно на завод побудемо там, скільки захочете годин, і перевіримо, скільки буде непритомних? Можете й самі, якщо захочете, приїхати на завод, прошу лише мене попередити, щоб і я міг бути при цьому. Можна також заїхати до шпиталю й по записах, які там скрупулятно ведуться, бо завод платить за лікування, перевірити і порівняти з копальнею відсотково, де буде більше нещасливих випадків? Муху поінформувати Раду, що фенолова фабрика майже рік перед революцією завела в себе восьмигодинну шихту і платню вищу від всіх околичних підприємств.

На запит, чи Василь Миколайович не погодився б на підвищення платні, він дав ясну відповідь:

— Ні одної копійки, поки я завідую фабрикою, бо вигоди і платня на підприємстві і так найбільші, а робітники почали маркірувати й гірше виконувати свої обов'язки.

— Це все? — запитали.

— Так! — відповів Василь Миколайович, встав, уклонився й пішов до виходу.

Один із засідаючих у Раді здогнав Василя Миколайовича у другій кімнаті й потиснув йому руку, підкреслюючи, що це перша гідна відповідь цим розбійщикам, і просив лише бути в себе обережним, бо можуть з-за рогу вбити.

Навколо все більше червоніло й «безкровна» все густіше кропилася невинною кров'ю передчасно гинувших. У 20 кілометрів від Параманова стався вибух на найбільшому чорно-пороховому заводі Попова, яким керував середньотехнік з Ростова, грузин. Василь Миколайович був там для з'ясування причини. Виявилось, що солдати-охоронники на цьому заводі не хотіли уступити прибувшій на заміну з фронту частині. Один із старої охорони зі злості вистрілив до льоху, спричинивши його вибух, а детонацією вибухли й інші льохи. На щастя, що не трапилось під час обідньої перерви, коли одна зміна відійшла, а друга ще не вступила, через це робітників на заводі було мало. Розшматованих на кусники (впізнати нікого не можна було,

бо всі обгоріли) було все ж кілька десятків. Комісія склала протокол; той, що стріляв, утік. Ті ж, що лишилися, передали охорону, але мало хто з них дійшов до фронту, бо дезертирська хвороба вже так опанувала запасові частини, що ніякої боротьби з нею і не пробував ніhto робити.

Козаки (12 військ у Росії) з самого початку революції інстинктом відчували, що це смертельна загроза їх привілеям. Тому вони на самих початках zorganizували «Союз Козаких Військ» зі сталою «Радою (Советом) Союзу» в Петербурзі. У ній були і полковники Караулов (терець) та Дутов (оренбуржець), що потім були першими виборними отаманами у своїх військах. Ця «Рада» викликала фантастичні сподіванки у правих колах росіян, але вона була дуже обережна у своїх виступах. Під час червневого повстання більшовиків у Петербурзі Рада Союзу затримала неутралітет, намовляючи до цього й Кубанську кінну дивізію, що відпочивала у Фінляндії і була об'єктом особливої уваги більшовицьких агітаторів та донців — лейб-козаків. А коли Центральна Рада в Києві видала III-й Універсал про «Автономію України», а Керенський не погодився, звертаючись за підтримкою до різних організацій, в тому й до Ради Союзу, — то кубанці рішучо заявили, що вони проти Центральної Ради навіть не голосуватимуть (відчулася запорізька кров!).

Хаос, що розгортався по цілій державі і словозахлинання прем'єра Керенського привели до «Державної Наради» (Государственного Сопещания) в Москві, на яку прибули різні політичні, громадські й територіальні організації. З великим почетом прибув на неї і верховний головнокомандуючий генерал Корнілов. Керенський з урядом і спільна делегація від усіх козаких військ. Нарада була дуже врочиста і в ній домагалися рішучих заходів від уряду, зокрема прем'єра Керенського, проти хаосу й анархізуючих елементів (розуміючи під цим більшовиків). Від усіх козаких військ з декларацією виступив Отаман Дону — ген. О. М. Каледін. Промова ця була високопатріотична і засуджувала сепаратизм. Вона цілкоміто підтримувала Верховного Командувача і багато закидала безпринципности уряду й самого Керенського. Декларація козаків була центральною в цілій Нараді. Завдяки їй здорові ще елементи з надією стали дивитись на козаків, а більшовики й руйніницький елемент залічили їх до смертельних ворогів революції; непоправних монархістів - чорносотенців. Мабуть, з психологічного боку цей виступ був зайвий, бо накликав на козацтво зайву ненависть дикої юрби і трохи спантеличувала козаків (на фронті ж козаки були під гіпнозом «одного котелка», а вдома ідея дальшого відсунення від Московії ставала пануючою).

Після цієї Державної Наради справа рятування від анархії не посувалася, якраз навпаки. — більшовизм набирав усе більшої привабливості. Керенський, не зважаючи на провал червоного наступу на фронті і комунізм його жіночних ударних батальйонів, — все ж ще був досить популярний. З'їзд фронтових офіцерів (коло 5 тисяч), блискуча тригодинна промова на ньому ген. А. І. Денікіна з багаторазовим підкресленням цілкомітої нікчемности Керенського — і все ж Керенському після цього дають говорити, замість того, щоб комузь з

натовпу його застрелити. Ген. А. І. Денікін на цьому З'їзді дуже нагадував кухаря з байки, що наганяє на сумління kota... Ця промова обійшла багато газет, захоплюючи багатьох сміливістю сказаних і гарно пов'язаних слів, але... вона була зайва, бо треба було взяти владу і зробити ліберальну революцію: захопити верхівку більшовиків та розправитись з ними так, як вони зробили пізніше з царем. У цьому випадку не було б кому піднімати владу, що її на вулицю шпурнув Керенський.

А революція поглиблювалася далі... На півдні вже постали добровільні загони із студентів, старшокласних школярів гімназій і реальних шкіл, огризків деяких військових частин, військових шкіл, трохи офіцерів. Ці загони виганяли більшовиків з міської влади, яку вони встигли перебрати, передавали владу власникам підприємств, викинувши геть більшовицькі правління і т. д. Рідко якогось дня не несли декілька або й десятки домовин отих — переважно дітей — очайдухів. За тими трунами завжди йшов високий сумний генерал — Військовий Отаман Дону — О. М. Каледін, що кожного загинувшого за Дон (росіяни казали «за рідную Россию») проводжав у його останню путь. Несамовито сумно було дивитися на такі походи з похоронами юнаків — цвіту кожної нації... Спочатку такі процесії викликали більше уваги, в них брало участь багато людей, а потім за домовинами йшов майже самотній Отаман, по хідниках швендали люди, поглядаючи на сумний похід, і йшли далі, ніби з ляком, щоб їх не зацідозірили в співчутті отим безумцям, що хотять плисти проти течії.

Фронт розхищувався далі, верховний у штабі кидався на всі боки, придумуючи, як спасти честь держави, затримати дисципліну й солдат на фронті, з якого щодня все більше поступало повідомлень про невиконання бойових наказів, а то й одвертій розправи переважно з кращими командирами, на місце яких висувалося болягузів з залою душою і гнучким, як у кішки, хребтом, офіцерів. А Керенський захлинався далі промовами, все частіше й виразніше натякаючи на владу офіцерів, що не сприймають «законів революції». При таких беззигляднім положенні ген. Корнілов рішився «двинуть» військовий кулак на Петроград і зробити там порядок. Для походу був призначений кінний корпус ген. Кримова, відомого зі своєї рішучості. Спочатку Корнілов сам намірявся йти в цьому поході, але напередодні виступу він гостро занедужав грипою і тому доручив похід ген. Кримову. Ешелони Кримова, не зважаючи на перешкоди залізничників (знаний пробільшовицький Союз—Вікжель), підійшов під Петроград. У столиці байдикували десятки тисяч офіцерів, яких підготовляли для допомоги ген. Кримову. Але, як оповідав полк. Артифєксів, що був одним з організаторів цих офіцерів, у рішучий момент вони не з'явилися. Це були переважно ті, що очікували, щоб хтось зробив, а вони приєднаються до певної вже ситуації. Ген. Кримов з нез'ясованої причини наступ зупинив, а сам поїхав на побачення з Керенським. Вийшовши з кабінету Керенського, Кримов застрелився і весь похід зійшов нанівець, лише давши новий матеріал більшовицькій пропаганді.

Ген. Корнілова, Денікіна, Лукомського, Маркова, Ерделі й багатьох інших арештовано та ізольовано в тюрмі в Бихові. При цьому Денікіна й інших солдати били й знущалися над ними; Корнілова від цього всього захистив вірний йому полк текінців, що тримав охорону й коло арештованого «бояра» (так вони звали ген. Корнілова). Увесь корпус під Петроградом, як оповідає ген. П. М. Краснов (командир одної бригади, а на Дону — Військовий отаман) розлізся і за декілька тижнів зазнав деморалізації. Поки Керенський святкував свою «перемогу» і готував процес-монстр проти контрреволюціонерів у Бихові. — Ленін з Троцьким докінчували поготівля для підняття «кинутої на брук» центральної влади в Росії.

Після перемоги над ген. Корніловим, прем'єр Керенський гістерично накинувся на Отамана Дону ген. Каледіна, вимагаючи, щоб і цей «контрреволюціонер» з'явився до нього в Петроград. Донський Військовий Круг на таку вимогу Керенського підвоїв: «З Дону видати нема!» — і заборонив своєму Отаманові, ген. Каледіну, їхати в Петроград. На таку відповідь похлипливий Керенський наказав командувачеві Московською Військовою Округою «революційному генералові» Верховському рушити свої війська проти Донського Отамана й «задавити тамтешню гідру революції». Верховський фактично ніякими військами не командував, бо вони визнавали владу солдатських рад і розходилися зі зброєю по домах. Отже, ніякого походу й не було. Дуже скоро і сам прем'єр Керенський, перебравшись за жінку, утік з Петрограду, залишивши оборонців-юнкерів та жіночий батальйон без жодної директиви.

На Україні й Дону в цей час захоплювалися підприємства й цілі міста під більшовицькими кличами. Проти більшовиків боролися переважно добровольці з малою придачею тверезіших козаків. А більшість козаків, повертаючись з фронту, «трималися неутралітету». Місцеві більшовики захопили Олександрівськ-Грушевськ, а за кілька днів після цього до Василя Миколайовича з'явився уже згадуваний сьлюсар Васяка Головінський і повідомив, що копальню і підковно-пряховий завод уже перебрали робітники, і всі інженери погодилися працювати далі й за нової влади. Далі запитав, чи не погодився б і Василь Миколайович і всі інженери також підпорядкуватися «волі народу». Василь Миколайович пообіцяв скликати всіх інженерів і порадитися з ними.

Скликавши всіх інженерів, Василь Миколайович переказав їм пропозицію Головінського і просив висловитись. Инж.-механік Певзнер поінформував, що всі двадцять п'ять гірничих інженерів, окрім управителя инж. Ільїнича, що втік, як і Парда, згодилися і вже працюють при робітничій адміністрації, а тому й інженерам фенолової фабрики не слід відмовлятися. Юрсон виступив з гарячою демагогічною промовою проти Парамонова, що налився крові не лише робітників, а й нас, інтелігентів, — і почав вихвалити систему робітничого керівництва, але Василь Миколайович його зупинив, зазначаючи, що грамотним людям не годиться впадати в екстаз, і оте кровопиття кожний розуміє по-своєму, і ясно ж, що Юрсон за підпорядкування робітникам. Інженери — М. М. Бібанів, Г. П. Лапшин, Карабіщев і

інші — заявили, що визнають над собою лише владу Василя Миколайовича, і що він накаже, те й будуть робити. Василь Миколайович тоді заявив, що він визнає лише владу Головного Артилерійського Управління і без його наказу владу робітникам не передасть. Подякував за довір'я і попросив усіх працювати, як і раніше, а Юрсону і Певзнеру, коли вони не згоджуються, можна поставити заступників. Однак, вони погодилися далі працювати при старій системі. Того ж дня Василь Миколайович повідомив Головінського і той спокійно погодився не втручатися у справи цієї фабрики. На завваження ж Василя Миколайовича, як буде з фінансовими розрахунками, які досі проходили через спільну бухгалтерію, а платню одержували із загальної каси з Ростова, Головінський обіцяв поміркувати.

На другий день після цього рішення Василь Миколайович, увійшовши у двір фабрики, побачив вагонетку, на якій великими літерами суриком було написано: «Для Завідуючого Іваниса!» Василь Миколайович запитав вартового дідуса на прохідній брамі, хто-то написав, і одержав відповідь, що він не бачив, хто «наозорничав». А поруч, у порожній повітці, відбувався черговий мітинг робітників. Василь Миколайович увійшов до повітки, припинив промовця і голосно запитав:

— Це організація зробила напис на вагонетці?

Всі переминалися, ховали очі й не находили відповіді. Тоді Василь Миколайович наказав негайно розійтися і більше мітингів на території фабрики не дозволив робити. За пару хвилин усі розбіглися, вагонетка з написом зникла і Василь Миколайович зайшов у фабричну контору, де дежував Юрсон. Останній дуже люб'язно почав доповідати Василеві Миколайовичу про хід технічних процесів на різних апаратах.

Варто було спостерігати в ті бурхливі дні робітників-татар. Вони на загальні мітинги не ходили, тримаючи на них лише своїх спостерігачів. У них появилися свої татарські часописи, які вони діставали в Казані. Ніяких претенсій не висували, навпаки — ще з більшою увагою працювали, а до Василя Миколайовича виявляли підкреслену пошану. Одного разу в кабінеті Василь Миколайович запитав старосту татар Абдула, чому вони стороняться від робітників-християн та після революції свою окремішність ще більше підкреслюють? Абдул відповів також запитом:

— А що спільного з росіянами може бути в татар, киргизів, сартів, нагайців, черкесів і т. д., яких росіяни лише мордували? Ми хочемо мати незалежну татарську державу, де розпоряджатиме наш курутай, а росіянам там нічого шукати!

Діяли татари надзвичайно організовано, іронічно посміхаючись на різні патакання росіян-робітників.

На порядку денному ставали убивства управителів, інженерів, різних техніків і десятників по фабриках, все частіше переставали курити фабричні димарі, все більше зустрічалось по залізницях і шляхах людей з гвинтівками (в шинелях чи й без них). Творилися революційні загоны оборони революції з найрадикальшими кличами. На півночі Донщини «укріплював» нову більшовицьку владу військовий

старшина Миронов — донський козак, який справся більше на незадоволених хохлів-інгородніх, що мріяли здобути тепер собі землю. Блукав з дезертирами і невдоволеними чимсь козаками згадуваний вже амбітник, вчорашній монархіст-чорносотенець, військовий старшина Голубов, мордуючи недавніх своїх колег — донських офіцерів. Вахмістр Подтёлков також назбирав ватагу спантелених, як і він сам, козаків з додачею пройдисвітів-пропагандистів місцевого ґатунку.

Військовий Отаман О. М. Каледін кликав козаків спасати свій край від анархії, що все ширше розливалася. Але дуже мало було таких, що слухались і вступали до урядових військ. Прибуваючі з фронту донські полки на площі Єрмака слухали свого Військового Отамана, що промовляв поволі, статечно, як може говорити батько до своїх дітей. На короткий час одержували вони надхнення від донського баяна-Митрофана Африкановича Богаєвського, першого красномовного голову уряду Донської держави. Вислухавши, роз'їздилися по станицях і здебільшого трималися подола своїх жінок, рідше йшли в партизанські загони проти свого Отамана й рідних куренів, а цілком виняткові поверталися до свого війська. Отаман і його уряд відмінювався по вказівках різних зайд. буржуями, капіталістами, золотопогонниками тощо. Козаки дуже соромилися, а навіть лякалися, не даючи відпору, коли їм миршаві деклясовані пняки кидали — «нагаєчники!» Гірко ставало, коли чулося, як козак свого коня «добровільно», з переляку, віддавав якомусь хлопчаківі-комісарові.

Отаман і його уряд чим далі виразніше спиралися на добровольців-партизан осавула Чернецова, військового старшини Семилетова, братів-полковників Бикадорових і менше відомих. Але ці загони складалися з цивільної та ще й малолітньої частини населення: деяких офіцерів, студентів та школярів старших класів середніх шкіл. Здебільшого вони не вміли стріляти і були заслабкі, щоб притиснути ґвинтівку до рамена. Зброя таких загонів складалася з ґвинтівок, кількох кулеметів і одна-дві чи аж... чотири гармат, з яких не завжди вміли стріляти. У цей же час по барах вечорами в Ростові й Новочеркаську можна було побачити тисячі офіцерів, що покинули (здебільшого) свої частини. По вулицях цих міст шороку можна було наткнутись на бродяг бездіяльних — російських старшин. В самому Ростові було декілька тисяч офіцерів, коли банди робітників і міщан після п'ятих пострілів канонерки «Аврори» з Дону оголосили це місто під владою більшовиків. А це ж — вузол до шляху на Кубань і на Кавказ!

Влада на місцях в ці часи ніби міцнішала і мало зважала на вищі інстанції, від яких вона залежала. Прерогативи місцевих влад ширилися, вони ставали сміливіші, а точніше — нахабніші. Два донських хутори пред'явили Парамонову вимогу заплатити великі копти за рибу, яка поздыхала в їхній річці, бо до неї стікали сточні води з фенолового заводу. За порадою управителя з Ростова М. В. Леонтієва, Василь Миколайович поїхав до хутірських отаманів, щоб з ними якось домовитися про шкоду. Обидва правління (отамани й поняті), коли довідалися, що керівник фабрики є старшина та ще й кубанець, цілісний день гостили Василя Миколайовича, напучуючи

«чіхіром» (молоде не цілком ще переферментоване вино). Про здохлу рибу й не говорили, але Василь Миколайович після цієї гостини досить довго був недужий.

У надзвичайно тяжких умовах працювала фенолова фабрика, бо гірники й підковно-цяхові робітники нехтували вже технічний персонал, все більше порушували дисципліну в роботі. Це ж були сусіди, робітники яких хвастилися, «як тепер їм легко живеться!» Але за два тижні треба було зробити виплату робітникам, а в касі ні копійки! Василь Миколайович покликав Головінського й вимагав, щоб він дістав для фенолової фабрики робітників гроші. Головінський «урочисто» заявив, що він дозволяє Василеві Миколайовичу поїхати до Ростова чи Новочеркаську й попросити Парамонова, щоб той прислав належну квоту. Василь Миколайович знав, що Парамонов не в такий дурень, щоб платити в касу, де господарюють нові пани, але згодився поїхати, — хотів краще зорієнтуватися в політичній ситуації. На вокзалі Новочеркаську Василь Миколайович зустрів загін осавула Чернецова і познайомився з ним відважним командиром. Він сказав, між іншим, що їде звільняти від більшовиків Олександрів - Грушевський.

У Новочеркаську Василь Миколайович відвідав родину, Парамонова й Царду, і ніяких грошей, розуміється, не одержав і через це вирішив знайти осавула Чернецова і з його допомогою звільнити Парамонова і Власовку від банди, що там засіла. Загін і самого Чернецова застав на вокзалі Ол.-Грушевського, який вони звільнили і хотіли вже повертатись назад. На прохання Василя Миколайовича по півночі потяг із загonom (без гармат і з двома лише кулеметами) переїхав ніби назад на Новочеркаськ, але в Каменоломні круто повернули на Парамонівку, до якого й прибули, опинившись в тилу більшовицьких позицій. Василь Миколайович з Чернецовим і п'ятьма козаками зайняли головну контору, телефонну й телеграфну станції, винишувши звідти озброєну варту (зброю, звичайно, відібрали), не арештовуючи і не б'ючи. Більшовицьке «військо» при цьому розбіглося. Чернецов пробув на руднику день, декого з адміністрації розпитував, чи не зроблено якої кому кривди. Загін лишив 20 козаків для охорони порядку, нікого не арештовуючи. До Василя Миколайовича дехто став лащитись (зокрема Юрсон), але він просив лише чесно працювати. Так зникла «Парамонівська Республіка», прийшли гроші й почалась нормальна праця. У цьому стані пощастило утриматись ще два з гаком місяці. Робітники дивилися на Василя Миколайовича спідлоба, з ненавистю, але виконували всі розпорядження, як і перед тим. Ніяких експесів ці 12 тисяч робітників не проявили, бо переважача маса їх не були з Півночі, яка супроводила свої панування кривавими купелями.

Захоплений більшовиками Ростов Отаман Каледін мусив звільнити і вирушив проти нього з усією своєю «армадою», ядром якої була Новочеркаська військова школа. Наступ вівся від Аксаю, але дуже обережно, щоб не поносити великих страт в людях. Тоді ще дуже важали й на шкоду цивільного населення, а через те обстріл гарматами міста був дуже небажаний! Під час цих боїв надійшла вістка, що

в Петрограді владу «підняли на вулиці» більшовики. Скоро до Новочеркаську прибули ешелони Кубанської дивізії з Фінляндії. Це була найбільш розпропагована кубанська частина... У ній їхав і старий більшовик під'есаул Сорокін (фельдшер, козак Петропавловської станиці, пізніше главковерх Північного Кавказу). Більше вісьмох місяців «обробляли» цю дивізію більшовики, посилаючи до них найрізніших пропагандистів день-у-день. Батаги козаків дивізії ходили до двірця Ксешинської слухати «найбільшого пророка» Леніна, сам Троцький промовляв до дивізії, вже по перевороті, три години, намовляючи видати чи самим вимордувати офіцерів. І все ж чепурний, на всі гап-лики застебнутий одяг, чищені коні свідчили, що козаки глибоко цією пропагандою не переймаються, а про видачу офіцерів не може бути й мови — навіть плохого, пасивного, тупого чорносотенця — командира дивізії полковника Філіпова пальцем не торкнули. На заклики більшовиків і урядових кіл Керенського в червні, при наступі ген. Корнілова на Петроград, як і в часі останнього перевороту дивізія ватримала невтралітет.

Після більшовицького перевороту дивізія стала вимагати відправки її на Кубань. Почались ходження делегацій до самого Леніна й Троцького. Останні намовляли їх влитися в нову революційну армію трудящого народу, а щоб не втекли, розібрали перед їхніми потягами залізничні колії. Тоді дивізія загрозила походом на Петроград і розносом усіх більшовицьких урядів. Ні Сорокін, ні інші більшовицькі поплентачі не змогли переконати їх стати на більшовицький бік. Козаки вимагали спершу відправки додому, а там вони може й «робитимуть революцію»... Коли дивізія вишикувалася до походу на Петроград, Ленін з Троцьким налякалися й наказали негайно відновити розібрані залізничні сполучення та відпустити цю «контру», даючи наказ по залізницях застосовувати різних спроб затримки, зволікання й перешкод. Ешелон козаків збройно вимагав, щоб потяги йшли один за одним, не порушуючи їх боєспроможности. До Москви їх боялися зачіпати, бо вигляд вони швидко набули свій — хвацько-жартівливо-бойовий (море по коліна!). У Москві були розібрані колії і вище начальство поховалося. Козаки зняли з платформ гармати, вивантажили частину коней і зажадали, щоб за півгодини було приступлено до віднови сполучення. Москвичі просили пардону, вмиль відновили сполуку, ще й допомогли якнайскоріше виїхати. Пробували ще їх стримувати в Рязані й Воронежі, але без розбирання колій. Найцікавіша була зустріч дивізії з революційними донськими військами біля Каменської станиці. Донці закликали їх з'єднатися в ім'я революції і також розібрали колії. Козаки покликали найвище начальство, арештували його й переказали «революціонерам», що, як вони за півгодини не почнуть пропускати їхніх ешелонів, то всі їхні главковерхи висітимуть на стовпах, а їхня «армада» буде розгромлена; хто ж залишиться живий, одержить належну прощю «платей» (кубанці не мали нагайок, як донці, а тоненькі плетені, з лапкою, як до биття мух, короткі батіжки, які називали «платтю»). «Ультиматум» перелякав. Ешелони раніше, ніж за півгодини покотилися до

Новочеркаську. Тут вони спинилися, відбули, як і належить, візиту до Військового Отамана.

Отаман їх чемно прийняв і з'ясував положення, особливо не намовляючи на поміч. Саме тоді прибув з Москви колишній начальник штабу при царі генерал Михайло Васильович Алексеев (проф. Академії Генерального Штабу). Він спробував говорити з козаками у формі наказу з гістерією про «матушку» — Росію. Це відразу насторожило козаків, і вони знову вхопилися за оту заялозену формулу «неутралітету», але багато з делегації відчуло ніяковість перед Військовим Отаманом, хоч і не своїм. Ешелони пересунулись до Аксаю, і їх парламентарі відбули на станції Нахичевань розмови з Ростовським комітетом, який довго намовляв приєднатися до революції, а не бути «контрою». Ліпше навернення жерла гармат, знятих з платформ, змусило ростовців також перепустити через Донський міст ешелон кубанців.

Так ця дивізія без страт перебула більше тисячі кілометрів дороги серед бурних революційних, уже більшовицьких, правлінь на Московщині і привезла всіх синів (офіцерів і козаків) на рідну землю. На Кубані офіцери були розпущені по своїх станицях, а козаки й собі помандрували більшими групами додому, де на них дехто й не чекав думаючи, що вони вже загинули в московській невиліній землі.

Після переїзду кубанських ешелонів Донському Отаманові якось швидко пощастило звільнити Ростов від більшовиків і взяти під свою адміністрацію. Тут він міг поставити свій невеликий гарнізон.

Втеча з посту прем'єра Керенського швидко ліквідувала й діла його рук. Великі «державні зрадники» були випущені з Биховської в'язниці. Вони, здебільшого переодягнені в цивільний одяг, помандрували на південь спасатись до козаків. Генерали Денікін, Марков, Ерделі прошмигнули на Кубань. Перші два приїхали в Полтавську станицю до знайомого кубанського офіцера, а останній зупинився в Катеринодарі, де вже точилась боротьба проти більшовиків. Баяр Корнілов з вірними йому текінцями похідним способом пробивався на Дон, але великі перешкоди через його особу змусили переодягтись і пересісти в потяг, яким він доїхав до Новочеркаську, куди пізніше прибули й вірні текінці, в кудлатих шапках і майже всі на жеребцях. В Новочеркаську ген. Алексеев поінформував владу Дону, що прибув з дорученням від Московського Національного Центру організувати рятунок «матушки-Росії» від узурпаторів більшовиків. Цей Центр приобіцяв і фінансувати цілу акцію: творення армії і її дальшу боротьбу. Між Алексеевим і Корніловим сталася угода, що перший завідуватиме фінансами армії, а другий очолить її командування. Отаман Каледін згодився на таке формування на його землі, але центром акції просив зробити Ростов і ні в якому разі Новочеркаськ, щоб не викликати невдоволення донців формуванням спеціальної московської армії в столиці їх краю. Фронти також поділили: нові формації добровольців мусили боронити західно-північний напрямок на Таганріг і Україну, а донці змагатимуться на східно-північній: в напрямку на північні округи Дону. Вороніж і Царицин.

Невдовзі ген. Алексеев і Корнілов переїхали до Ростова, куди

згодом причимчикували й генерали — Денікін, Марков, Романовський (став начштабу Корнілова), пробралися ген. Лукомський і Казанович, з корніловським полком пробрався полковник-герой Нежинцев, полк. Кутепов і інші. Взагалі до Ростова, Києва, Одеси, Харкова й інших південних міст сунули з усіх-усюд російські офіцери, спасаючи життя від розгулу й кривавих розправ північних Іванів, що творили червону гвардію і безліч «пролетарських» грабівницьких загонів, які нищили «золотопогонників», не питаючи про їхнє соціоходження. Але здебільшого ці офіцери не бажали брати участі в боротьбі. В самий Ростов тоді назбігалось, як говорили, біля ста тисяч офіцерів, а до вербувальних бюро Добровольчої армії Корнілова зголосилися лише сотки. По барах співали, паясничали офіцери, але в армію не йшли, вважаючи, що «казачки» самі забезпечать їм безжурне життя. Добровольча армія комплектувалася головню з південної інтелігенції (студентів та школярів старших клас) та ще було трохи солдат-фронтовиків, як корніловський полк, текінці тощо. Кількість бійців у цій армії сягала до 2 500 — 2 800. Вони здебільшого, не вміючи стріляти, стримували навали більшовицьких ватаг на Таганріг і Ростов. Пробралась чимала група юнаків з гарматних шкіл Петрограда на чолі з капітаном гарматної Академії О. М. Шаколі. Вони дали кадри для першої батареї Добровольчої армії, першим командиром якої став підполковник Міончинський.

Василь Миколайович продовжував виробляти фенол, бо ніяких вказівок ні звідки не приходило, сировина безперерійно ще підвозилась і без перешкод відправлявся готовий продукт. Однак, життя ставало все непевнішим. Фронт з Півночі наближався, на заході бої зі змінними успіхами відбувалися за Таганрогом. Василь Миколайович стежив за подіями, подня розмовляючи (іноді й двічі на день) з Новочеркаськом, у ньому ж бо тепер концентрувалася найвища мудрість, від нього одного треба було сподіватися чудодійних чинів. Між тим все більше відчувалася ізоляція Краєвої влади від станиць і хуторів, які йшли самопасом, на власну руку. Слабенька була й преса та й не далеко вона розходилася. Передавали чутки, що й в уряді однодумності нема: ліві вважали зайвою боротьбу з більшовиками, ремствували на дозвіл творити Добровольчу армію, все гостріше ставало питання відірвання від Росії з її неугавним хаосом. А фронтовики вірили, що їм більшовики не накоять лиха, а через те на заклик іти добровільно боронити край, лише посміхалися й відсиджувалися на «печі». Отаманові, який все життя пробув у війську, непослух краяв серце. А способів піднести дисципліну, заставити слухати він не находив. Не багатو щирих однодумців мав Отаман і в уряді. Ореол героя з війни потроху примеркав, бо й саму війну вже трактували, як імперіялістичну, на забаганку паря, генералів, поміщиків та капіталістів. Саму ідею отаманства більшовицька агітація якнайсильніше очорнювала як пережиток історії; тепер — отаман, мовляв, — лише зайва реліквія, емблема контрреволюції і т. п. В Отамана почалася страшна депресія, шукання сильного засобу, який страхнув би донське козацтво, щоб воно відчуло поклик крові, крик змученої до нестями душі...

І одного дня, відбувши в палаці урядову раду, Отаман, з усіма попрощавшись, увійшов до себе в кабінет, скинув мундир, ліг на софу і... вистрелив у змучене серце. За годину про це знав Новочеркаськ, а за день більшовики розголосили це «всем, всем»... по всій Росії. Всі тоді вважали цей постріл за героїський, мовляв, він мусив викликати сполох по всьому Дону, підняти всі станиці на боротьбу за власні курені! Зайві надії... Козаки по станицях кружляли самогоном і навіть на похорон не послали делегацій. Василь Миколайович про цю смерть дізнався через кілька годин і поїхав на похорон. Похорон відбувся дуже й дуже скромно, — може, яка сотка людей пішла за лафетом... Це були звичайнісінькі похорони, в сотки раз скромніші, як похорон студента Голубова, якого за зведення дружини застрелив полк. Бикадоров.

Цей постріл донці й росіяни вважали героїчним. Однак, святкувати цей день академіями не завели. Можливо через те, що близькоденні події принесли цілий ряд страт визначних патріотичних, щодо Дону, діячів. Василь Миколайович тоді й пізніше вважав цей крок продиктованим емоцією, а не холодним міркуванням. Шкода, звичайно, ген. Каледіна, як людину чесну, надзвичайно порядну, але не як політика, не як голову держави, провідника народу. Цей крок можна виправдати у ген. Самсонова, що опинився в оточенні німецької армії під Сольдау, він виправдується англійською традицією, коли капітан іде під воду з кораблем. Його можна було б виправдати у Наполеона після Ватерлоу (також хотів кінчити самогубством), він зрозумілий у міністра Скрипника, що опинився без стежок для виходу. На думку Василя Миколайовича, ген. Каледін, як політик, не до кінця передумав цей свій жест. Він не вбрав серця в голову, як повинно бути в політика. Зрештою, не ж був і найлегший вихід із ситуації, найпростіший спосіб. А політик мусить ступати і найтяжчими шляхами. Некористність цього пострілу підтвердили перші ж дні: ніякого сполоху не сталося між донцями-козаками. А скільки станиць бодай панахиду тоді відправили по Отаманові?.. Може, з десять, скоріше — п'ять, а найпевніше — ні одна! То була революційна спазма, що вхопила всіх за горлянку; запаморочення це треба було перечекати. — тим більше великому й чистому Каледіну. Перебувши на «Зимівниках», ген. Каледін набув би далеко більшої пошани і для свого народу міг би зробити більше, ніж його наступники.

Смерть Військового Отамана Каледіна підбадьорила більшовицькі загони й приголомшила козацькі й інтелігентські вже й без того змалілі групи. Група Чернецова несла все більші й більші поразки, а одного разу й військового (піднесений в ранзі) старшину Чернецова зарубав вахмистр Подтьолков. Василь Миколайович, повернувшись на фабрику, попередив найближчих колег і полонених чехів, що скоро треба буде втікати. На початку лютого більшовицька армія з півночі захопила станцію Шахти, що була на шляху з Парамонова до Новочеркаська. Це був найвищий час утітки. Василь Миколайович підписав платничі листи для робітників, інженерів і службовців і запропонував ближчим до себе виїхати до Новочеркаська або Ростова. Згодилися інженери Бібанов і Лапшин та полонені чехи. Пожа-

завши чехам маршрут на Ростов, інженерів посадив в екіпаж, а сам сів верхи і в 11-й годині вночі в проливний дощ виїхали. Довелося помацки їхати манівцями, відхиляючись від стрілів, які чулися здовж залізниці. Подорож була дуже тяжка, але добра тройка витягала й по ріллі. Уночі декілька разів натикалися на більшовицькі стежі, але з Божою поміччю встигли втекти. Коло полудня добилися таки до Новочеркаську, до якого вже було чути гарматний гул.

В Парамонову ж коло 12-ої (через годину по від'їзді) прийшли арештовувати Василя Миколайовича і з невдоволенням довідалися, що тому годину він виїхав. Арештували головного бухгалтера і того ж дня на вулиці застрелили, книжки понищили, але деякі речі при слуга встигла заховати й пізніше передати солдатові Хачерезові, який після повороту з походу передав Василеві Миколайовичу.

У Новочеркаську Василь Миколайович не мав чого думати, бо тоді вже ясно здавав справу, що він до більшовиків, як до міжнародніх пройдисвітів, не пристосується. Виникло питання, в яку ліпше вступати армію. Донська бідненька і якийсь «революційний» дух у ній не був до смаку Василеві Миколайовичу. Тому й вирішив записатися в Добровольчу, про яку мало що знав, але імпонувало ім'я козака Корнілова. Інж. Бібанов і Лапшин також вирішили записатися в цю ж армію, бо служити більшовикам, себто обезличуватися до стану тварини, і вони не захотіли. На другий день ранком, попрощавшись з дружиною, сестрою й братом, з двома колегами виїхали до Ростова.

Можливо, що дружина інакше думала, але говорити про небезпеку не було доцільно. Попрощалась без сліз.

Так почато безкомпромісову боротьбу з більшовицьким дикунством усіма можливими способами. На це пішла вся решта життя Василя Миколайовича. Всі його пізніші дії в'язалися з тим чи іншим способом протиставлення більшовизмові і всьлякому імперіялізмові. Увесь сенс свого буття на землі він бачив лише в поборюванні окупантів червоних чи білих на Кубані чи Україні. Кубань — його найближча батьківщина, але він ніколи не прихилився до протиставлення Кубані Україні, бо був завжди переконаним, що вони мусять існувати лише доповнюючи одна одну. Інші, інаковірні, українські землі набули певного значення лише пізніше, коли ближче їх пізнав.

Тоді Василь Миколайович мав 30 років життя і на все дивився з великою вірою в здоровий глузд людей. Ні на одну хвилинку він не припускав, щоб більшовизм міг надовго закорінитися, бо все, що його підтримувало, було випадним продуктом суспільства: лише ледачі недорозвинені робітники й майстри з охотою хапалися за «війну палатам»... Поважні ж і розсудливі майстри, робітники, козаки, селяни — похитували головою на пятакання різних зайд, що відкілясь приїздили, відбували пропагандивні мітинги й зникали, — говорили, мовляв говорили... Василь Миколайович тоді глибоко, як більшість інтелігенції, був переконаний, що ось-ось, за місяць-два, чи рік-два — народ опам'ятається й прожене геть намул якоїсь психічної хвороби, викликаної надзвичайним напруженням війни. Не приходило до голови докладніше проаналізувати росіян, їх безоглядність, а головню

те, що більшовицькі кличі в значній своїй частині були підтвердженням фактичного суспільного стану у властивій Росії. Брудна аморальність, страшні прокльони, життя громадами (ватагами тягали бурлаки баржі, лише артільні лісорозробки, общинне володіння землею, несамоविта темрява з найрізнішими забобонами, ворожба) під сталою нагайкою старших. Індивідуальної ініціативи у властивій Росії було мало помітно. Все робилося по чийомусь наказу. Віра — механічна (з отими верігами, самомордуванням, юродивими й різними «старцями», як Распутін) з поклонами за «прогрешенія»... Всі ці прикмети добре знав Ленін і його перші співпрацівники, що сперлися на кримінальний елемент в адміністрації і крѳу, з необмеженим потуранням їй спочатку. Василь Миколайович виростав і учився на півдні, коротко, коло двох років, перебуваючи в Москві й Петербурзі, місяці в Серпухові. Він знав південне населення, яке, хоч і говорило російською мовою, але в житті за царизму різнилося від справжніх росіян.

Не враховувалося і те що на перших порах за спинами Леніна й К^о стояв могутній генеральний штаб Німеччини з ген. Людендорфом на чолі. Більшовики засипали своєю літературою фронт («Окопна правда») й цілу країну. Їхні агітатори пширяли по всій державі, не рахуючись з витратами. Війна змушувала німців допомагати, щоб зрештою ліквідувати Східний свій фронт.

Південь і взагалі не російські народи орієнтувалися в ситуації по революції слабо. Про консолідовану оборону не було й думки. Це ж було головним при осягненні самостійности. Останній термін ще рідко вимовлявся. Частіше чулися слова: автономія, а рідше — федерація. Самостійність поставала з крайньої необхідности. Утікаючи в Московії інтелігенцію на півдні приймалося як приятелів, а здебільшого то були реакціонери, що готувалися до реставрації царського режиму. Це ж давало тавро реакціонерів монархістів тощо всім отим не-російським народам Кавказу — українцям туркестанцям і т. д. Для більшовицької пропаганди ліпших обставин не можна було створити.

Кінець першого тома.

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

- Абдул — 178.
 Абрамов — 125, 134, 135, 149.
 Аджанов — 25.
 Аймавріті І. — 59, 60, 61.
 Алексинський Григор — 86.
 Алексеев Мих. Вас. — 182.
 Андреев Кузьма Іорданович — 31, 32, 47.
 Антоній (єпископ) — 138.
 Антоніна — 75, 76.
 Артифєксов — 176.
 Афанасієв — 71.
 Бабченко — 106.
 Бадай М. — 41, 43.
 Бакрадзе — 104, 105, 108, 110, 111, 117, 118, 119, 121.
 Бакунін — 167.
 Балабас О. — 41.
 Баландиха — 5, 16.
 Браїло — 30.
 Басов — 154.
 Безкровний (отаман) — 29, 55.
 Безкровний Федор — 105.
 Безобразов — 66.
 Безпашний Андрій Петрович — 6, 35, 36, 37.
 Безпашний К. — 142, 151.
 Бикадоров І. Ф. — 148, 179, 184.
 Бич Юрко Лаврентійович — 44, 85, 105, 106, 108, 109, 112.
 Бич Аркадій — 104, 105, 110, 111.
 Бібанов М. М. — 169, 171, 177, 184, 185.
 Бібіков — 98.
 Білашов Лука — 142.
 Богасевський Митрофан Петрович — 172, 179.
 Бґатист — 23.
 Боголюбський — 97.
 Бойко — 103.
 Болотенко - Безпашна Марія Степанівна — 5, 6.
 Болотенко Параска Іванівна — 5.
 Болотенко Степан Васильович — 5, 6, 40, 43, 44, 49, 58.
 Болотенко - Іванис Марія Степанівна — 5, 6, 64, 82, 101.
 Болотенко Оврам Степанович — 43, 49, 50, 51, 52.
 Болховітінов Леонід Митроф. — 156.
 Бутай — 30.
 Буденний Семен — 119.
 Бунке — 40.
 Вартоломей Мартинович (Халомака) — 59, 62, 91, 129.
 Васильченко Андріан — 87, 91.
 Вафіяді — 39, 46, 160.
 Вахарловський — 155.
 Ващенко Іван Іванович — 87.
 Величко — 145, 146, 147.
 Венґленський — 152.
 Верховський — 177.
 Віталій (отець) — 142, 143.
 Віте — 67, 73.
 Власєв — 160.
 Вологдін — 135.
 Волошинов — 170.
 Воронцов — 160, 161, 162.
 Вальцева — 147.
 Галат — 44.
 Гегечкорі — 138.
 Гермоген — 126, 147, 172.
 Гидулянов — 106, 108, 110.
 Гладкий — 115, 142.
 Гнезділов Миколай Юхимович — 19, 20, 31.
 Головінський — 170, 177, 178, 180.
 Голубінцев Микол. Павлович — 145, 146.
 Голубінцев Ол. Павлович — 135, 138.
 Голубов — 137, 144, 147, 148, 179, 184.
 Гончаров — 41.
 Горбатченко Іван — 13.
 Гордієнко — 46.
 Граматікопцло — 39, 46.
 Гребньов Павло Олек. — 139.

- 144, 145, 148.
Громов Григ. Тихонович — 41, 59, 62.
Гудков Михайло Іванович — 77, 78, 94.
Гузман — 77.
Гучков — 138.
Гадомський — 152.
Грабе — 170.
Давиденко І. — 41, 82, 84.
Делоне — 127.
Дементієв — 135.
Дем'яненко — 54.
Денікін А. І. — 173, 175, 176, 177, 182, 183.
Димченко — 109.
Динник — 127.
Діброва — 38.
Донецький Тихон — 148.
Донцов — 128.
Дудачев — 41.
Дурасов — 45.
Дутов — 175.
Дяконов — 134.
Евлогій (єпископ) — 130, 139.
Єрделі — 177, 182.
Євко — 111.
Єгорів П. — 61.
Єрмілка Петро — 39.
Єфремов Василь Серг. — 144.
Жаворонков — 152.
Железнов — 97, 98.
Жижилєнко Іван — 63, 65, 77.
Жуковський — 127.
Журавель — 23.
Заєць Оврам — 113, 115.
Зайців — 148.
Задорожній Пилип Емануїлович — 45, 64, 70, 86.
Задорожній Петрусь — 86, 87.
Запорожець — 38.
Золотухинівна — 48.
Іванис Миколай Потапович — 5, 6, 7, 8, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 31, 32, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 47, 48, 49, 55, 61, 62, 64, 131, 135.
Іванис Сеня Миколайович — 5, 7, 9, 11, 15, 16, 18, 19, 20, 22, 26, 27, 31, 32, 36, 39, 40, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 62, 64, 65, 66, 67, 68, 69, 70, 78, 99, 100, 126, 127, 129, 141, 143, 150, 168.
Іванис Петро Потапович — 6, 14, 16, 23, 45, 46, 49, 52, 64, 66, 77, 78, 80, 86, 130, 131, 132.
Іванис Потап Петрович — 6, 14, 15, 28, 29, 49, 62, 68.
Іванис Євфимія Потапівна — 6, 16, 64.
Іванис Єля Миколаївна — 78, 81, 82, 90, 101, 143, 168.
Іванис Папа — 89, 90, 101.
Іванис Соня Мик. — 90, 96, 101.
Іванис Серафим Мик. — 90, 96, 168.
Іванис Маруся Петрівна — 52, 64.
Іванченко Лука — 37, 41, 43.
Іванюта — 25.
Івах Іван Петрович — 6, 70.
Ільнич — 168, 177.
Ільїнський — 71.
Іпатьєв — 151, 164.
Казанович — 183.
Калєдін Олексій Максимович — 172, 175, 176, 177, 179, 180, 182, 184.
Калінін — 171.
Карабішер — 166, 177.
Карачан — 152.
Караулов — 175.
Карцев — 45.
Касякин — 106.
Кашинський Петро Олександ. — 125, 133, 134, 135, 138.
Квартовкин — 111.
Керенський Олександр Федорович — 138, 172, 173, 175, 176, 177, 181, 182.
Кізеветтер — 97.
Кірій Онисим Уласович — 104.
Кірічко — 105.
Кириленко Петро — 25.
Кистяковський Ігор — 97.

- Клейн — 170, 172.
 Коваленко — 23, 33.
 Козаков — 157, 162, 163.
 Козлов — 116, 117.
 Козловський — 151, 154.
 Кокошкін — 138.
 Колісник — 115.
 Кслесників — 14.
 Колісникова Антоніна — 31, 48.
 Колобов — 161.
 Кондратович — 118.
 Копилов — 125.
 Корнієнко — 105, 106, 116.
 Корнілов Лавр Юр'евич — 173,
 175, 176, 177, 181, 182,
 183, 185.
 Король Аполон — 125.
 Коротченків — 124.
 Кос — 137, 148.
 Краєвич — 63.
 Краснов — 177.
 Краснопевцев — 105, 111, 114.
 Кремер — 133.
 Крижанівський Василь Васильо-
 вич — 38, 91, 92.
 Крикун Савка — 38, 142.
 Крилов — 163.
 Кримов — 176.
 Крушеван — 130, 138.
 Кузін Дмитро Титович — 170.
 Кузнецов Петро Ізмайлович —
 125, 134, 148, 149, 165.
 Кулешова Надежда Олексійовна
 — 128, 140, 148, 149, 169.
 Кулешова Анфіса Олекс. — 150.
 Куроп'ятниківна — 48.
 Кутєпов — 183.
 Кучапський — 107.
 Ладога — 142.
 Лапшин Г. П. — 169, 177, 184,
 185.
 Лашенко Порфір Миколайович
 — 125, 144, 149, 150.
 Лебідь Яхрем — 25.
 Ленін Володимир Ільїч — 173,
 177, 181, 186.
 Леоптієв Мих. Мих. — 168, 171,
 179.
 Лисенко — 104.
 Лідов — 92.
 Лоза — 116.
 Лозінський — 152.
 Лобко — 54.
 Лобченко Мина — 13.
 Лукомський — 161, 177, 183.
 Людендорф — 186.
 Лялін — 137.
 Лях — 132.
 Ляхов — 156, 157, 160, 161,
 162.
 Львов — 172.
 Мазаєв — 76, 77.
 Мазур Теодосія — 31, 48, 50;
 51, 52, 53, 69, 86, 99.
 Мазур — 23.
 Макаров — 66, 182, 183.
 Марінов — 167.
 Марков — 173, 177.
 Марковників — 145.
 Мартин Степанович — 62.
 Матвій Іванович — 60, 61.
 Мезинцев — 147.
 Меланка Слісарівна — 68.
 Меліхов — 45.
 Мельники (брати) — 25.
 Мельникова М. М. — 172.
 Мельніков — 104.
 Мешковський Є. О. — 61, 63.
 Микитін І. Е. — 23, 131.
 Микитін Пимон Іванович — 49;
 50, 51, 52.
 Микола II (пар) — 14, 147.
 Миронов — 179.
 Михайленко (Михайличенко) —
 105, 114, 141.
 Мищенко — 64, 66, 74, 142.
 Мілович — 135, 137, 138.
 Мілюков — 138, 173.
 Міончинський — 183.
 Мітін Василь Васильович — 70,
 91, 92.
 Москальов В. А. — 61, 63.
 Муровців — 86, 97.
 Мухладі Т. — 63.
 Мясніков — 171.
 Н—а Григорій Васильович — 47.
 Набока М. В. — 93.
 Набока Я. — 67.

- Назонов Петро Якимович — 165.
 Ніконов — 124.
 Непокупні (сестри) — 31.
 Несторов Мих. Мих. — 165, 166.
 Нечипасівський Георг. Гавр. — 150.
 Нечкін Василь Іванович — 71.
 Нежинцев — 183.
 Новгородцев — 97.
 Новик В. О. — 166.
 Новогребельський — 152, 143.
 Носар-Хрустальов — 73, 74.
 Оберт — 165.
 Образцов — 86.
 Об'єдків В. — 41, 55.
 Обуховський — 109, 116, 117.
 Олександра Федорівна — 173.
 Олексієв — 66.
 Олексій Григорович — 64.
 Олена Петрівна — 49, 50, 52, 53.
 Ольга Григоровна («Валетка») — 78, 84.
 Омельченко — 14.
 Осауленко — 59.
 Остромишленський — 128.
 Павловський — 115.
 Панфілов — 127.
 Парамонов Микола Елпідіфорович — 77, 164, 165, 169, 171, 177, 180.
 Пастернак — 167.
 Певзнер — 166, 169, 177, 178.
 Петрів — 169.
 Петровський — 170.
 Петрохалкін — 94, 95, 96.
 Підгірний Терешко — 12, 69.
 Підгірний С. — 23.
 Підгірний Павло — 69.
 Пінінов Миша — 64, 101, 102, 103, 104, 122.
 Піскун Петро — 12.
 Плохий Каленик — 29, 30.
 Погорілий Федір Кирилович — 23, 30, 45, 46, 66, 78, 86, 132.
 Погорілий Петро — 28, 41.
 Погорілий Прокіп — 28, 74.
 Подільський Г. — 41, 43, 44, 55.
 Подтєлков — 179, 184.
 Пономаренко — 46, 131.
 Попандопуло — 70.
 Поплавський — 105, 108, 109, 110, 116.
 Попов — 73.
 Праслов М. М. — 71.
 Пржевальський — 106, 112, 114.
 Пронченко — 38.
 Пуришкевич — 130, 138, 168.
 П'ятикопа — 113.
 Рамішвілі Сидір — 86.
 Распутін — 168.
 Решетніков — 106, 116.
 Ритченко — 170.
 Родичів — 86.
 Родзянко — 138.
 Рожественський М. М. — 66, 137.
 Романовський — 183.
 Руденко Лук'ян Андрійович — 34, 35, 36, 37.
 Савченко — 85, 116.
 Самсонов — 184.
 Сандецький — 153.
 Сегаль — 152.
 Семилетов — 179.
 Серіків Василь — 41, 70, 82, 84.
 Серіків Т. — 41.
 Сидоренко — 104, 107, 110, 111, 116.
 Сілівря Л. М. — 70.
 Сінокосов — 165, 166.
 Скоропадський П. — 173.
 Славський — 133.
 Сладковський — 152, 153.
 Сліпченко — 25.
 Сокіл Петро — 41.
 Сопотов — 61.
 Сорокін — 181.
 Спичка (Шпичка) Марко Степанович — 70, 130.
 Ставський — 73.
 Стесель — 66.
 Стефанів Олександр Тимофійович — 77, 82.
 Стржеменський — 106, 114, 115, 116.
 Сумароков-Ельстон — 45.
 Суховій Іван — 78, 79, 80.

Суховій Кузьма — 78.
 Теліга — 38.
 Тер-Артюнова Соня — 133.
 Тер-Мануелянц Федір — 76, 77.
 Тер-Саркісов Б. — 102, 119, 122,
 128, 133, 134.
 Терещенко — 173.
 Тищенко — 87, 91.
 Токаєв — 119, 120.
 Толстих М. — 63.
 Третьяков — 108, 118.
 Троїцький В. М. — 137, 152,
 164, 165.
 Троцький Лев — 73, 74, 177, 181.
 Труфанов Іліодор — 82.
 Трюхан Дмитрій Євстафійович —
 115, 116, 142.
 Туган-Барановський — 173.
 Туровцов — 151.
 Успенський Федір — 6, 14, 47,
 50, 67, 79.
 Федина — 142.
 Фендрих — 104.
 Филоненко — 23, 69.
 Філатов П. — 137.
 Філіпов — 151, 181.
 Фокін — 137.
 Фортунатов — 97.
 Фролов Михайло Іванович — 41,
 55, 94, 96, 97, 98.
 Фуфавський — 163.
 Хамлов Пашка — 87, 92, 93.
 Ханук-Бей — 29, 30.
 Харічко — 145.
 Харченко — 110.
 Хачерезов — 170, 185.
 Хвизя — 38.
 Химченко Н. — 52, 74, 86.
 Хрущ — 38.
 Хрущ Сильвестр — 66.

Царда Войтех Гнатовач — 165,
 166, 167, 169, 171, 177, 180.
 Церетелі — 173.
 Циганок — 106, 142.
 Черевков Ф. П. — 61, 63, 64.
 Черенцов — 179, 180, 184.
 Чернов — 23.
 Чесновський М. — 63, 64.
 Чорний — 103, 119, 120.
 Чорнобасєв — 135, 136.
 Чуприна Матвій Григорович —
 23, 48, 49, 51, 53.
 Чуприна Омелько — 50.
 Чупринівна Ліна — 48, 50, 51,
 52, 53, 69, 70, 82, 90, 99,
 100, 143.
 Чхенкелі Іван Євстафійович —
 61, 87, 93.
 Чхенкелі — 86, 138.
 Шаколі — 183.
 Шапкін — 166.
 Швамберг — 152.
 Шварц — 163.
 Шевченко М. — 41, 55, 56.
 Шелест — 106, 111.
 Шершеневич — 97.
 Шингарьов (Шінгарів) — 86,
 138.
 Шкабарнівна — 48, 49.
 Шкура — 105.
 Шуйський Василь Іванович —
 13, 50, 126, 131, 132.
 Щербина Ф. А. — 43, 130.
 Юпатов — 125.
 Юрсон — 169, 177, 178, 180.
 Яблочков — 163.
 Ярмоленко П. — 41.
 Ярмоленко — 105.
 Ярошенко Радивон Лукич — 24,
 130, 131.
 Ячменик — 93, 100, 101.

З М І С Т

1. Прихід на світ і перші кроки в ньому	5.
2. Життя без батька	7.
3. На толоці	8.
4. Перегони	11.
5. Погсичування	13.
6. Шкільні роки	19.
7. Ханьків	22.
8. Іногородні — Навгородні	24.
9. На коші	27.
10. В станицю Полтавську за наукою	32.
11. Городська школа	40.
12. Одруження Сені	47.

II. Юнацькі роки

13. Підготування до Учительського Інституту	55.
14. До середньо-технічної школи в Ростові н/Доні	59.
15. Революція 1905 року	71.
16. Навчання після революції	75.
17. Вакації після другої класи	78.
18. Навчання та екскурсії по фабриках	82.
19. Останній рік у середній школі	91.
20. Студент Комерційного Інституту в Москві	93.
21. В Кубанських пластунах	101.
22. Знову студент	121.
23. Мобілізація в першій світовій війні	141.
24. Останній рік в Політехнічному Інституті	144.
25. Із знаком інженера	149.
26. На Кавказькому фронті	155.
27. На інженерській роботі	164.
28. Революція на провінції	169.